

E 215/5: 17

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

XVII

SZERKESZTI

KÁLMÁN BÉLA és SEBESTYÉN ÁRPÁD

UN RÉSUMÉ SE TROUVE A LA FIN DE CHAQUE ARTICLE

DEBRECEN 1971

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

XVII

SZERKESZTI

KÁLMÁN BÉLA és SEBESTYÉN ÁRPÁD

UN RÉSUMÉ SE TROUVE A LA FIN DE CHAQUE ARTICLE

DEBRECEN 1971

A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
ÉVKÖNYVE

© Kálmán Béla, 1971



Kossuth Lajos Tudományegyetem

A kiadásért felelős: Bognár Rezső

Felelős szerkesztő: Kálmán Béla

Műszaki és technikai szerkesztő: Sebestyén Árpád

A kézirat a nyomdába érkezett: 1970. december hó. Megjelent: 1971. augusztus hó. Készült monó szedéssel, íves magasnyomással, az MSZ 5691—50 és az MSZ 5602—55 szabvány szerint.

Példányszám: 700. Terjedelem 13,5 A 5 ív.

71.6841.66-19-2 Alföldi Nyomda, Debrecen

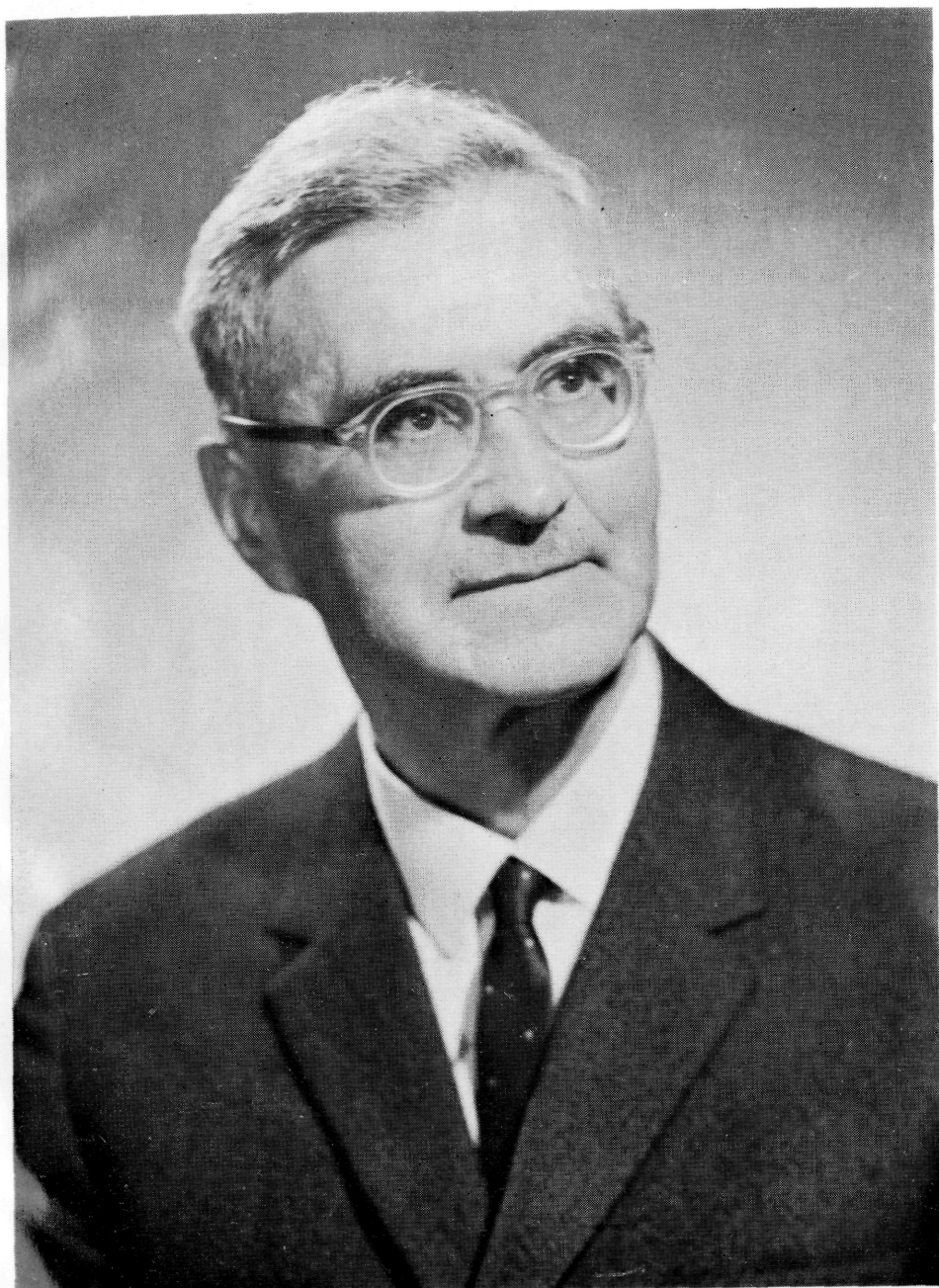
Papp István hetven éves

Ebből az alkalomból köszöntik tanítványai és munkatársai

Évkönyvünk ez ünnepi alkalomból eltér szokásos beosztásától és részben tárgykörétől is. Hiányoznak a hosszabb tanulmányok, az ismertetések és a nyelvjárási adattár. Kötetünk évkönyv jellegéből és lehetőségeiből adódik, hogy ezúttal a szerzők csak a debreceni munkatársak közül kerülnek ki, és a cikkek egy része nem nyelvjárási vagy névtani vonatkozású. Hiányoznak a külföldi és a másutt működő kartársak, a debreceni tanítványok közül pedig néhány ebben a kötetben indul meg tudományos pályáján.

Kötetünk szerzői

- Dr. Csapó József* adjunktus,
KLTE Angol Nyelv és Irodalom Tanszék;
- Dr. Jakab László* adjunktus,
KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszék;
- Dr. Kálmán Béla* tanszékvezető egyetemi tanár,
KLTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék;
- Dr. Keresztes László* tanársegéd,
KLTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék;
- Kiss Antal* tanársegéd,
KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszék;
- Dr. Kocsány Piroska* tanársegéd,
KLTE Német Nyelv és Irodalom Tanszék;
- Kornya László* nyelvtanár,
KLTE TTK Idegennyelvi Lektorátus;
- Dr. Korponay Béla* adjunktus,
KLTE Angol Nyelv és Irodalom Tanszék;
- Kovács István* adjunktus,
KLTE Orosz és Szláv Nyelvi Tanszék;
- A. Kövesi Magda dr.* docens,
KLTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék;
- Máté József* tanársegéd,
KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszék;
- A. Molnár Ferenc* tudományos könyvtáros,
KLTE Egyetemi Könyvtár;
- Dr. Nyirkos István* adjunktus,
KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszék;
- Dr. Ország László* ny. egyetemi tanár,
KLTE Angol Nyelv és Irodalom Tanszék;
- Dr. Papp Ferenc* tanszékvezető docens,
KLTE Orosz és Szláv Nyelvi Tanszék;
- Dr. Sebestyén Árpád* tanszékvezető docens,
KLTE Általános Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék;
- K. Szoboszlay Ágnes dr.* tanársegéd,
KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszék.





1954

Papp István hetven éves

Tudományos életünk szép hagyománya, hogy kiemelkedő tudósaink 70. születésnapjáról barátai, kartársai és tanítványai egy tanulmánykötettel emlékeznek meg. Ugyancsak hagyomány, hogy a kötetet az ünnepelt tudós életművéről szóló tanulmány vezeti be. Ezekben a bevezető tanulmányokban természetesen nem lehet az ünnepelt tudós helyét kijelölni a magyar nyelvtudomány történetében, mert nem lezárt, befejezett életművel állunk szemben, hanem egy alkotóereje teljében levő tudós eddigi és jelenleg is folyó munkásságát kell értékelnünk. Így egy ilyen tanulmány megírása nehéz feladat elé állítja a szerzőt. Nehéz ez a feladat azért is, mert azok, akik ezeket a dolgozatokat írják korban, tudásban és tapasztalatban rendszerint távol állanak az ünnepelttől, így nem mindig láthatják annak munkásságát megfelelő távlatban és összefüggésben. De tollukat mindenkor a megbecsülés, tisztelet és szeretet vezérli, így esetleges tévedéseik is megértésre találhatnak.

1. Papp István 1901. szeptember 12-én született Kisvárdán nagyon szegény, tíz gyermekes családban. Kisvárdán járt iskolába. Az éles eszű fiúra felfigyelt a tanító is, az igazgató is, és az ötödik elemi elvégzése után egyesült erővel sikerült a szülőket meggyőzniük arról, hogy a gyereket gimnáziumba kell adni, ők fizették ki az első beiratkozási díjat is. Megítélésük helyesnek bizonyult, az ő közbelépésük nélkül talán elveszett volna a magyar nyelvtudomány egyik legeredetibb gondolkodású egyénisége. A gimnáziumban azután a szorgalmas diák a tanulás költségeit részben ösztöndíjából, részben pedig a gyengébb tanulók korrepetálásáért kapott összegekből fedezte. Már középiskolás korában tudatosan készült a tudományos pályára, önszorgalomból nyelveket tanult, elmélyült irodalmi, filozófiai és nyelvészeti munkák tanulmányozásában. 1920-ban érettségizett Kisvárdán. Bölcsészeti tanulmányait még ugyanabban az évben a debreceni egyetemen kezdte el magyar—német szakon. Itt fordult érdeklődése egyre inkább a nyelvészet felé. Különösen PÁPAY JÓZSEF volt rá nagy hatással. Ő vezette be a tudományos munkába, és az ő tanácsára kezdett már egyetemi hallgató korában nyelvlélektannal és mondattannal foglalkozni (vö. MNy. LVI, 140—2).

Tanári pályáját 1926-ban kezdte Kisvárdán óraadó, majd helyettes tanárként. Kisvárdáról Sopronba, Sopronból Hatvanba került. Itt nevezték ki rendes tanárrá 1930-ban. Hatvanból 1937-ben Debrecenbe helyezték a Fazekas Gimnáziumba, 1946-ban lett a debreceni gyakorló gimnázium tanára. 1948-ban került az egri pedagógiai főiskolára, 1949-ben nevezték ki főiskolai tanárnak. Egerből 1952-ben ismét visszakerült Debrecenbe, ekkor nyert professzori kinevezést a debreceni egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékére. Huszonkét évet töltött el középiskolában, de volt energiája és kitartása ahhoz, hogy sokszor mostoha körülmények között is hű maradjon választott tudományához.

Ünnepeltünk tudományos működése 1929-ben kezdődött. 1934-ben avatták bölcsészdoktorrá „sub auspiciis gubernatoris” magyar és finnugor nyelvészetből. 1937-ben lett magántanár a debreceni egyetemen „Nyelvlélektan, különös tekintettel a magyar nyelv történetére és földrajzára” című tárgykörből. Számos értékes nyelvészeti és irodalmi dolgozata jelent meg középiskolai tanárkodása idején, de természetesen az alatt a huszonkét év alatt elsősorban nem a tudománnyal kellett foglalkoznia. Ha számításba vesszük, mit alkotott Papp István egyetemi tanári kinevezése óta, akkor megértjük, hogy mit vesztett azzal a huszonkét évvel a magyar nyelvvel. De a Horthy-rendszerben nem lehetett belőle egyetemi tanár, ezt maga a miniszter, Hóman Bálint jelentette ki a debreceni egyetem rektorának 1941-ben. Nemcsak népi származása miatt, hanem azért sem, mert Papp István „rebellis” híre, az akkori iskolapolitikával, a társadalmi és politikai rendszerrel való elégedetlensége, valamint németellenes magatartásának híre a miniszterig is eljutott. Papp István ugyanis sohasem tudta elhallgatni az igazat, a meggyőződését, még akkor sem, ha abból nyilvánvalóan kára származott. Ezt a tulajdonságát később is megőrizte, sohasem dörgölődött a hatalomhoz — amint ő szokta emlegetni. A személyi kultusz idején egri pedagógiai főiskolai előadásában például kérlelhetetlenül bírálta a marrizmust, és ki tudja, mi történik, ha Sztálin nyelvvel tudományi cikkei nem jelennek meg időben.

Még egy életrajzi adatra kell figyelmet fordítanunk. Papp István 1935—36-ban 12 hónapos finnországi ösztöndíjat kapott „véletlenül”. A pályázók közül kettőnek magas pártfogója volt. Az illetékesek egyik hatalmasságot sem akarták megsérteni, ezért egy harmadiknak, Papp Istvánnak adták az ösztöndíjat, mert neki kitüntetéses doktori címe volt. Finnül már korábban megtanult könyvekből, de ekkor ismerkedett meg közelebről a finn nyelvészettel és nyelvészekkel, előadásokkal és közleményekkel bekapcsolódott a finn tudományos életbe. Ez a kapcsolat most is tart, és tudományos működésének mindmáig igen fontos területe a finn nyelv. S az ötvenes években két ízben, 1965-től pedig megszakítás nélkül meghívott professzora a jyvääskyläi nyári egyetemnek.¹

¹ Érdekes életrajzi és egyéb adatok derülnek ki újságíróknak adott nyilatkozataiból, vö.: Egy professzor hétköznapijai. Egyetemi Élet (Debrecen) 1966. május 1.; Unkarilais-suomalaista sanakirjaa toimitetaan. Uusi Suomi, 1967. augusztus 27.; A szótárkészítés titkai. Hajdú—Bihar megyei Napló, 1968. március 14.

Papp István első tudományos közleménye, amint már említettük, 1929-ben jelent meg a Debreceni Szemlében „Nyelvkritika” címmel. Ebben a nyelvvizsgálatnak új, kritikai és szintetizáló módját vázolta, s ennyiben programatikus jelentőségűnek bizonyult egész később kibontakozó tudományos munkásságára. A magyar nyelv belső formáinak és külső szerkezeti sajátosságainak vizsgálatából indult, s mindig elvi magaslatokra s a részeredmények nagy szintéziséhez igyekezett eljutni. Kutatásának legfőbb területei: a magyar nyelvtudomány — annak leíró és történeti ága egyaránt, a hangtantól az alaktanon és a jelentéstanon keresztül a mondattanig; az általános nyelvészet főkérdései, itt is elsősorban a nyelvvizsgálat módszertani problémái; a finnugor nyelvészet, különös tekintettel a finn nyelv szerkezetére és történetére. Emellett nagy elméleti felkészültséggel és gyakorlati érzékkel, gazdag oktató-nevelői tapasztalatainak hasznosításával ki-kitekintett a nyelvészettel rokon területekre, elsősorban az irodalomtudomány, másfelől az oktatás és nevelés módszereinek problémáira. Tanulmányai, tanulmányokká mélyülő kritikai és önálló könyvkiadványai hazai és külföldi szakfolyóiratokban, illetőleg kiadóknál jelentek meg részben magyar, részben német, francia, olasz és finn nyelven. Eddig főiskolai és egyetemi jegyzeteit nem számítva kilenc önálló kötete és mintegy másfélszáz tanulmánya jelent meg. A hazai folyóiratok közül a Budapesti Szemle, a Magyar Nyelv, a Magyar Nyelvőr és a Magyar Nyelvjárások közölte elsősorban írásait, a külföldiek közül pedig a Milánóban megjelenő öt nyelvű tudományos világszemle: a *Scientia*, a BARTOLI-féle *Bollettino dell’Atlante linguistico Italiano*, a finn *Virittäjä*, a *Finnisch-ugrische Forschungen* és a helsinki Finnugor Társaság más kiadványsorozatai kérték fel állandó munkatársul.

2. Általános nyelvészeti dolgozatait szinte lehetetlen elkülöníteni a magyar és finnugor tárgyú tanulmányaitól — azért, mert úgyszólván minden nyelvi részlettel foglalkozó tanulmányának vannak elvi tanulságai, általános nyelvészeti eredményei. Külön is meg kell említenünk azonban néhány idevágó írását. A már fent jelzett „Nyelvkritika” című cikkében az emberi kultúra nyelvi gyökereire villantott rá, arra, hogy a tudomány kifejlett rendszere, a különféle művészetek világa és az emberi magatartás etikája végső fokon és bizonyos szempontból a nyelvi megismerés és a világhoz való nyelvi viszonyulás alapjából bomlott ki.

Ifjú korában sokat foglalkozott a WILHELM WUNDT és tanítványai által képviselt néplélektani felfogással, illetőleg a nyelvlélektan módszereinek kérdésével. Sokat tanult tőlük, de már kezdettől fogva rámutatott a pszichologizmus szükségképpen korlátaira, arra, hogy a nyelv lélektani geneziséen túl, a nyelvi funkciók vizsgálatáig kell elhatolni. A nyelvlélektani módszer értékeit és egyben korlátait rajzolja meg „A nyelvtudomány módszertanához” (BpSz. 1931. 92—112; ism. MNy. XXVII, 71.; DebrSz. 1931. 133—5) című tanulmányában, amely egy nagyobb — Wundt mondattani nézeteinek kritikai vizsgálatával foglalkozó — írásnak egy fejezeteként jelent meg. Több, főképp kritikai

jellegű dolgozatában elemezte a Husserl-féle logika nyelvi hasznosításának irányzatát, s a KARL BÜHLER által képviselt funkcionalizmus útján próbálta nyelvelméletét tovább építeni. Ennek a nyelvelméletnek körvonalai kezdenek kibontakozni „A nyelvtan lélektani alapvetése” (Pap Károly Emlékkönyv, 1939. 354—96) című tanulmányában; ezt követte volna a nyelvtan logikája és a nyelvtan etikája című rész, amelyek azonban a tervezett szintézis formájában, sajnos, nem készültek el. A nyelvi funkciók vizsgálatában tovább fejlesztette a GOMBOCZ ZOLTÁN által csak nagyjában körvonalazott funkcionális nyelv-szemléletet, s GOMBOCZ idevágó tanításának kritikai megvizsgálása alapján a szó funkcióját képzetek és viszonyok sűrítésében jelölte meg „Mi a szó funkciója?” című alapvető tanulmányában (MNY. XXXVIII, 178—91, 272—6). Ugyancsak a nyelvi funkciók oldaláról igyekezett megragadni a mondat lényeges jegyeit, s a BÜHLER-féle funkció-séma felhasználásával, de BÜHLERT korrigálva rajzolta meg a mondat fogalmát „A mondat funkciója. Út a nyelvi valóság felé” (MNY. XLVIII, 89—102) és „A mondat fogalmának tanítása” (Nyr. LXXVI, 99—107) című, új utakat mutató írásaiban. Több ízben foglalkozott a nyelvtan felosztásának kérdésével (pl. MNY. L, 440—7), a szó viszonyító szerepével („A szó nyelvtani jellege”. MNY. XLIX, 359—70). Általános nyelvészeti érdeklődésének egyik központi problémája a szófajok kialakulásának és rendszerezésének kérdése. CSÚRY BÁLINT, PAIS DEZSŐ és PAAVO RAVILA elméleteinek kritikája alapján rajzolta meg az ősi szófajok elkülönülésének útját („Az ősi szófajok”. Pais-Eml. 29—35). Finn és magyar nyelvi tények elemzése útján jelölte ki az igenevek helyét a grammatikában („Infinitiittuotojen asema kielioipissa”. Verba docent. Helsinki 1959. 255—68; továbbá: „Az igenevek helye a nyelvtan rendszerében”. MNYj. VIII, 61—81). RAVILA forradalmian új gondolatát fejti tovább az állítmányi szerkezet fejlődéstörténetének nyomozásában („Az állítmányi szerkezet őstörténete”. MNYj. III, 3—28; „Die Urgeschichte der prädikativen Konstruktion”. UrAltJb. XXIX, 149—75).

Papp István sohasem idegenkedett az új áramlatoktól, elméletektől. Igyekezett lépést tartani a fejlődéssel. De sohasem követte szolgai az elődök tanait, hanem továbbfejlesztette azokat. Bátran általánosíthatjuk azt az állítást, amelyet DEME LÁSZLÓ Papp Istvánnak SAUSSUREHÖZ való kapcsolódásáról mond: „SAUSSURE elméletének hazai alkalmazói között kétségkívül PAPP ISTVÁN a legeredetibb elme, legalábbis abban az értelemben, hogy a mestertől való függetlenségét legjobban mindig ő őrzi meg, általában nem is indíttatást keresve benne, csak háttérrel s támogatást eredetileg tulajdonképpen nélküle támadt gondolataihoz” (NyK. LXI, 16). Ünnepeztünk általános nyelvészeti nézeteinek összefoglalása mind ez ideig nem jelent meg nyomtatásban. Mindössze „Általános nyelvészet” (Budapest 1950¹, 1952²) című főiskolai jegyzetében kísérelte meg egy korszerű szintézis vázlatát. Ennek így is megvan a maga je-

lentősége: az első általános nyelvészeti összefoglalás hazánkban, amely a kor színvonalán álló egységes és következetes nyelvszemléletet képvisel.

3. Papp István első nagy jelentőségű próbálkozása a magyar nyelvészet körében egy magyar nyelvatlasz tervének a kidolgozása. 1929-ben jelent meg első terve „Magyar Nyelvatlasz” címmel (DebrSz. 1929. 146—50, 235—49). Itt a WENKER-WREDE nevéhez fűződő német nyelvatlasz módszerét vette alapul. A legkiválóbb akkori magyar nyelvjáráskutatók örömmel üdvözölték vállalkozását (vö. ERDÉLYI LAJOS, MNy. XXV, 211—2; EPhK. 1929. 151 kk.; BALASSA JÓZSEF, Nyr. LVIII, 69—76), amely a szerzőnek német nyelvű közleményei („Ungarischer Sprachatlas”. Teuthonista, 1931. 311—3; „Vorarbeiten zum Ungarischen Sprachatlas”. Jos. Schrijnen: Essai de bibliographie de géographie linguistique générale. Nimègue 1933) nyomán a külföldi szakkörök figyelmét is magára vonta. Később behatóan tanulmányozta a legújabb nyelvatlasz-munkálatokat is; ennek gyümölcsei „A világ nyelvatlasz-munkálatai” (BpSz. 1933. 226—45), „Die Sprachatlasarbeiten der Welt” (Scientia, 1934. júl. 27—40; aug. 88—102) és L'état actuel des travaux de cartographie linguistique dans les divers pays du monde” (Scientia, 1934. júl. pótfüzet 18—29; aug. pótfüzet 45—57) című dolgozatai. Másfelől hasznosította a BARTOLI-féle neolingvista iskola elveit a magyar nyelvjárások vizsgálatában; 1. erre vonatkozólag „A területi elvek és a magyar nyelvjárások” (BpSz. 1935. 342—64; ism. Nyr. LXV, 22—3), „Geographisch-historische Gesichtspunkte in der Sprachforschung” (Scientia, 1936. máj. 265—77; jún. 325—37), „Points de vue géographico-historiques dans les recherches linguistiques” (Scientia, 1936. máj. pótfüzet 119—29; jún. pótfüzet) és „Maantieteellis-historiallinen suunta nykyaikaisessa kielentutkimuksessa” (Vir. XL, 191—9) című dolgozatait. Ezen újabb tanulmányai alapján dolgozta ki a Magyar Nyelvatlasz újabb tervét: „Piano d'un Atlante linguistico ungherese” (Boll. dell'Atl. lingu. it. II, 1—16), amelyet nálunk BALASSA JÓZSEF (Nyr. LXV, 22—3) regisztrált nagy elismeréssel, s amely külföldön mint a legfigyelemreméltóbb nyelvatlasz-módszer keltett feltűnést (vö. Scientia, 1936. szept. 188). Itthon azonban az illetékes körök nem mutattak megértést a terv iránt, így annak megvalósításához sem lehetett hozzákezdeni.

A magyar mondatban, szótan és hangtan alapvető kérdéseit tárgyalja több tanulmánya és könyve. A tanulmányok közül csak néhány fontosabbat emelünk ki. A mondat részeit, illetőleg a mondatbeli viszonyokat már első idevágó — szükségszerűen tömörített megfogalmazású — dolgozatában („A mondat részei”. MNy. XXVI, 200—4) az egyoldalú logikai szempontot képviselő hagyományos grammatikával szemben úgy fogta fel, hogy azokban a stilisztikai, illetőleg az érzelmi természetű viszonyulások is elférjenek. Egy magyar mondatban kereteit igyekezett megrajzolni „Mi a mondatban?” című dolgozatában (MNy. XXVIII, 228—35, 290—4). „A főnévi igenév fejlődéstörténetéhez” című cikkében (MNy. XXXIII, 288—91) MELICH JÁNossal ellentétben a sze-

mélyragos főnévi igenevet különválasztja a *-ni* végű főnévi igenévtől, s finn nyelvi analógiák, valamint magyar nyelvtörténeti tények alapján azt egy *-n* képzős deverbális főnév birtokos személyragos alakjának tartja. Véleményét ZOLNAI GYULA igen figyelemre méltónak ítélte (MNY. XXXIII, 288—91). GOMBÓCZ ZOLTÁNNAK egy ötletéhez csatlakozva magyar nyelvtörténeti tényekkel, stilisztikai alakzatokkal és rokon meg más nyelvi analógiákkal bizonyította, hogy az egyes szám első személyű igei *-k* személyrag a többesjelből vált ki különféle funkcióeltolódások útján („Társas tudat és a magyar nyelvszerkezet. A *várok*, *kérek*-féle alakszerkezet eredetéhez”. MNY. XLVI, 15—27). A mondatelemzés néhány problémáját vetette fel „Elemzési problémák az iskolában” (Nyr. LXXVII, 114—9) című írásában, s igen érdekes vitát indított el vele, amelyben továbbra is részt vett („Az elemzés kérdéséhez”. Nyr. LXXIX, 15—21; „Még egyszer az elemzés”. Nyr. LXXX, 15—8). Ugyancsak vita formájában helyesbítette az *-é* birtokjel funkciójáról itt-ott vallott téves felfogásokat („A jelfunkció kérdéséhez”. MNY. LI, 290—7). A felszólító módjel alakváltozatainak történetét foglalta össze, és BÁRCZI GÉZÁVAL vitázva több idevágó jelenségnek új, jól megalapozott magyarozatát adta „Probleme des Imperativ-Zeichens im Ungarischen” (FUF. XXXII, 282—301) és „A felszólító módjel problémái” (MNYj. IV, 25—36) című dolgozataiban. A modern szerkezeti elemzés módszerével rajzolta meg a magyar nyelv legfőbb sajátosságait „A magyar nyelv szerkezete” (Nyr. LXXXIII, 451—64) és „Versuch einer Charakteristik der ungarischen Sprache” (FUF. XXXVI, 208—34) című tanulmányában (vö. még „Unkarin kielen rakenne”. Vir. LXVIII, 116—34). Ismét vitacikk a „Néhány szó az igei paradigma kérdéséről” (MNY. LVIII, 166—73), amelyben azt az álláspontot képviseli, hogy a modern alaki elemzés sem nélkülözheti teljesen a jelentés, illetőleg a funkció szempontját. Egy új szempontú magyar leíró nyelvtan egyik fejezetét dolgozta ki „A szóalkotás problémái” című dolgozatában (MNYj. IX, 3—31). Példát mutat arra, hogyan kell az összetartozó nyelvi jelenségeket rendszerszerű egységbe fogni, és hogyan kell a stílusértéket is szemmel tartani a nyelvtani tárgyalásban.

Hangtani dolgozatai közül meg kell említenünk a „Hangtan” című összefoglaló tanulmányt (MNYj. V, 42—101), amely az ötvenes évek elején (1951) főiskolai jegyzetként látott először napvilágot, s amelyben egy magyar fonetika és fonológia körvonalait rajzolta meg. Ez a mű az alapja a „Leíró magyar hangtan” című egyetemi tankönyvének (Bp., 1966. 192 l.). Ez a tankönyv kétségkívül az eddig megjelent legteljesebb, leghasználhatóbb leírása a magyar hangrendszernek és e rendszer törvényszerűségeinek. Legfőbb értéke az, hogy a hang funkciója a mű központi gondolata, s fonetika és fonológia nem elszakítva, hanem a legszorosabb kapcsolatban jelentkeznek. Módszertani szempontból is példásan megírt és megszerkesztett, magas tudományos színvonalon álló tankönyv (vö. MNY. LXVI, 353—4). — A hangtörténet körébe tartoznak „Rövid véghangzóink sorsa és a nyelvi szerep” (MNY. LIX, 393—408) és

„Voltak-e sorvadó magánhangzók nyelvünkben?” (NytudÉrt. XL, 288—95) című tanulmányai, továbbá „Über das Schicksal der kurzen Auslautvokale im Ungarischen” című, a II. finnugor kongresszuson tartott előadása (CIFU. Pars I. 381—5). Ezekben a hagyományos hangtörténeti felfogás korlátait igyekeznek áttörni rámutatva arra, hogy a hangváltozások fiziológiai folyamatát a nyelvi funkció érdekei irányítják.

Nyelvtörténeti nézeteit és elgondolásait Finnországban megjelenő „Unkarin kielen historia” (Helsinki, 1968. 236 l.) című könyvében foglalta össze. Ez a mű finn egyetemi hallgatók számára készült tankönyv, a magyar nyelv történetének tömör leírása. De nemcsak az egyetemi hallgatók, hanem a kutatók számára is kitűnő kézikönyv, minthogy a legmodernebb nyelvtörténeti eredményeket sűríti magában (ism. ERKKI ITKONEN, FUF. XXXVII, 390—406). A kötet a rokonsági viszonyok bemutatása és a magyar nyelvtörténet korszakbeosztása után a nyelvemlékek bemutatásával kezdődik, majd tárgyalja a szókincs történetét, a hangtörténetet, az alaki elemek fejlődését és a szintakszis történetének főbb pontjait. Nagy kár, hogy magyar nyelven nem jelent meg, így a magyar egyetemi hallgatók nem tudják tanulmányaik során hasznosítani.

Papp Istvánt a nyelvművelés és a nyelvi nevelés kérdései is állandóan foglalkoztatták. Az iskolai nyelvoktatás, illetve egy nyelvi műveltség kialakításának, s a nyelvtannal való nevelésnek a problémáit vetette fel „A nyelvtisztító mozgalom és az iskola” (Protestáns Tanügyi Szemle, 1934. 369—77) és „A magyar nyelvtan nevelőereje” (Budapest, 1935. 50 l.) című dolgozataiban. A PINTÉR JENŐ és köre által képviselt nyelvvédő mozgalom kártevéseire hívta fel a figyelmet „Nyelvünk védelme” (Magyar Szemle, 1938. 254—63) című harcos írásában. A nyelvi kultúra megeremtését sürgeti és a nyelvművelés elvi kérdéseit tisztázza „A nyelvi nevelés kérdései” (Acta Univ. Debr. 1954. 55—72) és „Fragen der sprachlichen Erziehung” (uo. 1955. 7—11) című tanulmányaiban. Módszertani kérdéseket fejteget „A magyar mondatban egyetemi oktatásának kérdéseihez” című cikkében (MNyj. VI, 23—31).

4. Szólnunk kell ünnepeztünk magyar irodalomtudományi munkásságáról is. Hosszú középiskolai tanári pályafutása alatt nap nap után kellett foglalkoznia az irodalommal, az irodalomtudomány egyes kérdéseivel. Irodalmi cikkeinek nagy része is a mindennapi oktató munkából nőtt ki. Érthető, hogy egy gondolkodó ember nem taníthatta úgy az irodalmat, hogy ne lettek volna a szokásos „hivatalos” értékelésektől eltérő gondolatai. 1944-ben reális képet fest Csokonairól és koráról egy merész hangú tanulmányban („Ember és sors. Időszerű gondolatok Csokonairól”. Magyar Élet IX, 7. sz. 13—7). Kitűnően jellemzi Balassi Bálint egyéniségét „Az irodalmi nevelésről” című cikkében (Orsz. Középiszk. Tanáregyesületi Közl. LXIII, 89—96). „A magyar író tanítása” című tanulmányában egy összefoglaló órát ír le mintaszerűen a gimnázium VIII. osztályában (A debreceni Áll. Fazekas Mihály Gimnázium Értesítője az 1939—40. tanévről 10—19). De az irodalom terén sem elégedett meg a

mindennapi gyakorlatból születő gondolatok rögzítésével, itt is érdekelték az elméleti kérdések. „Az irodalom életformái. Bevezetés a magyar irodalomismeretbe” című tanulmányában egy önálló szemléletű, színvonalas irodalomelméletet dolgoz ki (A Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézetének Dolgozatai XXV, 57—119). — Majd a finnugor kutató az irodalom terén is kapcsolatokat keres a távoli finn néppel, a finn népi költészettel. Alapvető egyezéseket talál Ady Endre költészete és a Kalevala ősi hangulata, Ady versei és a Kalevala verselési sajátosságai, Ady és a Kalevala szimbolizmusa között szépen megírt, „A Kalevalától Adyig” című tanulmányában (Vándortűz 1947. 6. sz. 8—16).

5. Finnugor, elsősorban finn nyelvészeti dolgozataiban egyfelől a finn nyelvtudomány módszereit elemezte, másfelől a finn nyelv struktúráját és történetét mint a magyar nyelv lényegébe való behatolás fontos eszközeit tárgyalta. Végül a hazai finnugor kutatás kezébe összefoglaló műveket igyekezett adni a finn nyelvvel való foglalkozás segédeszközeiként. „A népnyelv ügye Finnországban” (BpSz. 1937. 347—63) című dolgozat első finnországi tanulmányútjának gyümölcse, amely mélyreható elemzéseivel a finn szakemberek elismerését is kiváltotta (vö. Uusi Suomi, 1937. szept. 25; Helsingin Sanomat, 1937. szept. 25; Ajan Suunta, 1937. szept. 25). Az ősi, kalevalai finn verselést vetette egybe a magyar ősi ritmussal „Vanhan unkarilaisen ja suomalaisen runomitan peruskysymyksistä” (Vir. LIX, 124—32) című dolgozatában, majd kritikailag megvizsgálta a kalevalai vers keletkezéséről szóló különféle felfogásokat („A Kalevala ritmusproblémái”. Acta Univ. Debr. 1955. 37—53; és „Die Rhythmusprobleme des Kalevala”. SUSA. LVIII, 1—30), és kifejtette ezzel kapcsolatban azt a nézetét, hogy a kalevalai ritmus egy sajátos „hullámzatos” nyelvrítusból keletkezett. AARNI PENTTILÄ nagy leíró finn nyelvtanát (Suomen kieloppi, 1957) beható elemzés alá vette, s megállapította értékeit és hibáit („A leíró finn nyelvtan néhány tanulsága”. NyK. LXI, 418—27). A finn szófaji kutatás módszereit és eredményeit értékelte több tanulmányában („Suomen sanaluokista”. Vir. LXIV, 156—63); „A finn szófaji kutatás fő irányai”. SULÁN: Nyelvtani tanulmányok. Budapest, 1961. 49—67; „Die Hauptrichtungen der finnischen Wortartforschung”. FUF. XXXIV, 1—34). A finn jelzős szerkezet egyeztetésének kérdését vizsgálva arra az eredményre jutott, hogy a jelzős szerkezet egy régebbi értelmezős szerkezet átértékelése útján keletkezett a finnben, s az értelmező alaki sajátosságait őrzi mind a mai napig. Elméletét először a budapesti finnugor konferencián adta elő (NyK. LVIII, 98—105), majd miután PAAVO RAVILA később ugyanerre az eredményre jutott (Sananjalka, II, 28—35), újból összefoglalta nézetét, és megtoldotta a RAVILA-féle tanulmány kritikai vizsgálatával („Zur Frage der Kongruenz des Adjektivattributs im Finnischen”. SUST. CXXV, 399—412).

A hazai finnugrisztika régi mulasztásait pótolják Papp István finn könyvei és szótára. A „Finn nyelvtan” (Tankönyvkiadó, Budapest, 1956¹, 1958². 176 l.)

egyetemi tankönyvként látott napvilágot, de egyben tudományos értékű összefoglalás. Bemutatja a finn nyelv legfőbb hangtani, szóalaktani és mondattani sajátosságait. A leíró szempontú elemzések mellett megrajzolja szükség esetén a nyelvtörténeti hátteret is. Támaszkodik a finn nyelvészeti kutatás legújabb eredményeire, sokszor új magyarázatot ad, s a nyelvi példákat legtöbbször önállóan gyűjtötte szövegekből. A finn szakkritika is nagy elismeréssel szólt a könyvről (vö. L. HAKULINEN, Vir. LXI, 147—9). — A „Finn nyelvkönyv” (Tankönyvkiadó, Budapest, 1957. 340 l., második kiadás: 1962, harmadik kiadás: 1967) módszeresen felépített gyakorlati nyelvkönyv. Külön jelent meg a kötet nyelvgyakorlatainak megoldása: „Kulcs a Finn nyelvkönyvhöz” (1958¹, 1962²). Tudományos alapossággal és igénnyel megszerkesztett mű, amely a friss szövegek és beszédgyakorlatok mellett igen szemléletesen tárgyalja a nyelvtani kérdéseket. A finn tankönyvsorozat következő tagja a „Finn olvasókönyv szójegyzékkel” (Budapest, 1959. 360 l.). Érdekes és jellemző darabokban mutatja be a finn néphagyomány világát, a széppróza, a vers és a tudományos próza mestereit. A nyelvi nehézségek elhárítására külön fejezetben összeállítja és magyarázza a szövegekben előforduló költői és népi nyelvsajátságokat, s tekintélyes terjedelmű szójegyzék foglalja egybe a szövegekben előkerülő összes szavakat és kifejezéseket. — Az új egyetemi tantervnek megfelelően állította össze „Finn kresztomátia” című egyetemi jegyzetét (1966), majd ez a műve 1967-ben jelent meg egyetemi tankönyvként „A finn nyelv alapelemei” címmel. A heti egy órás tárgy tantervének megfelelően ez szükségszerűen tömör nyelvtanfolyam és nyelvtani összefoglalás. A kötet végén irodalmi szövegeket ad, és nyelvjárási szövegeket is közöl a szerző különféle nyelvjárásterületekről.

Papp István „Finn—magyar szótára” (Akadémiai Kiadó. Budapest, 1962¹, 1970². 1119 l.) régóta érzett hiányt pótol a hazai finnugrisztikában. SZINNYEI JÓZSEF szótára óta (1884) nem jelent meg hasonló mű sem nálunk, sem külföldön. Ha tekintetbe vesszük, hogy SZINNYEI szótára ma már úgyszólván teljesen elavult, továbbá, hogy Papp István műve mintegy háromszoros anyagot ölel fel hozzá képest (70 ív terjedeleme), végül hogy ünnepeltünk az anyag legjava részét önállóan gyűjtötte össze, szövegekből határtalan munkabírással, s rendezte a legkényesebb igényeket is kielégítő alapossággal, megbízhatósággal és áttekinthető világossággal könnyen használható lexikális művé: akkor azt kell mondanunk, hogy a magyar tudományosság történetében fontos szerepet betöltő tudományos alkotással van dolgunk. A legelső hazai és külföldi szakkörök egybehangzóan állapítják meg ennek a szótárnak tudományos értékeit. Néhány mondat a kritikákból: LAURI HAKULINEN így ír róla: „E mű elkészültét egyenesen történelmi eseménynek kell tartanunk az országaink közt fennálló kulturális kapcsolatok terén... Papp professzor kitűnő szótára szívesen látott segédeszköz a finnugor nyelvtudomány tanulmányozói és kutatói számára is” (Uusi Suomi, 1962. jún. 3). I. SCHELLBACH: „Abschließend sei wiederholt, dass das vorliegende Wörterbuch — noch dazu als alleinige

Arbeit eines Mannes — wirklich ein 'denkwürdiges Ereignis' ist, eine Leistung, die mit Dank anerkannt werden muss. . . ." (FUF. XXXIV, 216—8). MIKOLA TIBOR: „Ez a szótár méltó folytatása azoknak a nyelvkönyveknek, amelyekkel Papp István több hívet szerzett Magyarországon a finn nyelvnek, mint előtte bárki más. . . ." (NyK. LXV, 207—10). N. SEBESTYÉN IRÉN: „I. Papps Wörterbuch ist für das Studium des Finnischen in Ungarn bzw. des Ungarischen in Finnland gleicherweise wichtig. . . wir dürfen behaupten, dass die weitgehende Förderung der Arbeiten an einem Ungarisch-finnischen Wörterbuch. . . und die Herausgabe dieses Wörterbuchs eine unaufschiebbare, vordringliche nationale Aufgabe ersten Ranges darstellt" (ALingu. XIII, 167—9). OSMO IKOLA: „Papp István szótára kitűnő segédeszköz a magyarral foglalkozó finnek s talán még nagyobb mértékben a finn nyelvvel foglalkozó magyarok s Finnország barátai számára. . . Nekünk finneknek minden okunk megvan arra, hogy hálaadás legyünk a szerzőnek ezért a várva várt tudományos segédeszközért" (Sananjalka V, 260—2). HAJDÚ PÉTER—MIKOLA TIBOR: „A magyar—finn kapcsolatok történetében nevezetes esemény e szótár megjelenése, s a hazai finnugor nyelvtudományban is kiemelkedő alkotás. Nem egyszerűen pótolja a sok évtizedes hiányokat, hanem a felmerülő igényeket a lehető legjobban ki is elégíti. Modern, a gyorsan fejlődő finn szókincs legújabb neologizmusait is tartalmazó, jó példaanyagú, könnyen használható munka" (Néprajz és Nyelvtudomány VII, 169—70). — A szótár második, magyar—finn részének adatgyűjtése már befejeződött, s a szerkesztés munkája is előrehaladott stádiumban van. Minden bizonnyal méltó párja lesz a finn—magyar résznek.

6. Papp István tudományos munkássága—amint láttuk—igen sokrétű, egyaránt otthonosan mozog az általános, a magyar és a finnugor nyelvészet, sőt az irodalomtudomány kérdéseiben is. Dolgozatai éles boncoló készségről, a legtávolabbi összefüggések meglátásáról, széles horizontról és mélybehatoló lényeglátásról tanúskodnak. A nyelvi funkciókat mint a nyelvfejlődés menetének és a nyelv rendszerré teljesedésének legfőbb rugóit állítja kutatása középpontjába. Eredményei, szempontjai, következetesen képviselt nyelvszemlélete nemcsak a hazai szakkörökben, hanem a külföldi tudományos világ képviselői körében is elismerést, megbecsülést váltottak ki. Több mint négy évtizedes megszakítatlan tudományos működés áll mögötte. Gazdag problémavilágából sokat csak felvázolt, nem egyet nagyobb szintézisben kidolgozott. Mind tanulmányai, mind pedig könyvei új utakat törnek, a tudományos haladás ügyét szolgálják, működésével nemcsak magának, hanem a magyar nyelvtudománynak is elismerést vívott ki. Véleményét kikéri nemcsak Magyarországon, hanem külföldön is. Így például a Helsinki Egyetem Bölcsészettudományi Kara 1964-ben szakvéleményt kért tőle a megüresedő finn nyelvtudományi tanszékre pályázó jelöltekről. Elnyerte a „nyelvtudományok doktora” címet, a Finn Tudományos Akadémia külső tagjává választotta, és a Turku Egyetem díszdoktorává avatta. A finn nyelv érdekében végzett munkásságáért Urho Kek-

konen, finn köztársasági elnök a Finn Oroszlánrend parancsnoki fokozatával tüntette ki. Különféle tudományos társaságok is tagjukká választották. Választmányi tagja a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak, tagja a Finnugor Társaságnak, a Kalevala Társaságnak és a Finn Irodalmi Társaságnak. 1967 óta tagja a Finn—Magyar Kulturális Vegyesbizottságnak.

7. Külön kell szólnunk Papp István tanári működéséről. Negyvennégy éve áll a tanári katedrán. Ebből, amint már említettük, huszontkét évet középiskolában töltött. Köztiszteletben álló tanáregyéniség. Tanítványai szeretik, és évtizedek múlva is szeretettel és megbecsüléssel gondolnak rá, pedig közismerten szigorú ember. De nemcsak a diákokkal szemben lép fel magas követelményekkel, hanem magával szemben is. Előadásai mintaszerűek, magas színvonalúak nemcsak tudományos, hanem módszertani, pedagógiai szempontból is. Köztudott róla, hogy sohasem olvas katalógust, sőt hangoztatja, hogy előadásaira nem kötelező eljárni, mégis mindenki részt vett és részt vesz az óráin, pedig következetesen reggel nyolc órakor tartotta és tartja jelenleg is azokat. Előadásai ugyanis élményszámba mennek, minthogy valóban előadások, nem felolvasások. A legnehezebb témákról is szabadon ad elő, még a nyelvtörténeti adatokat is fejből írja a táblára a legnagyobb pontossággal. Szenvedélyesen, csillogó szemmel beszél, sugárzik belőle a tantárgy, a magyar nyelv szeretete, hatása alól a hallgató nem tudja kivonni magát. A sokak által „száraznak” minősített nyelvészet Papp István előadásában a legérdekfeszítőbb, a legizgalmasabb tudomány. Sok hallgató éppen az ő óráin szerette meg a magyar nyelvet, és sokból lett az ő hatására nyelvtant szerető magyar tanár vagy éppen nyelvész. Mint minden nagy tanáregyéniség, ő is rendkívüli hatással van tanítványaira, ezzel magyarázható, hogy alakja körül egész anekdotakör alakult ki, némely tanítványa még évtizedekkel később is órákig tud beszélni volt tanáráról, különösen vizsgáiról. Egy Papp Istvánnál letett kollokviumnak vagy szigorlatnak ugyanis értéke van, s ha valakinek nem sikerült úgy, ahogyan szerette volna, az sem a vizsgáztatóban kereste a hibát. Arról ugyanis mindenki meggyőződött, hogy Papp István szigorú, de igazságos ember, aki nemcsak tanárként, hanem emberként is tanítványai példaképe a maga egyszerűségével, puritánságával és nem utolsó sorban egyenességével. Tanári munkájának elismeréseképpen a Művelődésügyi Minisztérium 1965-ben „az oktatásügy kiváló dolgozója” címmel tüntette ki.

Most 70. születésnapja alkalmából barátai, kartársai, tanítványai nevében kívánunk ünnepeltünknek jó egészséget, hosszú életet, kívánjuk, hogy további terveit, elgondolásait meg tudja valósítani a magyar nyelvtudomány javára.

JAKAB LÁSZLÓ

István Papp ist siebzig Jahre alt

1. István Papp ist am 12. September 1901 in Kisvárdá geboren, in einer sehr armen Familie mit 10 Kindern. Er besuchte die Schule in Kisvárdá, 1920 legte er das Abitur ab. Im selben Jahr begann er mit seinen Studien an der philosophischen Fakultät der Debrecener Universität, in den Fächern ungarisch und deutsch. Hier wandte er sich mit immer größerem Interesse der Sprachwissenschaft zu. Besonders József Pápay wirkte auf ihn einen großen Einfluß aus. Er führte ihn in die wissenschaftliche Arbeit ein, und auf seinen Rat hin begann er sich schon als Student mit Sprachpsychologie und Satzlehre zu befassen. Seine Laufbahn als Lehrer begann er 1926, er unterrichtete in der Oberschule in Kisvárdá, Sopron, Hatvan und Debrecen. 1948 kam er an die Pädagogische Hochschule zu Eger, wo er 1949 zum Hochschullehrer ernannt wurde. Im Jahre 1952 kehrte er aus Eger wieder nach Debrecen zurück, hier bekam er an der Universität eine Professur am Lehrstuhl für ungarische Sprachwissenschaft.

Seine wissenschaftliche Tätigkeit begann 1929. 1934 promovierte er „sub auspiciis gubernatoris“ zum Doktor der Philosophie, in ungarischer und finnugrischer Sprachwissenschaft. 1937 wurde er Prof. habil. an der Debrecener Universität, für den Themenkreis „Sprachpsychologie, mit besonderer Rücksicht auf die Geschichte und Geographie der ungarischen Sprache“. 1935—36 erhielt er ein Stipendium für 12 Monate nach Finnland. In dieser Zeit hat er die finnische Sprachwissenschaft und die finnischen Linguisten näher kennengelernt; mit Vorlesungen und Beiträgen hat er sich in das finnische wissenschaftliche Leben eingeschaltet. Diese Verbindung besteht bis auf heute, und ein auch heute noch wichtiges Gebiet seiner wissenschaftlichen Tätigkeit ist die finnische Sprache.

Die wichtigsten Gebiete seiner Forschung sind: die ungarische Sprachwissenschaft, sowohl ihr beschreibender als auch ihr historischer Zweig, von der Lautlehre, über die Formenlehre und Bedeutungslehre bis zu der Satzlehre; die Grundfragen der allgemeinen Linguistik, hier wieder in erster Linie die methodologischen Probleme der linguistischen Untersuchung; die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft, mit besonderer Rücksicht auf die Struktur und die Geschichte der finnischen Sprache. Außerdem reichte sein Blick auch auf die sich an die Linguistik grenzende Gebiete, in erster Linie auf die Probleme der Literaturwissenschaft und andererseits auf die der Bildung und Erziehung. Bis jetzt sind — seine Hochschul- und Universitätslehrbücher nicht gerechnet — neun selbständige Bände und beinahe anderthalb hundert Aufsätze von ihm erschienen, in ungarischer, deutscher, italienischer, französischer und finnischer Sprache, in verschiedenen ungarischen, italienischen, deutschen und finnischen Zeitschriften.

2. Seine Aufsätze zur allgemeinen Linguistik können von seinen Studien über ungarische und finno-ugrische Themen kaum getrennt werden, in fast allen seinen Studien, die ein sprachliches Detailproblem behandeln, erlangt er zu allgemeinlinguistischen Ergebnissen. Trotzdem erwähnen wir einige einschlägige Schriften. Die Bedeutsamkeit und gleichzeitig die Schranken der sprachpsychologischen Methode werden in seinem Aufsatz „A nyelvtudomány módszertanához“ („Zur Methode der Sprachwissenschaft“) dargelegt. (BpSz. 1931. 92—112). Er versuchte seine Sprachtheorie auf Grunde des von Karl Bühler vertretenen Funktionalismus weiter zu gestalten (vgl. „A nyelvtan lélektani alapvetése“ — „Psychologischer Grundriß der Grammatik“: Pap Károly Emlékkönyv 354—96). Er beschäftigte sich mit der Funktion des Wortes und diese Funktion bestimmt er als die Verdichtung von Vorstellungen und Verhältnissen (MNY. XXXVIII, 178—91, 272—6). Böhlers Funktions-Schema zu Grunde legend, aber Bühler verbessernd stellte er den Begriff „Satz“ dar (MNY. XLVIII, 89—102; Nyr. LXXVI, 99—107). Mehrmals befaßte er sich mit der Frage der Einteilung der Grammatik (MNY. L, 440—7), mit dem Problem der Absonderung der uralten Wortarten (Pais—Eml. 29—35). Er bezeichnete die Stellung der infinitiven Verbformen im System der Grammatik (MNYj. VIII, 61—81), und er hat den Gedanken Ravilas im Erschließen der Entwicklungsgeschichte der Prädikativkonstruktion weiterentwickelt (MNYj. III, 3—28; UrAltJb. XXIX, 149—75). Eine Zusammenfassung seiner allgemeinlinguistischen Anschauungen ist bis jetzt nicht erschienen, er hat nur in einem Hochschullehrbuch mit dem Titel „Általános nyelvészet“ („Allgemeine Linguistik“) versucht, einen Abriss der modernen Synthese zu geben (Budapest 1950¹, 1952²). Das Lehrbuch vertritt eine dem Niveau der Zeit entsprechende und folgerichtige Sprachbetrachtung.

3. István Papps erster sehr bedeutender Versuch in der ungarischen Sprachwissenschaft war die geplante Ausführung eines ungarischen Sprachatlas. Seinem ersten Entwurf hatte er die Methode des mit dem Namen Wenker-Wrede verbundenen deutschen Sprachatlas zu Grunde gelegt (DebrSz. 1929. 146—50, 235—49). Er studierte eingehend die Sprachatlas-Arbeiten der Welt (BpSz. 1933. 226—45; Scientia 1934. Juli 27—40; Aug. 88—102), und er verwendete die Ansichten der neolinguistischen Schule von Bartoli in der Untersuchung der ungarischen Mundarten (BpSz. 1935. 342—64; Scientia 1936. Mai 265—77; Juni 325—37). Danach hat er seinen zweiten Sprachatlas-Entwurf ausgearbeitet: „Piano d'un Atlante linguistico ungherese“ („Entwurf zu einem ungarischen Sprachatlas“ — Boll. dell'Atl. lingu. it. II, 1—16), der im Ausland als die bemerkenswerteste Sprachatlas-Methode großes Aufsehen erregte, bei uns aber unbeachtet blieb.

Viele grundlegende Aufsätze und Bücher von ihm befassen sich mit den Problemen der ungarischen Satzlehre, Wortlehre und Lautlehre. Wir erwähnen die Aufsätze „A mondat részei“ („Die Teile des Satzes“, MNY. XXVI, 200—4)

und „Mi a mondattan?“ („Was ist die Satzlehre?“, MNy. XXVIII, 228—35, 290—4). Im letzteren versuchte er die Rahmen einer ungarischen Satzlehre zu bezeichnen. Er behandelt noch den Ursprung der *k*-Flexionsendung im Singular der ersten Person (MNy. XLVI, 15—27), die Probleme des Imperativzeichens (FUF. XXXII, 282—301; MNyj. IV, 25—36), die Fragen der Satzanalyse (Nyr. LXXVII, 114—9; Nyr. LXXIX, 15—21; Nyr. LXXX, 15—8). Mit der Methode der modernen Konstruktionsanalyse stellt er die wichtigsten Merkmale der ungarischen Sprache dar (Nyr. LXXXIII, 451—64; FUF. XXXVI, 208—34; Vir. LXVII, 116—34). In seinem Aufsatz „A szóalkotás problémái“ („Die Probleme der Wortbildung“) hat er ein Kapitel der ungarischen beschreibenden Grammatik unter einem neuen Aspekt ausgearbeitet (MNyj. IX, 3—31). Unter seinen phonetischen Werken müssen wir seine „Leíró magyar hangtan“ („Beschreibende ungarische Lautlehre“) hervorheben, dieses Universitätslehrbuch (Budapest 1966. 192 S.), das zweifellos die bis jetzt vollständigste und brauchbarste Beschreibung des ungarischen Lautsystems und dessen Gesetzmäßigkeiten darstellt. Seine größte Errungenschaft ist die, daß der zentrale Gedanke des Werkes die Funktion des Lautes ist, Phonetik und Phonologie erscheinen also nicht getrennt, sondern in engster Verbundenheit. — Seine sprachgeschichtlichen Ansichten und Theorien hat er in seinem Buch „Unkarin kielen historia“ (Die Geschichte der ungarischen Sprache) zusammengefaßt (Helsinki, 1968. 236 S.). Das Werk ist ein Lehrbuch für finnische Studenten, eine knappe Darstellung der Geschichte der ungarischen Sprache. Es ist aber nicht nur für die Studenten, sondern auch für die Forscher ein ausgezeichnetes Handbuch, da es die modernsten sprachgeschichtlichen Forschungsergebnisse enthält. Von seinen Aufsätzen über die Fragen der sprachlichen Erziehung müssen wir seinen Band „A magyar nyelvtan nevelőereje“ („Die Erziehungskraft der ungarischen Grammatik“) hervorheben (Budapest 1935. 50 S.).

4. Seine literarischen Studien wurzeln in der praktischen Arbeit in der Oberschule. Er malt ein reales Bild von Csokonai und seiner Zeit, vortrefflich charakterisiert er Bálint Balassi, aber auch hier befaßt er sich mit literaturtheoretischen Fragen. In seinem Aufsatz „Az irodalom életformái. Bevezetés a magyar irodalomismeretbe“ („Lebensformen der Literatur. Einführung in die ungarische Literaturkenntnis“) legt er eine Literaturbetrachtung unter selbständigem Aspekt vor (A Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézetének Dolgozatai XXV, 57—119). Der Finno-ugristik-Forscher sucht dann auch auf dem Gebiet der Literatur nach Verbindungen mit der finnischen Volksdichtung in seiner Studie „A Kalevalától Adyig“ („Von der Kalevala bis Ady“) (Vándortűz 1947. 6. sz. 8—16).

5. In seinen finno-ugrischen, in erster Linie die finnische Sprache behandelnden Aufsätzen analysierte er einerseits die Methoden der finnischen Sprachwissenschaft, andererseits untersucht er die Struktur und die Geschichte der

finnischen Sprache als wichtige Mittel für das Eindringen in das Wesen der ungarischen Sprache. Er wollte außerdem der heimatlichen finno-ugrischen Forschung zusammenfassende Werke geben, als Hilfsmittel für die Beschäftigung mit der finnischen Sprache. Die Reihenfolge dieser Bücher wurde mit seiner „Finn nyelvtan“ („Finnischen Grammatik“) eröffnet (Budapest 1956¹, 1958², 176 S.), ihr folgte das „Finn nyelvkönyv“ („Finnisches Lesebuch“) (Budapest 1957¹, 1962², 1967³, 340 S.), dann das „Finn olvasókönyv szójegyzékkel“ („Finnisches Lesebuch mit Wörterverzeichnis“) (Budapest, 1959, 360 S.). Dem neuen Universitätslehrplan entsprechend hat er sein Lehrbuch „A finn nyelv alapjai“ („Grundzüge des finnischen Sprache“ — 1967) ausgearbeitet. Mit diesen Bänden hat István Papp alte Versäumnisse auf dem Gebiet der ungarischen Finno-ugristik nachgeholt. Schließlich schuf er sein „Finn-magyar szótár“ („Finnisch-ungarisches Wörterbuch“ — Budapest 1962¹, 1970², 1119 S.). Einer der Kritiker schrieb beim Erscheinen des ausgezeichneten Wörterbuchs: „Dieses Wörterbuch ist eine würdige Fortsetzung der Grammatikbücher, mit denen István Papp in Ungarn mehr Anhänger der finnischen Sprache geworben hat, als irgend jemand vor ihm. . .“ (NyK. LXV, 207—10). Dieses Werk spielt in der Geschichte der ungarischen Wissenschaft eine wichtige Rolle als wissenschaftliche Schöpfung. Die Arbeit an dem zweiten, ungarisch-finnischen Teil des Wörterbuches befindet sich in einem vorgeschrittenen Stadium.

6. Die wissenschaftliche Tätigkeit von István Papp ist sehr vielseitig, in den Fragen der allgemeinen, ungarischen und finnisch-ugrischen Linguistik, aber sogar in denen der Literaturwissenschaft ist er daheim. Seine Aufsätze zeugen von der Fähigkeit, scharf zu analysieren, von einem breiten Horizont und von einer in die Tiefe dringende Wesensbetrachtung. In den Mittelpunkt seiner Forschungen stellt er die sprachlichen Funktionen als die wichtigsten Triebfedern im Laufe der sprachlichen Entwicklung und in der vollen Entfaltung des sprachlichen Systems. Seine Ergebnisse und Aspekte, seine konsequent vertretene Sprachbetrachtung haben nicht nur in den heimatlichen Fachkreisen, sondern auch im Kreise der Vertreter der ausländischen wissenschaftlichen Welt Anerkennung und Achtung gefunden. Eine mehr als vier Jahrzehnte andauernde, ununterbrochene wissenschaftliche Tätigkeit liegt hinter ihm. In seiner reichen Problemenwelt hat er Vieles nur skizziert, und mehrere Fragen in einer größeren Synthese ausgearbeitet. Sowohl seine Aufsätze als auch seine Bücher schlagen neue Wege ein, sie dienen der wissenschaftlichen Entwicklung. Mit seiner wissenschaftlichen Tätigkeit hat er nicht nur sich selbst, sondern auch der ungarischen Sprachwissenschaft Anerkennung erworben.

7. István Papp steht seit 44 Jahren auf dem Katheder. 22 Jahre davon hat er in der Oberschule verbracht. Als Lehrer genießt er allgemeine Achtung. Seine Schüler und Anhänger ehren ihn und denken an ihn auch nach Jahr-

zehnten mit Liebe und Achtung, obwohl er allgemein als streng bekannt ist. Er stellt aber nicht nur seinen Studenten, sondern auch sich selbst große Forderungen. Seine Vorlesungen sind musterhaft und von hohem Niveau, nicht nur in wissenschaftlicher, sondern auch in methodischer, pädagogischer Hinsicht. Es ist von ihm allgemein bekannt, daß er nie eine Anwesenheitsliste führt, er betont lieber, daß es keine Pflicht ist, in seine Vorlesungen zu gehen, trotzdem wohnt alles den Vorlesungen bei, obwohl er sie konsequent um 8 Uhr morgens gehalten hat und auch jetzt hält. Seine Vorlesungen gelten nämlich als Erlebnisse, da sie wirklich Vorträge und keine Vorlesungen sind. Über das schwerste Thema spricht er auch frei, sogar die sprachgeschichtlichen Angaben schreibt er auswendig an die Tafel mit der größten Präzision. Er spricht leidenschaftlich, mit glänzenden Augen, es strahlt aus ihm die Liebe zum Fach, zur ungarischen Sprache, seinem Einfluß kann der Student sich nicht entziehen. Die von vielen als „trocken“ bezeichnete Linguistik ist im Vortrag István Papp die interessanteste, aufregendste Wissenschaft. Viele Studenten lernten gerade in seinen Vorlesungen die ungarische Sprache lieben, und aus vielen wurden durch seinen Einfluß sich für Grammatik begeisternde Ungarischlehrer oder Sprachforscher. Nicht nur als Lehrer, sondern auch als Mensch ist er ein Vorbild für seine Studenten auf Grund seiner Einfachheit, seines Puritanismus und nicht zuletzt seiner Aufrichtigkeit.

L. JAKAB

Papp István tudományos munkásságának bibliográfiája

A bibliográfia időrendet követ. Egy éven belül az önálló munkák, a különböző kiadványokban, folyóiratokban megjelent tanulmányok, cikkek és ismertetések a sorrend. A különnyomatot az illető tanulmány adatai után következő Kny. jelzi. Néhány, napi aktualitáshoz fűződő újságcikk nem került be a bibliográfiába.

A következő rövidítéseket használjuk: BpSz. = Budapesti Szemle; DebrSz. = Debreceni Szemle; EPhK. = Egyetemes Philológiai Közlöny; Ethn. = Ethnographia; FUF. = Finnisch-ugrische Forschungen; I. OK. = A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei; MNy. = Magyar Nyelv; MNyj. = Magyar Nyelvjárások; MSz. = Magyar Szemle; NyK. = Nyelvtudományi Közlemények; Nyr. = Magyar Nyelvőr; NytudÉrt. = Nyelvtudományi Értekezések; OKTK. = Országos Középiskolai Tanár Egyesületi Közlöny; PrTSz. = Protestáns Tanügyi Szemle; SKS = Suomalaisen Kirjallisuuden Seura; SUSA = Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja; SUST = Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia; UAJb. = Ural-Altäische Jahrbücher; Vir. = Virittäjä.

1929

Nyelvkritika: DebrSz. III, 40—3. Kny. — Magyar Nyelvatlasz: DebrSz. III, 146—50, 235—49 és Német Irodalmi és Nyelvtudományi Dolgozatok a Debreceni Tudományegyetem Német Szemináriumából és Nyelvatlaszintézetéből I, 4. sz. 20 l. — Az irodalmi nevelésről: OKTK. LXIII, 89—96.

1930

Nyelvtudományunk néhány újabb törekvése: BpSz. 1930. máj. 307—15. — A mondat részei: MNy. XXVI, 200—4. — Magyar nyelvi tanulmányok: DebrSz. IV, 266—9. — Mondattani tanulmányok: DebrSz. IV, 498. — Erdélyi Lajos: Mondattani tanulmányok: OKTK. LXIV, 114—6.

1931

A nyelvtudomány módszertanához: BpSz. 1931. jan. 92—112. Kny. — Ungarischer Sprachatlas: Teuthonista VI, 311—3. — Nyelvtudomány és nyelv-tanítás: BpSz. 1931. márc. 469—73. — Nyelvészet és történelem: BpSz. 1931. júl. 148—53. — Mitrovics Gyula: A magyar esztétikai irodalom története: OKTK. LXV, 17—20.

1932

Mi a mondattan? MNy. XXVIII, 228—35, 290—4. — Régi helyneveink vallomása: BpSz. 1932. jan. 140—52. — Nyelvújítás és nyelvjavítás: BpSz. 1932. márc. 464—9. — A magyarság és a törökség ősi kapcsolatai: BpSz. 1932. júl. 115—25. — Nyelvtörténet és szellemtörténet: BpSz. 1932. nov. 238—48.

1933

Vorarbeiten zum Ungarischen Sprachatlas: Essai de bibliographie de géographie linguistique générale. Nimègue 70—3. — A világ nyelv atlasz-munkálatai: BpSz. 1933. aug. 226—45. Kny. — A nyelv eszméje: BpSz. 1933. jan. 121—5. — Udvariasság a nyelvészet megvilágításában: BpSz. 1933. jún. 372—9.

1934

Die Sprachatlasarbeiten der Welt: Scientia 1934. júl. 27—40, aug. 88—102. Kny. — L'état actuel des travaux de cartographie linguistique dans les divers pays du monde: Scientia 1934. júl. pótfüzet 18—29, aug. pótfüzet 45—57. — A nyelvtisztító mozgalom és az iskola: PrTSz. VIII, 369—77. — A német nyelvoktatás kérdéséhez: PrTSz. VIII, 71—7. — L'histoire des langues dans ses rapports avec l'histoire de l'esprit: Scientia 1934. ápr. 284—96. Kny. — Francia jellem a francia nyelv tükrében: BpSz. 1934. nov. 227—41. Kny. — Eugen Lerch: Französische Sprache und Wesensart: Neuphilologische Mitteilungen XXXV, 193—210. Kny. — Csanády Sándor: Apró kalászok: OKTK. LXVII, 162—3.

1935

A magyar nyelv tan nevelőereje. A tanítás problémái 3. sz. Bp. 50 l. — A területi elvek és a magyar nyelvjárások: BpSz. 1935. szept. 342—64. Kny. — Piano d'un Atlante linguistico ungherese: Bollettino dell'Atlante linguistico italiano XIII, 2—16. Kny. — Néhány szó a magyar dolgozatról: PrTSz. IX, 264—70. — Az iskola és az élet: Hatvan és Járása 1935. febr. 24. (4. l.). — Új

költő régimódi versei: Hatvan és Járása 1935. márc. 3. (3. 1.). — Összefoglaló könyv a magyar nyelvjárásokról: BpSz. 1935. febr. 246—50. — Magyar sors, magyar írás: BpSz. 1935. júl. 118—22. — Bácsy Ernő: Die Urkundensprache in den Rheinlanden bis etwa 1500.: EPhK. LIX, 211—2.

1936

Geographisch-historische Gesichtspunkte in der Sprachforschung: Scientia 1936. máj. 265—77, jún. 325—37. Kny. — Points de vue géographico-historiques dans les recherches linguistiques: Scientia 1936. máj. pótfüzet 119—29, jún. pótfüzet 149—59. — Maantieteellis-historiallinen suunta¹nykyaikaisessa kielen-tutkimuksessa: Vir. XL, 191—9. Kny. — Donner Ottó emlékezete: BpSz. 1936. aug. 242—6. — Unkarin oppikoulujen uudistaminen: Kasvatus ja Koulu 1936. 15. 1. Kny. — Mit tanítanak a finn tankönyvek Magyarországról? Nemzeti Újság 1936. dec. 29. (10. 1.). — Suurin unkarilainen: Uusi Suomi 1936. júl. 5. (1. és 4. 1.).

1937

A főnévi igenév fejlődéstörténetéhez: MNY. XXXIII, 38—43. — A népnyelv ügye Finnországban: BpSz. 1937. szept. 347—63. Kny. — Finn mozaik: MSz. 1937. ápr. 397—404. — Nyelvrokonság és lelki rokonság: BpSz. 1937. aug. 244—54.

1938

Finnország. Kincsestár 24. sz. Magyar Szemle Társaság, Bp. 80 l. — Nyelvünk védelme: MSz. 1938. márc. 254—63. — A magyarság és az északi gondolat: Új Szó 1938. dec. 6—8. — Dorosmay János: Kis mesék nagyoknak: OKTK. LXX, 220—1.

1939

A nyelvtan lélektani alapvetése: Pap Károly emlékkönyv 354—96. Kny. 35 l. — Magyar nyelvtudományt! Magyar Élet IV, 2. sz. 14—21. — A finn lecke: MSz. 1939. ápr. 330—7. — Szántó Lőrinc: A magyar nyelv és irodalom tanítása: DebrSz. XIII, 183—4.

1940

A magyar író tanítása: A debreceni Állami Fazekas Mihály Gimnázium Évkönyve az 1939—40. iskolai évről 10—9. Kny. — Hozzászólás az új tantervhez és utasításokhoz: Uo. 30—3.

1941

Magyar nyelv, magyar élet: Tiszántúl 1941. dec. 25. (21—22. l.). — Kannisto Artur: Ahlqvist Ágost és Budenz József levelezése egymással (fordítás finnből): A Debreceni Tisza István Tudományegyetem Évkönyve 1940—41. I. 159—200. Kny.

1942

Mi a szó funkciója? MNy. XXXVIII, 178—91, 272—6. — Magyar nyelv, magyar viselkedés: Új magyar nevelés (szerkesztette: Kincs Elek és Nagy Ferenc) 197—207. Kny. — A magyarság iskolája: Uo. 209—27. Kny. — A finnek iskolája: Magyar Bokréta. Tanítóírók és költők harmadik gyűjteménye 131—5. — A finn példa: Társadalomtudomány XXII, 223—53. Kny. — A finn tanulság: Tiszántúl 1942. január 14. (3. l.). — Fabulákban a népért: Tiszántúl 1942. január 26. (7. l.). — Iskola és magyarság: Tiszántúl 1942. február 15. (7—8. l.).

1943

Az irodalom életformái. Bevezetés a magyar irodalomismeretbe: A Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézetének Dolgozatai 25. sz. 57—119. Kny. 67 l.

1944

Ember és sors. Időszerű gondolatok Csokonairól: Magyar Élet IX, 7. sz. 13—7. — A Kalevala népe: Ifjúság 1944. febr. 1. (6—8. l.).

1947

A Kalevalától Adyig: Vándortűz 1947. nov. 8—16.

1948

A mi nyelvjárásunk: Kalendárium az 1948. esztendőre (Kiadja Hajdúvármegye Szabadművelődési Tanácsa Debrecenben) 62—70.

1950

Általános nyelvészeti ismeretek. Pedagógiai Főiskolák Jegyzetei. Kézirat. Bp. 57 l. — Társas tudat és a magyar nyelvszerkezet. A *várok, kérek*-féle alakszerkezet eredetéhez: MNy. XLVI, 15—27.

1951

Hangtan. Pedagógiai Főiskolák Jegyzetei. Kézirat. Bp. 100 l. (További kiadások: 1952, 1953, 1954)

1952

Általános nyelvészet. Pedagógiai Főiskolák Jegyzetei. Kézirat. Bp. 58 l. (További kiadás: 1954). — A mondat funkciója. Út a nyelvi valóság felé: MNy. XLVIII, 89—102. — A mondat fogalmának tanítása: Nyr. LXXVI, 99—107.

1953

A szó nyelvtani jellege: MNy. XLIX, 359—70. — Anyanyelvünk leíró nyelvtana. Hozzászólás az MTA 1953. évi nagygyűlésén: I. OK. IV, 71—80. — Elemzési problémák az iskolában: Nyr. LXXVII, 114—9. — Néhány szó az egyetemi oktatás színvonaláról: Felsőoktatási Szemle II, 550—5. — Üzenet Finnországból: Építünk 1953. 4. sz. 53—4. — Bárcki Géza: Fonetika: MNyj. II, 165—71.

1954

A nyelvi nevelés kérdései: Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae I. 55—72. Kny. — A nyelvtan felosztásáról: MNy. L, 440—7. — Hozzászólás a nyelvtani vitához: MNy. L, 6—8, 16. — Műveltség és helyesírás: Néplap 1954. ápr. 16. (2. 1.), 17. (7. 1.), 18. (7. 1.), 20. (3. 1.). — Helyesírási kérdések: Néplap 1954. máj. 16. (7. 1.).

1955

A jelfunkció kérdéséhez: MNy. LI, 290—7. — Az elemzés kérdéséhez: Nyr. LXXIX, 17—23. — Fragen der sprachlichen Erziehung: Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Additamentum ad Tom. I. 7—11. Kny. — A Kalevala ritmusproblémái: Uo. II. 37—53. Kny. — Vanhan unkarilaisen runomitan peruskysymyksistä: Vir. LIX, 124—32. Kny. — Képek a mai Finnországból: Alföld 1955. 3. sz. 111—6. — Látogatás a finn Athénben: Néplap 1955. okt. 8. (3. 1.).

1956

Finn nyelvtan. Egyetemi tankönyv. Tankönyvkiadó, Bp. 176 l. — Az állítványi szerkezet őstörténete: MNyj. III, 3—28 és A Debreceni Kossuth Lajos

Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 35. sz. 28 l. — Probleme des Imperativ-Zeichens im Ungarischen: FUF. XXXII, 282—301. Kny. — Az ősi szófajok: Pais-Eml. 29—35. — Még egyszer az elemzés: Nyr. LXXX, 15—8. — Hegedüs Lajos Eszközfonetikai vizsgálatok a magyar nyelvjárások és a köznyelv köréből című kandidátusi disszertációja vitájának összefoglalása: I. OK. IX, 407—13. Kny. — Die Rhythmusprobleme des Kalevala: SUSA LVIII, 3—30. Kny. — Hozzászólás a III. nyelvészkongresszus általános nyelvészeti vitájában: Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet (szerk.: Kniezsa István) Bp. 73—4. — Hozzászólás Fokos Dávid A névragozás történetéből című előadásához: NyK. LVIII, 98—105. — Puhe Jyväs kylän Kesäyliopiston ulkolaisten illanvietossa: Jyväs kylän Sanomat 1956. júl. 28. (6. és 7. l.).

1957

Finn nyelvkönyv tanfolyamok és magántanulók számára. Tanuljunk nyelveket! Tankönyvkiadó, Bp. 339 l. — Die Urgeschichte der prädikativen Konstruktion: UAJb. XXIX, 149—75. Kny. — A felszólító módjel problémái: MNyj. IV, 25—36. — J. Soltész Katalin: Az ősi magyar igekötők: MNyj. IV, 111—4. Lauri Hakulinen: A jelentéstan szerepe a lexikológiában (a finn nyelvészet szempontjából). (Fordítás finnből): I. OK. X, 335—345.

1958

Kulcs a Finn nyelvkönyv gyakorlatainak helyes megoldásához. Tanuljunk nyelveket! Tankönyvkiadó, Bp. 56 l. — Finn nyelvtan. Egyetemi tankönyv 2. kiadás. Tankönyvkiadó, Bp. 176 l.

1959

Finn olvasókönyv szójegyzékkel. Egyetemi tankönyv. Tankönyvkiadó, Bp. 359 l. — Hangtan: MNyj. V, 42—101 és A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 37. sz. — A magyar nyelv szerkezete: Nyr. LXXXIV, 451—64. Kny. — Infiniittimuotojen asema kieliopissa: Verba Docent. Juhlakirja Lauri Hakulisen 60-vuotispäiväksi. 255—68. Kny. — Zur Geschichte einer ungarischen Wortfamilie: UAJb. XXXI, 259—61. Kny. — A leíró finn nyelvtan néhány tanulsága: NyK. LXI, 419—27.

1960

A magyar mondattan egyetemi oktatásának kérdéseire: MNyj. VI, 23—31. — Suomen sanaluokista: Vir. LXIV, 156—63. Kny. — Emlékezés Pápay Józsefre: MNyj. LVI, 140—2.

1961

A finn szófaji kutatás fő irányai: Nyelvtani tanulmányok (szerkesztette: Sulán Béla) Bp. 49—67. Kny. — Die Hauptrichtungen der finnischen Wortartforschung: FUF. XXXIV, 1—34. Kny. — Megjegyzések egy magyar szócsalád történetéhez: MNyj. VII, 79—82.

1962

Finn—magyar szótár. Suomalais—unkarilainen sanakirja. Akadémiai Kiadó, Bp. 1119 l. — Finn nyelvkönyv tanfolyamok és magántanulók számára. Tanuljunk nyelveket! 2. kiadás. Tankönyvkiadó, Bp. 339 l. — Kulcs a Finn nyelvkönyv gyakorlatainak helyes megoldásához. Tanuljunk nyelveket! 2. kiadás. Tankönyvkiadó, Bp. 56 l. — Az igenevek helye a nyelvtan rendszerében: MNyj. VIII, 61—81. Kny. — Néhány szó az igei paradigma kérdéséről: MNy. LVIII, 166—73. — Zur Frage der Kongruenz des Adjektivattributs im Finnischen: Commentationes fenno-ugricae in honorem Paavo Ravila: SUST CXXV, 399—412. Kny.

1963

A szóalkotás problémái: MNyj. IX, 3—31 és A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 43. sz. 31 l. — Rövid véghangzóink sorsa és a nyelvi szerep: MNy. LIX, 393—408 — Voltak-e sorvadó magánhangzók nyelvünkben? Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. NytudÉrt. 40. sz. 288—95. Kny. — Kettunen Lauri: Ethn. LXXIV, 509—11.

1964

Unkarin kielen rakenne: Vir. LXVIII, 116—34 és A Helsinki Egyetem Magyar Intézetének Kiadványai 1. sz. 21 l.

1966

Leíró magyar hangtan. Egyetemi tankönyv. Tankönyvkiadó, Bp. 192 l. — Finn kresztomátia. Egységes jegyzet. Kézirat. Tankönyvkiadó, Bp. 198 l. — Versuch einer Charakteristik der ungarischen Sprache: FUF. XXXVI, 208—34. Kny. — Väinö Kaukonen: Aleksis Kivi — a finn nép lángeszű ábrázolója (fordítás finnből): Alföld 1966. 4. sz. 54—61. — Väinö Kaukonen: A Kalevala és a finn népköltészet (fordítás finnből): Alföld 1966. 11. sz. 51—8.

1967

A finn nyelv alapelemei. Egyetemi tankönyv. Tankönyvkiadó, Bp. 204 l.
— Finn nyelvkönyv tanfolyamok és magántanulók számára. Tanuljunk nyelveket! 3. kiadás. Tankönyvkiadó, Bp. 339 l.

1968

Unkarin kielen historia. Tietolipas 54. sz. SKS Helsinki 236 l. — Über das Schicksal der Auslautvokale im Ungarischen: Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum 381—5.

1969

Unkarin kielen historia. Doktori értekezés tézisei. Debrecen 14 l. — Egy látogatás tanulságai: Hajdú-Bihari Napló 1969. máj. 6. (5. l.).

1970

Finn—magyar szótár. Suomalais—unkarilainen sanakirja. 2. kiadás. Akadémiai Kiadó, Bp. 1119 l.

Összeállította: KORNIA LÁSZLÓ és K. SZOBOSZLAY ÁGNES

A magyar sportnyelv angol eredetű elemei adaptációjának kérdéséhez

(Szintaktikai adaptáció és tükörszavak)

I. Szintaktikai adaptáció

1. Úgy tűnik, hogy idegen szavak nyelvünkbe történő beilleszkedésének mondattani problémái nem tartoznak a leggyakrabban vizsgált kérdések közé, hiszen a nyelvtudomány eddig alig foglalkozott vele. Ennek egyik oka az lehet, hogy az idegen szavak jóval kevesebb nehézséget jelentenek a meghonosodás szintaktikai vonatkozásában, mint a hangtan vagy jelentés tan területén, hiszen nincs olyan jövevényszavunk, amelynek hangállománya vagy jelentéstartama ne ment volna át valamilyen változáson, mondattani megjegyzés azonban viszonylag ritkán akad. A másik okot az alaktan és mondattan szoros kapcsolatában kereshetjük, hiszen a legtöbb alaktani kérdés egyben mondattani is, az alaktani megállapítások mondattani érvényűek is az esetek nagy százalékában. Mégis foglalkozhatunk a kérdéssel, mivel nagy tömegű szóanyag tanulmányozása során bizonyos mondattani jelenségek jól kivehetők és vizsgálhatók.

2. Igen sok állandó jelzős szókapcsolat került át nyelvünkbe és élt 15—20 évig századunk elején. A jelzők egy része melléknév, másik része főnévi jelző: *all round sportsman, association football, backhand cross/drive/stroke, box/match/costume/menedzser/miting/ring/sport/training/club, half post/time/volley, fair play, final heat/round/set, fit(t) forma/kondíció, outsider csapat/ játékos, oxford passz/lövés/rúgás, punching ball/bag, race skiff/hajó, service court/game/side/line, tennis crack/ground/match/meeting, transfer list/játékos stb.*

A szófaji átcsapásból eredő főnévi jelzők alkalmazása az angol nyelv egyik jellegzetes sajátága és a nyelvünkbe átkerült sportszavak is nagy mozgékony-ságot mutatnak e tekintetben. Észrevehető az a tendencia, különösen 1900—1930 között, tehát kb. harminc éven át, hogy magyar nyelvű szövegekben magyar sportírók nagy könnyedséggel alkalmazzák az angol főneveket jelzői funkcióban: ... és *voley* játéka is kifogástalan (NSp 1908. aug. 29. 5. l.)¹;

¹ Rövidítéseim: NSp=Nemzeti Sport. Bp., 1905—12, 1919—44; PestiH=Pesti Hírlap (az idézett példák az 1895—1910 és 1920—25 közötti időszakból valók); PestiN=Pesti Napló (az idézett példák az 1925—30 közötti időszakból valók); MESzÉJ=Magyar Evezős Szövetség Évi Jelentése. Bp., 1938—43; SV=Sport-Világ. Bp., 1893—1914; TenG=Tennisz és Golf. Bp., 1929—32. Szerk. Kehrling Béla; Herk=Herkules (sportlap). Bp., 1884—1914; SHL=Sporthírlap. Bp., 1910—44; SK=Sportkedvelő. Bp., 1901; SÉ=Sportélet. Bp., 1896, 1929; KMSHL=Keletmagyarországi Sporthírlap. Debrecen, 1920—28; MLA=Molnár Lajos, Athletikai Gyakorlatok. Bp., 1879; KerTak=Kertész János—Takács József, Lawn-Tennis. Bp., 1910.

... azt tervezte, hogy csapatában *finis*-emberként Szabó Miklóst indítja (Pesti N, 1926. aug. 14. 13. l.). Van példa többelemű szókapcsolat jelzői használatára is: ... az angoloknál oly népszerű „*Head of the river*” versenyt akarta nálunk is meghonosítani (MESzÉJ 1940. 4. l.).

Az idegen szavakkal való könnyed bánásmódnak többek között alakiromlás lett a következménye: jelzői szerepben egyszámú alakok helyett többes számú szavakat használtak (feltehetően gyakran többesszámban használt szavak alapján, mint pl. *forwards* sor): *Bantams* súly (NSp 1909); Az Oxford—Cambridge közti *crickets*-verseny... (SV 1895); ... egy rakás *drops* labdát adott neki... (NSp 1909); ... sikerült is neki 4 : 3-ra javítani a *games*-arányt (NSp 1921). Az egyetlen típus, ahol a többes számú alak jelzői szerepe az angol nyelvtan szempontjából nem hibás, az *oldboys* szó esetében fordul elő, bár a magyarban ez is kissé zavaró: Délelőtt a B.T.C. és F.T.C. *oldboys* csapatai mérkőznek (SV 1906).

3. Egyes sportújságaink, különösen a Sport-Világ és a Sporthírlap e század első évtizedében (kisebb mértékben később is) egy olyan sajtóságban tűntek ki és különböztek más sportlapoktól, amit legjobban talán „angolkodás”-nak nevezhetnénk. Ez azt jelenti, hogy úgyszólván teljesen indokolatlanul tüntettek azzal, hogy egyrészt sok angol (sport és egyéb) kifejezést használtak, másrészt egyes újságírók angol szavakat választottak maguknak írói álnévül: Sporttréfa. Megleste: *Field* (SV 1903); A pöstyéni golfpálya. Írta: *Secretary* (TenG 1929). Ez az „angolkodás” sok olyan szót használt szélteben-hosszában, amelyek semmilyen kapcsolatban sincsenek a sport nyelvvel: Itt van — *last but not least* — Mészáros Ferenc... (Herk. 1894); ... de oh! „*bad luck*”... (NSp 1908); Ezekhez az „*annual dinner*”-ekhez volt hasonlatos a Bírak Testületének vacsorája (SHL 1920). Ez a műveltségfitogtatásnak bátran nevezhető jelenség akkor a legfeltűnőbb, amikor az idegen helyett jó magyar sportszót is használhatnának: ... elkészült gyönyörű *fashionable kerékpárdresse*... (SV 1895); ... nincsenek olyan athletáink, kik a nap minden órájában „*ready*”-k világrekordra (SV 1909). Meglepő biztonsággal (vagy felelőtlenséggel?) hoznak ezek az említett sportújságok meglehetősen hosszú, szinte mondatértékű kifejezéseket a magyar nyelvű szövegekben — fordítás nélkül (később tárgyaljuk a párhuzamos szerkezeteket, bár a két típus egyidőben élt): *Combined figure skating-jukat* később négyesben versenyen kívül is bemutatták az angolok (SV 1894); ... viszont hosszabb távokon, a „*go as you please*” versenyeken azt hisszük, jól pótolhatja ... merev tempóját (SV 1898); Feladatunk ... az, hogy ... a „*noble art of self defence*” elterjedését tárgyaljuk... (SV 1910); A magyarok ... a *long passing game-t* alkalmazták (SHL 1910). Ez a típus a magyarországi „legangolabb”, legarisztokratikusabb sportágban, a golfban egészen odáig fajul, hogy szinte átalakul egyfajta, csak a beavatottak számára érthető keverék tolvajnyelvvé, mert egyik mellékmondat magyarul, a másik angolul hangzik:

A Lauber, vitéz Gyurkovich pár Limburger Bassinggel szemben rögtön vezetéshez jut és fölényét tartja a 16-os teeig, ahol 2 *up* és 3 *to go* (TenG 1929).

4. A múlt század végén és e század elején a nyelvünket a szó szoros értelmében véve elárasztó angol sportkifejezések írásmódja igen nagy nehézségek elé állította a sajtó embereit. Az új kifejezések leggyakrabban a sport-szaklapok hasábjain jelentek meg először, ott kaptak országos nyilvánosságot, elterjedésüknek is ez a tény volt a leghathatósabb segítője. Mivel a nagyközönség általában nem tudta egy-egy új kifejezés pontos jelentését, kialakult egy furcsa újságírói gyakorlat, amit párhuzamos szerkesztés-nek nevezhetnénk. Ezen azt értjük, hogy angol és magyar szavak, kifejezések párosával jelennek meg, egymástól zárójellel vagy gondolatjellel elkülönítve, és a zárójelben vagy gondolatjelek közötti kifejezések magyarázzák az elől álló szó vagy szavak jelentését. Ez a fajta (mondat)szerkesztésmód a századvég utolsó évtizedére és a huszadik század első két évtizedére volt leginkább jellemző, később, az angol szavak fokozatos meghonosodásával, majd azok visszaszorulásával megszűnt; későbbi előfordulása nem annyira magyarázó, mint inkább stilisztikai, színező jellegű: *Hop-step-and-jump* („szökj-lépj és ugorj”) nevű angol versenyben... (PestiH 1896); *A visszaütő (striker out) nem készen-t (not ready) kiált...* (SK 1901); 27 másodpercnyi boxolás után ellenfelét ... „*right hook to jaw*” (*jobbkezes horogütés az állkapocsra*) knockoutolta (SV 1910); *Grace hookkal — horogütéssel — felel...* (SHL 1911).

5. Ragtalan határozók. A magyar nyelv rendszerétől eltérő, de az angolra annyira jellemző többszófajúság mondattani vonatkozásban is zavart okozott. Jól megfigyelhető és kimutatható folyamat játszódott le századunk első évtizede táján, amikor egyes olyan angol szavak, amelyek az angolban melléknevek és határozók egyaránt lehetnek, átkerültek a magyar nyelvbe. A melléknevek beilleszkedése a magyar nyelv rendszerébe alig jelentett nehézséget, hiszen mindkét nyelv melléknevei (jelzői) megegyeznek abban a közös tulajdonságban, hogy nem ragozzuk őket a jelzett szóval (kivéve az értelmező jelzőt). A határozók kérdése azonban nem ilyen egyszerű. Az angol nyelvben a következő szavak bármelyike lehet — mondatbeli helyétől függően — jelző vagy határozó: *off-side, fit, fair, out, backhand* (pl.: egy *off-side goal* — he stands *off-side* stb.). A magyar nyelv azonban nem képes a határozót ilyen egyszerűen, csupán szórenddel kifejezni, jelöletlen határozónk is csupán néhány akad. Az történt tehát a századforduló táján, hogy az előbb említett angol melléknevek — határozók az első időkben a magyar nyelvben jelöletlen formában töltötték be mód- és helyhatározói szerepet, a ragos változat minden esetben csak később jelent meg. A példák felsorolásában előbb a jelöletlen alak áll, majd utána a jelölt, ragos forma első előfordulása: *fit* — *fitten*: Szorgalmas training után idén is „*fit*” fog a startnál megjelenni (SV 1899); ... könnyen és *fitten* dolgoztak (SHL 1918); — *fair* — *fairül/fairen/fajirul*: Igyekezzenek *fair* játszani (SK 1901); ... mindkét ... csapat egyaránt *fairül* játszott (SV 1903);

...feltűnő *fairen* játszott (SV 1903); Nem tudsz *fajirul* játszani? (NSp 1938). — *Off-side* — *off-side-on*: ...a bíró füttyülése daczára *offside* folytatván a játékot... (SV 1898); ...az *offsideon* álló amerikai balszélső... (SHL 1915); — *out* — *out-ra*: Paris *out* üti, a gamet Dohertyék megnyerik (SK 1901); Drive-jét *out-ra* üti (TenG 1929). — *knock out* — *k.o.-val*: ...ő valamennyit *knock out* ütötte le (NSp 1908); Németh győz *k.o.-val* Varga ellen (NSp 1903).

Úgy tűnik, hogy ezt három tényező okozhatta: *a*) az egyik az, hogy feltehetően egyes sportújságírók egy kicsit tudtak angolul és érezték, hogy a szóbanforgó szavak többségének ilyenféle használata az angol nyelvben megengedett. Különbségek azért mégis vannak. A *fitten* formának nincs az angolban közvetlen megfelelője, mert a *fit* csak melléknév, ige vagy főnév lehet, de adverbium nem, adverbialis használata képes helyhatározóval történik (pl. 'in fit condition'), tehát az említett példák mindegyike eltér az angol nyelvhasználattól; *b*) a másik tényező a magyar nyelvi analógia hatása lehetett, hiszen a magyar nyelvben is van legalább négyféle ragtalan határozó (mód, idő, fok, állapot). Valószínűnek látszik, hogy a határozói viszony rag nélküli kifejezési lehetősége, ha nem tudatosan is, hozzájárult az említett korai angol jelöletlen határozós kifejezőmód létrejöttéhez; *c*) a rag elmaradásának olyanféle oka is lehetett, hogy sokszor nem tudták, milyen ragot is kapjon a szó, hiszen erre mutatnak az alakváltozatok. Olyankor, mikor ragos változatokra nem találunk példát, mint pl. a *backhand* esetében, feltehető, hogy nem volt világos, vajon a *backhand-del*, *backhand-esen*, *backhand-re* stb. alakok közül melyik a helyes, nem kapott a szó határozóragot, s így a '*backhand játszik*' kifejezésben a *backhand* módhatározónak tekintendő.

6. Mint ahogy bizonyos hangkapcsolatok elősegíthetik vagy kizárhatják egyes jövevényszavak hangalakjának lényegében azonos formában történő átvételét vagy átalakulását, ugyanúgy az idegen szavak bizonyos szóvégződései is hasonlíthatnak vagy eltérhetnek a befogadó nyelv szóvégződéseitől, és befolyásolhatják a szavak további sorsának alakulását. Előfordult a magyar nyelv története során, hogy egy jövevényszó nominatívusi alakjának utolsó hangját a magyar nyelvérzék többesjelnek tekintette és a szerb-horvátból érkező *csardak* szó *csárda* alakban honosult meg. Hasonló funkciótévesztés vagy funkció ártértékelés végbement az angol sportszavak körében is. Kedvezett a jelenségnek az a körülmény is, hogy két, egyébként igen széles körben ismert szó alakja és kiejtése nagyon hasonló egymáshoz (*foul* — *fault*), egyiknek az írásmódja csaknem olyan, mint a másiknak az ejtése. Nincs csodálkoznivaló tehát azon, hogy e két szó körül a legnagyobb zűrzavar uralkodott századunk első három évtizedében, e két szót állandóan összetévesztették egymással még a legrangosabb szerzők is, gyakorta tárgyragnak tekintették a *fault t* hangját: ...Iváncsics feltétlenül készakaratos *fault* akar látni (NSp 1921); Az angol linebíró *footfault* ítélte... (NSp 1925); Tucatszámra *double-fault*-t ütni... nem szabad (NSp 1927). Ennek az ellenkezője is megtörtént, ti. miután az *off-side*

és *game* szavakat nagyon gyakran tárgyasetben használták, a *t* ragot a szóhoz tartozónak érezték és így lehetett (tévesen) tárgyasetből alanyeset: A bírő semmit se lát, de öt NAC rohamot tesz ártalmatlanná *off sidet* címén (SÉ 1912); A bírközők nem tudnak megszabadulni a 'partner'-től, a teniszezők a '*gamet*'-től és a 'set'-től... (NSp 1937).

Hasonló funkció-átértékelés fordult elő a birtokos (3. személyű) személyraggal kapcsolatban is; itt ugyanis a szóvégi néma *e* elevenedett meg éppen a fentebb említett alaki hasonlóság miatt: ...Doherty remek *service-ivel* ... a játékot 4 : 4-re egyenlítette (SV 1904). Néhány évvel később a kiejtés már megállapodott, rájöttek, hogy az *-e* a magyar szemlélet szerint teljesen funkciótlan elem, el is hagyták és a félértések elkerülése végett a magyar esetragot kötőjellel kapcsolták a szóhoz: ...eléggé biztos *servis-e* van (SHL 1911).

7. Az angol nyelvre annyira jellemző többszófajúság a korai angol jövevényszavaknál a magyar nyelvben is éreztette hatását. Mivel az angol nyelvben némely szó alakváltozás nélkül lehet melléknév, főnév (mondattanilag alany, jelző, állítmány és határozó), jelentésük és mondatbeli funkciójuk nem alaki sajátosságoktól, hanem a mondaton belül elfoglalt helyzetüktől függ. Eleinte a magyar nyelvben is hasonló módon töltötték be ezeket a funkciókat, a megfelelő ragos és képzős változatok csak később alakultak ki. Ezért van az, hogy például a *knock out* kifejezés meglepően sokféle szófajhoz tartozhatott pusztán mondatbeli helyétől függően: alany: *Knock-out*, rendőri igazoltatás, levonulás (NSp 1926); állítmány: Turay — *knock out* (NSp 1931); jelző: A *knock out*-király olyan temperamentummal dolgozott... (NSp 1923); ...nincs abban a formában, hogy *k.o.* eredményre dolgozzon (NSp 1927); határozó: Pehelysúly Énekes B. Vasutas győz *technikai k.o.* Tabár B.T.C. ellen (NSp 1931).

8. E század első három évtizedében érvényesülő tendencia, amit nominálizálódásnak (főnevesülés) lehetne nevezni, több szófajt érint. Típusai:

a.1. Jelzős kifejezésből elmarad a jelzett szó és a jelző átveszi a főnév jelentését. Ez a folyamat általában nem rögtön, hanem fokozatosan következett be. Az 'oxford kick' esetében pl. néha még érződik az *oxford* jelzői szerepe: A match legszebb pillanata volt Pintye egy remek czenteréből Szabónak *oxfordival* vágott csodaszép gólja (SÉ 1912). A húszas évektől kezdve azonban csakis *oxford* szerepel 'oxford(i) rúgás/lövés' jelentésben: ...beadását Turay *oxforddal* emeli balra (NSp 1928).

a.2. A következő két példában is hasonló történt: Az MLSZ *triálmérkőzése* (SHL 1914); Gyerünk a *triálra!* (KMSHL 1922); Rózsa szépen védi Teddy *cross-át* (NSp 1922); Göncz kitűnően sikerült *crossa*... (NSp 1925). Ennek fordítottjára lehetne példának hozni a *half-time* szót; itt ugyanis a magyarországi sportnyelv-használatban következetesen jelzős főnevet találunk, az angoltól a *time* szó általában hiányzik: 'in the first half', 'in the second half';

a magyarban viszont a következőképpen hangzott: ...az egész első *halftime* alatt ... (SV 1899).

b. Egyes angol adverbiumok (a legtöbbször ugyanakkor melléknevek is) főnevesültek és az angolban található ige + adverbium (pl. to stand off-side) a magyarban vagy ige + tárgygyá, vagy csupán főnévvé válik: Úgy kell neki, minek *fütyült obsidet* (Herk 1902); *Backhandet* nem üt... (NSp 1929); Végre Bellák *outja* megpecsételi a meccset (NSp 1927); A mérkőzés ezután bővelkedik *autokban*, *faultokban* (NSp 1906).

9. Az előbbieken tárgyalt jelenséghez hasonló folyamat játszódott le egyes szavak magyarra fordítása, 'megmagyarosodása' folyamán. A 'valamilyen sportot űző' jelentésű szavak az angol nyelvben általában *-er* végűek, a magyar nyelvben általában főnévvé vált deverbális *-ó/-ő* képzős névszók. E szavak eredete mindenképpen valamilyen jelzős kifejezés lehetett, amelyben a jelzett szót vagy csupán odaértették vagy ki is fejezték (szóban vagy írásban). Ha csupán odaértették, az csakis mondatban volt lehetséges, amikor is a szövegkörnyezet vagy a korábbi együttes használat (jelző + jelzett szó) nem hagyott kétséget a pontos jelentést illetően. A mai *ütő* (pl. asztalitenisz ütő, tenisz-ütő stb.) elődje egy olyan szó lehetett, mint ami a következő mondatban szerepel: Mindkét csapatnak az a célja, hogy a hockey-labdát egy külön erre a célra szolgáló *ütőfával* az ellenfél kapujába hajtsa (SK 1901). A következőkben felsorolunk néhány ilyen *-ó/-ő* végű nomen agentis jelentésű szót, főleg olyanokat, amelyek ma már alig ismertek. (Két kivételt találunk, a *rúgdaló* és a *labdarúgó* szavakat; ezek magát a játékot és nem a játékosokat jelentették: A football (mond: Futbaal) vagyis „*Rúgdaló*” a legrégebbi angol játékok egyike (MLA 264. l.); A világon legjobban elterjedt játékok egyike az Angliából származó football („*labdarúgó*”) (SV 1897); A vesztő fél kapitánya most két jó *játszót* fog a korlát közelébe küldeni... (MLA 268. l.); ...a *testgyakorlóknak* is jól összeszokott csapatjuk van a klinkerben (SV 1896); ... mindannyian szorgalmas *footballozók* (SV 1898); Lawn-Tennis *labdaverők* (SV 1899); A *csatázó-sor* viszi előre a labdát (SV 1904); Hazánkban a lawn-tennis: 1878-ban hozta az első *tennis-verőket* Kertész Tódor (KerTak 12. l.); Hát a *gólvédő*? (NSp 1933); junior — *feltörő* (NSp 1937); menedzser — *ügyvivő* (NSp 1931); *útfaragó* (NSp 1935); *portyafaragó* (NSp 1937); outsider — *orozló* (NSp 1934), *kullogó* (NSp 1935), *meglepő* (NSp 1937), *esélyeső* (NSp 1940).

II. Tükörfordítások (Calque)

Valahányszor az a szükség áll elő, hogy új tárgyat vagy fogalmat kell megneveznünk, a következő három lehetőség valamelyikéhez fordulunk: a) a nyelv meglévő elemeiből új szót teremtünk; b) valamely idegen nyelvből vagy más forrásból kölcsönveszünk egy terminust; c) vagy megváltoztatjuk a jelentését

egy már használt, meglévő szónak.² Az első típust leginkább nyelvújításnak szokás nevezni és viszonylag ritkán fordul elő, a második típus az idegen és jövevényszavak ismert kérdésköréhez tartozik, a harmadik, az ún. burkolt vagy rejtett, indirekt formája a nyelv gazdagodásának, idegen nyelvek hatásának. Idegen szavak beáramlása egy nyelvbe mindig ellenállást vált ki, nyelvit (purizmus) és politikait (nacionalizmus) egyaránt. Ez utóbbi fordult elő Németországban az első világháború alatt, amikor az ellenségeskedés jelszava alatt hadat üzentek az angol eredetű sportkifejezéseknek is, és a következő formában németesítettek néhány szót: lawn-tennis — Netzbball, hockey — Stockball, golf — Landball, starter — Ablasser, junior — Neuling, Jungmann, senior — Meister, Altmann, professional — Berufssportmann.³

A nyelvi kölcsönzés említett harmadik, indirekt formája kevésbé feltűnő, mint az első két változat. Az angol sportnyelv hatása eljutott hozzánk ebben a viszonylag kevésbé észrevehető formában is. Ez a nyelvi jelenség a magyar szókészlet gazdagításának jól bevált eszköze a szójelentés kölcsönzése révén. A folyamat tulajdonképpen nem más, mint „idegen nyelvek szavainak értelem szerinti magyarítása, azaz eredetinek, réGINEK, hitelesen magyarnak tartott szavakkal, szóelemekkel történő analógiás utánképzése vagy lefordítása.”⁴ Tükörszavak és kifejezések nyelvünk története során igen nagy számban kerültek be nyelvünkbe, főleg a latinból és a németből, a huszadik században pedig egyre inkább az angolból is.

Tükörszavak létrejötte általában a bilingvizmus egy bizonyos fokát tételezi fel, azaz közeli kapcsolatot egymással valamilyen formában érintkező nyelvek között, amelyek valamelyike átadóként, azaz minta-szolgáltatóként szerepel. A közeli kapcsolat nem feltétlenül szükséges minden esetben, mert más, közbeeső nyelv(ek) is közvetíthetnek (mint ebben az esetben a francia és német a szavak tekintélyes hányadában), másfelől sok az ún. nemzetközi vándorszó, a modern technikai és kulturális civilizáció tárgyainak, fogalmainak nevei, amelyek eredetét nem egy esetben szinte lehetetlen meghatározni.

Mivel nincs új megtanulandó szó, a nyelv beszélői szinte észrevétlenül növelik szókincsüket, hiszen nem a szavak hangtestét veszik át, hanem a jelentés-tartalmát és belső formáját („la forme interne”).⁵ Ez azt mutatja, hogy a calque a nyelvi kölcsönzés tapintatos módja, amely a nyelv használói nyelvi érzékenységének megsértése nélkül következik be.⁶

A calque leggyorsabban és legkönnyebben akkor honosodik meg, ha létrejötte egybeesik az új fogalom, tárgy megjelenésével, azaz ha nem kell kiszorítania már gyökeret vert idegen szót. Így pl. a *kosárlabda* és *röplabda* könnyeb-

² Vö. S. Ullmann, *Semantics, An Introduction to the Science of Meaning*. Oxford, 1962. 210. l.

³ Vö. SHL 1918. jan. 7., 3. l.

⁴ Országh László, *A magyar szókészlet angol elemei asszimilációjának kérdéséhez*. Bp., 1967. 53—4. l. (kézirat).

⁵ L. Deroy, *L'Emprunt Linguistique*. Paris, 1956. 216. l.

⁶ Vö. i. m. 216. l.

ben vált általánossá, mint a backhand-ből és forehand-ből magyarosított *fonák- és tenyeres ütés*. Számos esetben a tükörszó már nem képes kiszorítani az idegen szót: a *sport, gól, stoppol, klub, dopping, futball, gentleman, bicikli, riporter, szvetter, tenisz, tréner*, stb., ha nem is azonos stílárís értékkel, de ma is élnek, továbbképzett alakjaik és új összetételeik ma is születnek.

A magyar sportnyelv calque-jai is többféle szempontból osztályozhatók — alaktani, szintaktikai és szemantikai reláció és eredet szerint.

A legkevésbé feltűnő forma az ún. *jelentéskölcsönzés* (semantic borrowing). Ezen azt értjük, hogy nyelvünknek egy általánosan ismert, meghatározott jelentésű szava angol hatásra új jelentést vesz fel. Példák: a *lövés* a kapu mellé ment; a *csatár* a kapu fölé *lő*; elveszti az *előnyt*; *kiüti* az ellenfelet; a *bíró* megadta a *büntetőt*; a *puhagumi* kiszorította a *szivacsot* (azaz a soft ütő a sandwich ütőt); jól alkalmazza a *félröptét*; a labdát a *sarok* alá *ragasztja*; a *szélsőt elkaszálták/felyágták*; *kicselezte* a *védelmet*; a bíró *les* miatt lefujta a mérkőzést; *adogatás* közben eltört az *ütője*; a győztes csapatnak átadták a *kupát*; a *hajrában* megverte ellenfelét; a *korongot* bevágta a *kapuba*; *támadást* indít aztán *öl*; L. *szabadot* rúg; kilencunciás *kesztyű* kell; lendületes *csapásokkal* győz; az FTC jeles *repülője*; a kerékpáros *legénység* elutazott; lesz-e újabb *csúcs*?; hol vannak az *öregfiúk*?; láttunk gyors *lefutásokat*, *leadásokat* és *beadásokat*; a *büntetőt* a kapus gyönyörű *elnyúlással* védi; *otthon kikapott* az FTC; egyszer sem nyert *idegenben*; stb.

A következő, alakilag terjedelmesebb típus egynél több szóelemből áll, egybe- vagy különírva. Ide különféle, rendszerint nominatívusz értékű jelzős, birtokos vagy határozós névszói kapcsolatok tartoznak. Példák: *előnyjáték* (advantage game), *kapuvéd(ő)*, *kapuőr* (goalkeeper), *csatársor* (forward line), *büntető rugás* (penalty kick), *kerékpárverseny* (bicycle race), *harmatsúly* (bantam weight), *repülő súly* (fly-weight), *középsúly* (middle-weight), *váltósúly* (welter-weight), *nehézsúly* (heavy-weight), *alapvonal* (base-line), *kapuvonal* (goal-line), *oldalvonal* (side-line), *kosárlabda* (basket-ball), *röplabda* (volleyball), *testépítés* (body-building), *félidő* (half-time), *kerékpár* (bicycle), *asztalitenisz* (table-tennis), *jobbszélső* (outside-right), *balszélső* (outside-left), *fedezet-sor* (half-line), *középfedezet* (centre-half), *felütés* (uppercut), *belharc* (infighting), *öregfiúk* (old boys), *szögletrugás*, *sarokrugás* (corner kick), *szabadrugás* (free kick), *mezei futás* (cross country running), *kupamérkőzés* (cup-tie), *kupadöntő* (cup-final), *tiszta játék* (fair play), *vegyespáros* (mixed doubles), *kulcsembert* (keyman), *elődöntő* (semi-final), *kalapácsvetés* (hammer-throwing), *vigaszdíj* (consolation prize), *görkorcsolya* (roller-skates), *lábmunka* (footwork), *edzőtárs* (training partner, sparring partner), *díjverekedő* (prize-fighter), *kiütés* (knock out), *leütés* (knock down), *a futballsport nagy öreg-je* (the great old man of football), stb.

A harmadik csoport állítmányt is tartalmazó szintagma, mondat értékű egység: jó formában van; formája alatt szerepel; legjobb formáját nyújtja;

válogatott formát mutat; visszanyeri formáját; a mezőny legjobb embere; jó időt fut; az idő ellen fut; lefutja a távot; futja a száz métert; csúcsot fut; az FTC színeiben fut; képviseli/megvédi a magyar színeket; megjátssza a labdát; hátvédet/centert stb. játszik; megnyeri a kupát; gyalogolva/sétálva/feltartva/lépésben nyer/győz; az önvédelem nemes művészete.

Eredet szempontjából *calque*-jaink közvetve vagy közvetlenül angol eredetűek. Az angol és magyar nyelv közötti földrajzi távolságot a német és francia nyelvi közvetítés hidalta át, és szállította hozzánk az angol szavakat. Még az a szerencsés körülmény is segítette a folyamatot, hogy a francia legalább olyan könnyen és szívesen kölcsönzött az angoltól, mint a magyar a németből. A közvetítés pontos kimutatása igen nehéz feladat, néhány adatunk azért mégis van. Feltehetően francia⁷ (majd német) közvetítéssel érkeztek a következő *calque*-ok: formán alul játszik/fut — *to play/run below one's form* — *courir au-dessous de sa forme*: képviseli/megvédi csapata színeit — *to defend the colours* — *défendre les couleurs*; jól szerepel — *to do well* — *bien faire*; az idő ellen fut — *to run against the watch* — *courir contre la montre*; sokat várnak tőle — *to hope great things of* — *espérer beaucoup de*. Egyes, eredetileg tárgyatlan igék tárgyas használata is feltehetően a francia nyelv közvetítésével jutott el hozzánk: ússza a száz métert — *to swim the hundred* — *nager le cent mètres*; a 'fut' ige tárgyas használata a franciához hasonlóan nálunk is a sportnyelvben terjedt el igen erősen: versenyt fut, futja a száz métert, lefutja az ellenfelet, legjobb formáját futja, csúcsot fut, stb.

A német nyelv szerepelt közvetítőként a franciából érkező legtöbb angol eredetű sportszóban és *calque*-ban: a holtverseny, nagyágyú (*crack*), terepfutás (*cross country running*), önvédelem (*self defence*), stb., ezen az úton érkeztek hozzánk. Közvetítés nélkül, tehát közvetlen az angoltól származó tükörszavaink, amelyek főleg a napisajtó segítségével kerültek nyelvünkbe: csapatmunka, félidő, kalapácsvetés, kiütés, lóverseny, sportember (pálya, egyesület, stb.), súlylökés, szabadrugás, vízipóló, stb.

Ha az összetett tükörszavakat szintaktikai és szemantikai szerkezetük, belső formájuk szerint vizsgáljuk, három főtypust különböztethetünk meg.⁸ Az első az ún. *loan rendition* azaz amikor az összetett szó egyik elemét szó szerint fordítjuk magyarra, a másikat pedig valamilyen fogalmi rokonságot vagy hasonlóságot kifejező szóval pótoljuk. Így lett a 'láblabda' helyett 'labdarugás', a 'kapuőr'-ből és 'kapuvéd(ő)'-ből 'kapus', a 'felvágás'-ból (*uppercut*) 'felütés'. (Ennek egyik oka: a 'felvágás' szót a labdarugásban a 'faultol' helyett kezdték használni és így jelentéshasadás következett be a 'felvágás' és 'felütés' között.) További példák (a dőlt betűs példaszók ma már nem élnek): elődöntő (*semi-final*), *jéglabda* (*ice-hockey*), *csatázó sor* (*forward line*), fedezetsor (*half-line*),

⁷ A francia nyelvi példákra vö. J. Orr: *Les anglicismes du vocabulaire sportif. Le Français Moderne*, 1935. 286. l.

⁸ Országh László osztályozása szerint, aki felhasználta Uriel Weinreich szempontjait.

kezdőrugás (kick-off), *ellenpárt* (other party), *időmérő* (time-keeper), *rosta-mérkőzés* (trial match), *röplabda* (volley ball), *kísérleti verseny* (trialstakes), *harmatsúly* (bantam weight), stb.

A következő típus az ún. *loan translation*, azaz a calque tulajdonképpen tiszta formája, olyan tükörfordítás, amikor az összetett szó mindkét tagját jelentés és funkcióbeli egyenértékes magyar szavakkal adjuk vissza. Példák: előnyjáték, büntető rúgás, könnyű-, közép-, nehéz- stb., súly, alap-, oldal-, kapuvonal, kosárlabda, testépítés, félidő, belharc, öregfiúk, szögletűrugás, szabadrugás, keresztütés; kupadöntő, lábhiba, lábmunka, veseütés, kulcsember, főesemény, nyílt verseny, kalapácsvetés, vigaszdíj, adogató udvar, csapatmunka, edzőtárs, díjverekedő, kiütés, leütés, stb.

A harmadik típus az ún. *tükörhibrid*; olyan szavak tartoznak ide, amelyeknek egyik tagja angol szó, a másik tagja pedig egy angol szó magyar egyenértékese. A tükörhibrid nem más, mint felerészben lefordított tükörszó. Az összetétel egyik tagja többféle ok miatt maradhat idegen szó: vagy azért, mert igen nehezen fordítható (pl. puttingverseny, sportember), vagy mert az idegen szó használata pontosabb a magyar megfelelő jelentésénél (bobverseny—szánkóverseny), vagy mert nincs rá magyar szó (teniszlabda, sportember), vagy az összetétel magyar tagjának más szemantikai vagy szintaktikai elem felel meg az angolban (doppingszer). Egyéb tükörhibridek: világrekord, vizipóló, sportember, sportegyesület, jég sport, klubcsapat, starthely, bobverseny, bekkpár, balbecc, halvesor, hokicsapat, bantamsúly, futballmérkőzés, kosárlabdameccs, bokszo(ló)kesztyű, boxverseny/mérkőzés/viadal/párharc, árnyékboxszolás, sportesemény, canoe-verseny, asztalitenisz, centercsatár, outvonal, kornerrúgás, fejpassz, fejkikk, ágyúszervíz, setlabda, meccslabda, úszódressz, fairdíj, ringsegéd, öngól, gólvonal, jég hoki, keresztpassz, klubmérkőzés, sporttanár, sportférfi, repülőstart, stopperóra, teniszlabda, taccsvonal stb.

Századunk harmincas éveiben országos méretű sportnyelvújító mozgalom zajlott le, amikor igen sok idegen (főleg angol) eredetű sportszót sikerrel helyettesítettek magyar szavakkal, de mint a fenti példák is mutatják, sok meg is maradt belőlük, egyesek újraeledésének éppen napjainkban vagyunk tanúi. Az egységes és következetes anyanyelvi szóhasználatnak azonban ellene hat több körülmény:

a) a sporttevékenység egyre inkább túlnő az országok határain és kialakulóban van a sportkifejezéseknek egy nemzetközi szókészlete, amelynek nagy részét angol eredetű szavak alkotják;

b) ezt az egységesülést hatalmas mértékben elősegíti az, hogy a különböző nemzetközi versenyek (Európa- és világbajnokságok, olimpiai játékok, stb.) hivatalos nyelve az angol;

c) kisebb mértékben, de ebbe az irányba hat a velünk földrajzilag szomszédos népekkel folytatott sporttevékenység során szerzett nyelvi hatás, mert az angol eredetű sportszavak anyanyelveikkel való felcserélése ezekben a nyelvekben aránytalanul kisebb mértékben következett be, mint nálunk.

CSAPÓ JÓZSEF

Some Problems of the Adaptation of English Sports Terms in Hungarian

Various problems of linguistic borrowing are dealt with in this paper: the author investigates the process of assimilation and rejection of English sports terms during a period covering the years between 1895 and 1965. This paper is part of a doctoral thesis where he investigates problems of phonological, morphological and semantic adaptation. Syntactic problems do not seem to have attracted a great deal of attention for various reasons, but the author was able to observe and detect several tendencies and phenomena, since he was fortunate to have a large corpus at his disposal.

He treats the various longer structures of words taken over, manifestations of linguistic anglomania in the 1920's, types of parallelly constructed sentences, various unmarked adverbial structures brought about by English analogy, examples of a tendency called nominalization, etc.

The other main question dealt with is the grouping and classification of English calques in Hungarian, in the language of sports. Various groups and classes are set up, the role of linguistic mediation (French and German) pointed out and the various types amply illustrated with sample words and phrases.

Thoughts concerning the ever-increasing international prestige of English in the language of sports closes the paper.

J. CSAPÓ

Jövő idejű igealakok Az Ember Tragédiájában

Mikor Az Ember Tragédiája észt fordítását az eredetivel összehasonlítottam, feltűnt nekem, hogy a különböző jövő idejű alakok (*teendi, aludni fog, lesz*) az észt szövegben általában jelen idővel vannak kifejezve. Kiírtam tehát Madách remekművéből a jövő idejű alakokat. Számuk meglepően nagy.

Madáchnál összesen 92 jövő idejű alakot számoltam meg. A 92-ből 25 a létige jövő ideje pl. (*lesz*), 20 a régies pl. (*adand*), 47 pedig a *fog* segédigével képzett. Ezek a számadatok azonban az Arany János javaslata alapján kiigazított szövegre vonatkoznak. Összehasonlítottam az eredetivel a következő kiadás segítségével: MADÁCH IMRE: Az ember tragédiája. Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1956 (Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta WALDAPFEL JÓZSEF). A következőkben a sorok számozása szempontjából is ezt a kiadást veszem alapul. Arany János 22 olyan sort igazított át, amelyben valamilyen jövő idejű ige alak állt. Ebből 12 régies igealak. A 12-ből tízet változtatott át jelen idejűre, kettőt meghagyott. Ugyancsak meghagyott 4 *lesz* jövő idejű alakot és 3 *fog* segédigével képzett jövőt. Madách 3 jelen idejű alakját változtatta jövő idejű alakra, egyet a *fog* típusúra, kettőt pedig a létige jövő idejére.

Arany kiigazításai egyértelműen az *-and*~*-end* jelű jövő idejű alakokat ritkították, egyharmadával csökkentették számukat. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy egyetlenegyszer sem váltotta föl az elavult jövő idejű alakot a *fog*+inf. „modern” jövő idejű alakkal, hanem mindig jelen idejűvel, néha a jövőre utaló határozószóval (*majd, egykor*) kiegészítve.

Madách igeidő-használata tehát régiesebb Aranyénál, noha Arany sem riadt vissza a régies jövő idejű alakok alkalmazásától, és Madách művében is meghagyta ezek kétharmadát.

A változtatások néha nemcsak egy más igealakban, hanem az ige vagy az egész sor megváltoztatásában (381, 959, 1254, 1715, 2715, 2878, 3020) jelentkeznek. A két változatot egybevetve, a következő számbeli eredményre jutunk:

Sor	Madách	Arany	Jövő idő (+ = több, — = keve- sebb, ∅ = ma- rad)
48.	<i>Lesz a rendnek hirdetője</i>	Rend <i>lesz</i> útja ferdesége. —	∅
60.	<i>Lesz a fény és árny felettek.</i>	Fénye, árnya <i>lészen</i> együtt:	∅
151.	<i>S világotat meg fogja dönteni.</i>	Világotat <i>meg fogja dönteni.</i>	∅
226.	<i>S nem is fogsz tudni. Vagy az öreg úr . . .</i>	<i>S nem is fogsz tudni. Vagy a jámbor agg . . .</i>	∅
304.	<i>De mondta az úr, hogy büntetni fog,</i>	Megmondta Isten, hogy <i>büntetni fog.</i>	∅
381.	<i>Mit dőre kedvvel ember alkotand</i>	Tapogatózva amit tervezék,	—
393.	<i>Az éhség kényszerítend nemsokára</i>	<i>Az éhség kényszerít,</i> hunyászkodottan	—
959.	<i>Borzalma közzénk lépend nemsokára</i>	Borzalma <i>eljő</i> hozzánk nemsokára,	—
994.	<i>Még egyszer eljövendek érte hozzád</i>	Még egykor érte hozzád <i>eljövök.</i>	—
1254.	<i>Cseréld meg őket s ő tüzend keresztre</i>	Cseréld meg őket és ő <i>von</i> keresztre.	—
1706.	<i>Szintén lezár ez a fal téged is.</i>	És el <i>fog zárni</i> e fal téged is?	+
1715.	<i>Inkább a kulcsot ablakomba helyezem.</i>	Inkább a kulcs <i>majd</i> ablakomba <i>lesz.</i>	+
1763.	<i>Az ablakban van, nem tengerben a kulcs.</i>	Ablakba <i>lesz majd,</i> nem tengerben a kulcs.	+
2345.	<i>A felséges nép ítélend feletted.</i>	A felséges nép <i>majd ítél</i> fölötted	—
2480.	<i>Ah, értlek, értlek, s így lesz-é örökké?</i>	Ah, értlek, értlek, s így <i>lesz-é</i> örökre?	∅
2715.	<i>Én nem teendek véle semmit is,</i>	Nem <i>vétek</i> néki, mellém ültetem,	—
2869.	<i>lesz majd háború is,</i>	<i>mindjárt lesz</i> háború is;	∅
2878.	<i>Nagyobb s nemesb szinkör nyiland előttünk.</i>	Nemesebb küzdött <i>foglal majd</i> erélyünk.	—
2919.	<i>Önök hajói még ma itt leendnek,</i>	Önök hajói már ma itt <i>leendnek,</i>	∅
3020.	<i>Neved közöttünk fényes név leend —</i>	Neved közöttünk fényes név <i>marad.</i>	—
3727.	<i>Csak mentse meg a földet, elmuland.</i>	Csak mentse meg a földet, — <i>elmúlik</i>	—
3967.	<i>Következetességén bámuland</i>	Következetes voltán <i>bámuland</i>	∅

	az eredeti kézirat	az átjavított kézirat	+ vagy —
<i>lesz</i>	23	25	+ 2
<i>-and -end</i>	30	20	—10
<i>fog + inf.</i>	46	47	+ 1
összesen:	99	92	— 7

A jövő idejű igealakok használata (a *lesz* kivételével) a XIX. század óta az írott nyelvre és a köznyelvre korlátozódik. Nem olvashattam át minden eddig megjelent nyelvjárási szövegközlést. Ezért önkényesen úgy választottam ki a „corpus”-t, hogy nagyjából átfogja az egész magyar nyelvterületet. Évkönyvünk eddig megjelent 15, valamint a Magyar Népnyelv 6 kötetében található nyelvjárási szövegeket olvastam át. Ott nem akadtam ugyan jövő idejű alakokra, de találtam egyet VÉGH JÓZSEF egyik cikkében, amelyben egy 1917-ben Debrecenből keltezett levelet közöl: „... Ha te úgy számítol mint én akkor itt leszek, mert én ebbe az évbe itt *fogok leni* egész Biztosan” (MNépn. III, 342). A derecskei nyelvjárás igealakjairól szóló cikkében ugyanő ezt írja: „Az *adni fog* jövő idő a derecskei népnyelvben ritka. A köznyelvből újabban szivárog be” (uo. II, 244). VARGA LAJOS így nyilatkozik a szuhogyi (Borsod m.) nyelvjárásról: „A jövő idejű cselekvés kifejezésére a szuhogyi népnyelv leginkább az *ad*-típusú alakot használja, azonban ritkábban előfordul az összetett jövő is. Pl. *Mék fogom én ász neked üzeni. Máj mék fogja őji még az báonni! Nem fogok a kapud előjti jdorni, Tudom, fog a gyenge szived fáojni* (Nd.)” (uo. IV, 367). A szilágysági Nagymon nyelvéről írja MÁRTON GYULA: „... a jövő idejű cselekvést a nagymoni népnyelv a jelen idejű alakokkal fejezi ki. Éppen ezért a *várni fog* alakot a nagymoni népnyelv meglehetősen ritkán használja. Ez az igealak kifejezhet: 1. Jövő cselekvést. Pl. *Mikó én kimejek, magának szép ajándékot fogok adni. Én nem fogog dőugozni semmit, csak fogom a gyermeket, mē te mész tekeregni ...* 2. A *várni fog* alak kifejezheti a valószínűséget is. Pl. *Ezek Zilajra fognak menni* (= Azt hiszem, hogy Zilahra mennek.) *A templomba fog a menni, mē fē van őütözve* (uo. III, 228). SZABÓ T. ATTILA a kalotaszegi Bábonyról megjegyzi: „Az összetett jövő (*várni fog*) igealakja a bábonyi nyelvjárásban teljesen ismeretlen” (uo. I, 49). Kivétel természetesen a *lesz*, mert a létigének ezt a köznyelvi futurumát minden nyelvjárásban meg lehet találni, sőt igen gyakori alak.

A mai köznyelv egyaránt használja a jelen idejű alakokat futurum gyanánt, de egészen közönségesek a *fog* segédigével szerkesztett jövő idejű alakok is azzal a megszorítással, hogy a jövőre utaló határozószók (*majd, holnap, hamarosan, nemsokára*) mellett jóval gyakoribb a jelen idejű igealak.

Mivel a németben a jövő idő használata bizonyos helyzetekben — legalább is a nyelvtanok szerint — kötelező, meg voltam győződve arról, hogy egy magyar irodalmi mű német fordításában jóval több lesz a *werden* + inf. szabályos német futurum. A legjobbnak tartott német fordítást (IMRE MADÁCH, *Die Tragödie des Menschen*. Corvina, Budapest, 1959. Aus dem Ungarischen übertragen von JENŐ MOHÁCSI. Zweite Auflage) hasonlítottam össze Madách remekművével. Az eredmény nem igazolta várakozásomat. A kitűnő fordításban mindössze 58 *werden* + inf. típusú jövő idejű igealakot találtam. Az esetek egyharmadában pedig a német fordító jelen idejű igealakot használ ott, ahol Madách jövő időt alkalmaz. Néhány példa:

507-8	Keserves lesz még egykor e tudásod S tudatlanságért fogsz epedni vissza.	Dies Wissen wird dir einst so bitter, Daß du dich sehnest, nicht zu wissen.
599	Nem fogsz meghalni . . .	Du stirbst nicht.
720	. . . sötét leend az,	Kein Strahl durchdringt die finstre Masse
815	És sírni fogsz majd, látva, hogy mi dőre,	Und weinst, wenn du erkennst den Wahn
834	Nem, nem fiam, atyád hős, győzni fog.	Dein Vater ist ein Held und siegt.
1577	Vérünkéből új csatárok születendnek,	Aus unserm Blut <i>erstehen</i> neue Kämpen
1706	És el fog zárni e fal téged is?	Auch dich <i>schließt</i> diese Mauer ein?
1821	Dacolni érted mindennel fogok	Ich <i>trotze</i> allem Für dich, für dich!
2514	Művéből fog készíteni új szabályt.	Aus seinem Werke <i>zieht</i> die neue Regel,
2919	Önnek hajói már ma itt leendnek,	Heut <i>kommen</i> Ihre Schiffe an.
3087	Ezzel fog jőni, érzem jól, tudom,	Sie <i>kommt</i> , sie kommt, ich fühls, ich weiß . . .
3492	Hogy ébren légy, borsón fogsz térdepelni.	Um wach zu bleiben, knie auf Erbsen!
3524	Sőt inkább itt fogunk csak megnyugodni.	Nein, jetzt <i>bleiben</i> wir erst recht.
3722	De fog dacolni, érzem, tudom.	Jedoch <i>sie siegt</i> ! Ich fühls! Ich weiß!
3751	Nem sajnálom, amit itt hagyok.	<i>Mich dauert</i> nicht, was ich hier lasse.

Az összehasonlításból eleve kirekesztettem a mellékmondatban előforduló jövő idejű alakokat, de meghagytam a 3492. sz. sort, amelyet inkább felszólításnak lehet értelmezni (l. a német és később az észti fordítást).

Az uráli nyelvekben ritkán fejlődött ki szabályos jövő idejű igealak. Általában a jelen idejű igealakok fejezik ki a beálló cselekvést is. Ez a helyzet a jurák-szamojédban, az északi és keleti osztjákban és a vogulban a déli nyelvjárás kivételével (vö. HAJDÚ, ChrSam. 62; RÉDEI, Nord-ostj. Texte 23; GULYA, EastOstyChr. 104). Az északi vogulban és osztjákban kifejezhető a hangsúlyos jövő a vog. *pat-* ill. osztj. *pít-* 'kezd' + inf. szerkezettel (RÉDEI uo.). A szölkupban és a déli vogulban van futurum (vö. HAJDÚ i. m. 146—7; MUNKÁCSI: NyK. XXIV, 326—7). Külön futurumi igealakok nincsenek a permi és volgai nyelvekben és a lappban sem, a jelen idejű alakokat, vagy azok valamelyikét használják a beálló cselekvés jelzésére is (vö. UOTILA, SyrjChr. 54; WICHMANN—FUCHS, WotjChr. 2. kiad. 151; PAASONEN, MordwChr.; WICHMANN, TschChr. 117; ITKONEN, LappChr. 66).

A finnben ugyancsak „A praes. . . jelez a beszélés cselekvése után bekövetkező történést (jövő)” (PAPP ISTVÁN, FinnNyt. 145). Az egyéb kifejezési lehetőségek: „Beállást, illetőleg jövőt fejez ki a körülírt praes., amely áll az *olla* segédige praes.-éből és a főige act. 1. partic.-ából. Pl. *olen sanova* 'meg fogom mondani'. . . Ugyanebben az értelemben használják olykor a *tulla* ige személyragozott formájával s a főige 3. inf.-ának ill.-ával szerkesztett körülírt igealakot. Pl. *tulen sanomaan* 'meg fogom mondani'. . .” (uo. 98).

Az észtre vonatkozólag LAVOTHA Észti nyelvkönyvében (62—3) csak azt az utalást találhatjuk, hogy az észti nyelvben a magyarhoz hasonlóan a jelen idejű alakokkal fejezzük ki a beálló cselekvést is. Saját tapasztalatom szerint ritkán ugyan, de a hangsúlyozott jövőt az észti a *saa* 'vmvé lenni' segédigével és a *-ma*

végződésű infinitívus kapcsolatával, ill. a szenvedő futurumot a *saa* segédige és a szenvedő participium kapcsolatával fejezi ki: *saab kestma* 'meg fog maradni' vagy *saab ju täna poodud* 'hiszen még ma föl fogják akasztani'.

Ha összehasonlítjuk Madách megfelelő sorait a finn és az észtt fordítással, akkor megállapíthatjuk, hogy a 92 jövő idejű alak kétharmadát mind LYY (IMRE MADÁCH, Ihmisen murhenäytelmä. Suomentanut TOIVO LYY. Porvoo-Helsinki, 1943) mind KROSS (IMRE MADÁCH, Inimese tragöödia, Ungari keelest tõlkinud JAAN KROSS. Tallinn, 1970) jelen idejű alakkal tolmácsolta. Ezen kívül is találunk olyan jelen idejű alakkal való fordítást, amely vagy az egyik vagy a másik fordítónál található csak meg. A többi esetben rendkívül változatos módon fejezték ki a jövőben bekövetkező cselekvést. A következőkben felsorolok 29 olyan sort vagy sortöredéket, amelyben legalább a fordítók egyike más módon szemlélteti a jövőben bekövetkező cselekvést, történést, vagy léte-zést. A fordításokban a lapszámra, az eredetiben az említett 1956-os kiadás sorszámaira hivatkozom.

47—8 S ím, az Ur szavát meghallva
Rend *lesz* útja ferdesége. —
Mut *on* Herran käskystä se
järjestyksen palautava . . . (23)
ainsa sönaga võib panna
sööstul seisma Issand Jumal. (10)

199—200 . . . a hideg, számító értelem
Megírigylendi a gyermekkedélyt.
. . . että kylmä ja laskeva
äly alkaa kadehtia lapsenmieltä. (30)
et viimaks külmalt arvestava aru
teeb kadedaks see nende lapsemeel. (19)

225—6 Hohó, nagyon sok van még, mit te nem tudsz,
S *nem is fogsz tudni*.
Hahhah! on vielä paljon, mitä et tiedä
etkä edes tulet tietämään. (32)
Oo palju asju on, mis sa ei tea
ja *teada* eal ei *saa*. (21)

304 Megmondta Isten, hogy *büntetni fog*,
Jumala uhonnut on *rangaista*, (36)
Kuid Issand tootas *karistada* meid, (25)

368 Hogy a világnak anyja én *leszek*.
. . . että
maailman äiti *tulee* minusta. (40)
et mina *saan* kord kõige ilma emaks. (30)

- 414 „Vagyok” — bolond szó. Voltál és *leszesz*,
 „Olen” —
 hölynpölyä! . . . Olit ja *olet oleva!* (42)
 Ei „ole”! Olid. Ning *saad olema.* (32)
- 639 Oh jaj, ki *fog* majd engemet *szeretni?*
 Ah! voi-voi! — kuka, kuka *rakastaakaan*
 nyt enää minua . . . (55)
 Oh, kes mind *hakkab armastama* nüüd? (44)
- 641 Majd *foglak* én!
 Hän ei, mut ehkä minä! (55)
 Eks siis *hakka* mina. (45)
- 719 . . . sötét *leend* az,
 pimeäks se *jää* — (59)
 ta *on* hall, kui tina, (49)
- 777 Mi *lesz* híremből?
 Mitä *on* *käyvä* maineelleni? (62)
 . . . kas *püsib* seal mu kuulsussära! (52)
- 814 És *sírni* *fogsz* majd,
 ja pettymystäs *hukatat* kyyneliis, (64)
 ja sihi tühjust *küll* *eks* *nutta* *saa* *sa*, (54)
- 1375 Melynek virága a lovag-erény *lesz*,
 Ritarihyveet sitä *vallitkoot*, (100)
 . . . mille õis *on* rüütlivoorus (92)
- 1410—11 . . . ámde majd ha a nép
El nem hiendi többé, hogy vezér vagy —
 Mutta entäs sitten,
 kun kansa enää sinua johtajakseen
ei usko . . . (104)
 . . . ent kui rahvas
 sind ükskord juhiks pida *ei taha?* (94)
- 1452 S vészesb szirtté *lesz* a merész utasra,
 ja *koituu* silloin vaarallisemaksi
 kariksi merenkulkioille (106)
 ja ohtlikumaks kariks *osutub*
 kord julgetele meresõitjatele (96)
- 1467 Míg örülség vagy békó *lesz* belőle
 . . . kunnes teille kahle siitä

- tai hullus *koituu*... (107)
kui neist *saab* hullus või *saab* vangiraud. (97)
- 1635 Hány évig *fog szenvedni* a pokolban.
... monta vuotta
saa kärkeä helvetissä murhaaja (116)
...kui mitut aastat põrgus
peab kannatama mõrvar (107)
- 2135 A nemzetet *meg fogja tizedelni*?
... että kansamme
tuhoutuu verenhimon raivoonsa? (147)
mis rahva *varsti detsimeerivat*? (137)
- 2480 ... s így *lesz-é* örökre?
... Mut *onko* ikuisesti
niin *oleva*? (168)
Kuid kas *jääbki* nii? (158)
- 2551 *Elnyelendi* a tömeg,
nielee lauma hillitön, (171)
rahvasumm *võib neelata*? (161)
- 2627 Szintén *fog élni* a szellemvilágban
... samoin hengen maailmassa
elävät (174)
niikaua eitusena vaimuilmas
saab kestma luule ning idee. (164)
- 2712 ...Már ma *függni fog*.
...*Hirttävät* hänet jo tänään. (179)
...*Saab* ju täna *poodud*. (169)
- 2791 Látom meg *térsz*, sőt pietista *léssz*,
Jo *taidat kääntyä*, ihan pietistiksi. (184)
Ma näen, sa *hakkad* päris pietistiks. (174)
- 3087 Ez *el fog jönni*, érzem jól, tudom
Se aika *tulee*, tiedän varmasti! (203)
See *saabub kord*, ma aiman, tunnen, tean; (195)
- 3492 Hogy ébren légy, *borsón fogsz térdepelni*,
Hereillä pysyäkses: polvillasi
saat olla herneillä... (226)
Et virguksid — *pölvita* hernelstel. (218)
- 3722 *De fog dacolni*, érzem, tudom. —
...Mutta

se voittaa: tunnen, tiedän! (240)
Kuid tean ja tunnen, et *ta saab*. (232)

3732—3 A megmentett földön mi új tanért

Fogok fellelkesülni. —

...mikä uusi oppi

pelastetussa maailmassamme

minua *innoittaa*. . . (240)

uut õpetust, mis ärapääsnud Maal

mind *hakkab hurmama!* (233)

3991 Nehezebb lesz most már az áldozat

vain raskaammaks sen uhrityön *teet*, (254)

nüüd *läheb* juba raskemaks see ohver, (246)

4055 Nagyság s erény *leszen* tehát vezéred,

kuin oppainasi *ovat* hyve ja suuruus, (258)

Su juhiks *saab* siis voorus ja *saab* suurus — (250)

4090 Szép és nemesnek új csirája *lesz*,

jalon ja kauniin itu kehkeää! (260)

saab ilusa ja õilsa värske urb. (251)

A magyarban is lehet a *lesz* jelentése 'válik valamivé' vagy 'válik valamiből' esetleg 'marad' (47—8, 368, 719, 1452, 1775, 1791, 3991; 1468; 2480), és így természetesen ezek fordítása is történhetik egyéb módon. Előfordul a *fog* + inf. erős parancs kifejezésére is (3492). Feltűnő, hogy a „szabályos” jövő idejű alakokat mindkét fordító csak nagyon ritkán használja. Mindkettőnél előfordul a 'kezd' jelentésű igével való kifejezés (vö. m. bele-~nekifog, vog. *pat*-~osztj. *pit*-), az észben az 'akar' (vö. román *voi jura*, ang. *he will sing*); mindkettőben a 'lehet, szabad, kell' (vö. újlat. *habeo* + inf., ang. *I shall sing*), a jövőre utaló határozó + praesens (vö. m. *majd megyek*); 'valamivé válik' (vö. m. *lesz*, ném. *werden* + inf.). Így, mint cseppben a tenger, számos nyelv jövő idejű alakjainak a csirája föllelhető azokban a megoldásokban, amelyeket olyan nyelvek alkalmaznak, amelyek a „szabályos” jövő időt csak nagyon ritkán használják. Az alábbiakban táblázatot közlök arról, hogy a két fordító milyen megoldásokat használt föl. Az egyszerű jelen kivételével közlöm a megfelelő sorok számát is.

Kifejezési mód	T. Lyy (finn)		J. Kross (észti)	
	előfordulás	sor	előfordulás	sor
	75 (63+12)		65 (63+2)	
praesens				
praesens + hat. szó	1 enää	639	2 kord, varsti	3087 2135
imperativus	1	1375	1	3492
inf. szerkezet	1	304	1	304
'kezd'	1 alkaa	368	4 hakkab	639, 2791, 641, 3732-3
'akar'	—	—	1	1410-1
'marad'	1 jää	719	2 jää, püsib	2480; 777
'válik, kialakul'	3 koituu, kehkeää	1452, 1467, 4090	1 osutub	1452, 3991, 3722
'vvé lesz'	1 tulee	368	4 saab, läheb	368, 1467, 4055
'lehet, szabad, kell'	2 saa	1635, 3492	5 saab, peab, võib	47-8, 814, 2551, 225-6, 1636
átalakítás	1	3991	1	199-200
futurum	5 on sanova tulee sanomaan	47-8, 225-6, 414, 777, 2480	4 saab olema saab poodud	414, 2627, 2712, 4090

Következtetésként levonhatjuk, hogy Madách nyelvhasználatában igen sok jövő idejű alak fordul elő, és ez sokszorosán felülmúlja a mai magyar nyelvhasználat jövő idejű alakjait. A finn és az észti pedig a magyarnál is sokkal többször él a jövőt kifejező praesensi formákkal.

KÁLMÁN BÉLA

Verbes au futur dans la Tragédie de l'Homme de Madách

Dans le hongrois, on emploie plus rarement le futur des verbes que dans l'allemand, le français ou l'anglais. Il est à noter aussi que — la concordance des temps n'existant pas dans notre langue — l'emploi des formes du futur ne se borne pas aux seules phrases principales. Dans les dialectes, l'action future est généralement exprimée par une forme du présent, sauf pour le verbe *être* qui dispose d'un futur à part.

Néanmoins, au milieu du XIX^e siècle, la langue littéraire recourait encore souvent à l'emploi des formes du futur. C'est ainsi que nous avons pu relever

92 exemples de futur dans la Tragédie de l'Homme de Madách, oeuvre représentative de cette époque. Dans une traduction allemande, le nombre des futurs ne s'élève qu'à 58, l'emploi en subordonnée de *werden* + inf. étant rare.

Nous avons également procédé à des comparaisons avec des traductions finnoise et estonienne. Le finnois et l'estonien ressemblent aux dialectes hongrois en ceci que le futur n'y est guère employé. Aussi dans les traductions le futur du hongrois est la plupart du temps remplacé par une forme du présent (81 p.c. pour le finnois, 70 p.c. pour l'estonien). Pour le reste, le futur hongrois est traduit de diverses manières: à l'aide de verbes suivis d'un infinitif (commencer, vouloir, devoir ou pouvoir); avec des verbes comme *rester*, *devenir*; un présent précédé d'un adverbe de sens futur, etc. Il est intéressant d'observer que ces procédés peuvent être rapprochés de ceux que les diverses langues ont employés pour former leurs futurs. Cf. le hongrois *fog* + inf., le vogoul *pati* + inf., l'ostiak *pit-* + inf.; l'anglais *will* + inf., le roumain *voi* + inf., l'allemand *werden* + inf.; le néo-latin *habeo* + inf., l'anglais *shall* + inf.

B. KÁLMÁN

A mordvin mássalhangzórendszer kialakulása

1. A finnugor alapnyelvi mássalhangzórendszer körvonalai ma már nagyjából világosan rajzolódnak ki előttünk, noha egyes részletkérdések még megoldásra várnak. A magánhangzókhoz képest a mássalhangzók rekonstruálása egyrészt azért volt könnyebb, mert a mássalhangzók a fonémarendszer szilárdabb vázát alkotják, másrészt pedig azért, mert az alapnyelv fennállása idején és a felbomlást megelőző időben a mássalhangzórendszer viszonylag egyszerű és harmonikus volt. A finnugor alapnyelvben a következő 20 mássalhangzófonémával számolhatunk (HAJDÚ: Bevezetés 44—46; KÁLMÁN: MNy. LXI, 386):

<i>p</i>	<i>w</i>				<i>m</i>	
<i>t</i>	<i>ð</i>	<i>s</i>		<i>l</i>	<i>r</i>	<i>n</i>
			<i>š</i>	<i>č</i>		
	<i>ð'</i>	<i>s'</i>	<i>č'</i>	<i>l'</i>		<i>ń</i>
		<i>j</i>				
<i>k</i>	<i>γ</i>					<i>η</i>

Az egyszerű fonémák mellett számolnunk kell még geminált zárhangokkal, valamint számos mássalhangzókapcsolattal is. Noha egyes kevésbé megterhelt fonémák megléte vitás, ez a harmonikus, fonológiai szempontból csaknem teljesen lezárt rendszer (kevés „üres hely” van) jó kiindulást szolgáltat a további fejlődés bemutatásához.

2. A finnugor alapnyelv mássalhangzórendszerének fejlődését az ugor ágon a mai magyar nyelvig KÁLMÁN BÉLA kísérte végig (MNy. LXI, 385—398; CSIFU. 227—234). A következőkben megpróbálom nagy vonalakban nyomon követni a mássalhangzórendszer fejlődését a finn-permi ágba a mai mordvinig.

A finnugor alapnyelv felbomlása után a finn-permi egység viszonylag rövid, mindössze kb. fél évezredig tartó fennállása folyamán nem történtek lényeges közös újítások. Az alapnyelvre legjellemzőbb korrelációk továbbra is érintetlenek maradtak: a zárkorreláció (zár-rés; affrikáta-szibiláns), a palatali-

zációs korreláció, a rezonancia-korreláció (orális-nazális), s minden valószínűség szerint a geminációs korreláció is. E mássalhangzórendszernek igen fontos jellemzője volt, hogy a zöngésségi korrelációnak nem volt fonológiai szerepe (HAJDÚ: i. h.; KÁLMÁN: i. h.). A mélyreható változásokat — mint azt a magyar fonéma-rendszer kialakulásánál is láthattuk — a zöngésségi korreláció létrejötte okozta. A finn-permi ágba tartozó nyelvek mássalhangzó-megfelelései arra utalnak, hogy forradalmi változások az alapnyelv viszonylag harmonikus és zárt rendszeréhez képest csak az egyes nyelvágak (permi, volgai, balti finn) külön életében mentek végbe. Egynémely közös újítással mégis számolhatunk már a finn-volgai korban, mégpedig a palatális hangok depalatizációjával. Az ún. korai közfinn korban (finn-volgai-lapp együttélés) szűnt meg a palatizációs korreláció a δ — δ' és az l — l' viszonylatában. A szókezdő δ' depalatizációja bonyolultabb volt. Minthogy a δ szó elején nem fordulhatott elő, az őslappban θ -vel, a kései közfinnben t -vel, a volgaiban l -lel helyettesítették. A lappok kiválása után az n is depalatizálódott (RAVILA: FUF. XXIII, 31—34). A depalatizáció azonban érdekes módon nem terjedt ki az egész sorra: a finnugor s és \acute{c} megfelelői a mordvinban ma is palatizáltak (vö. mdE. *šado*, M *šadä* ~ votj. *šu* ~ zürj. *šo* ~ m. *száz* < fgr. **šata* 'száz'; mdE *ešk'il'ams*, *išk'il'ams*, *ašk'l'ams*, M *aškəl'ams* ~ votj. *utškil* ~ zürj. *voškal*, *oškol* ~ vog. *ušil* ~ fi. *askel* < fgr. **aškel(e)* 'lépés'). E fonémák depalatizációja csak a közfinn korszakban történhetett meg. Érdekes, hogy szó belsejében az n megőrződött a volgai nyelvekben (vö. mdE *koňams* ~ votj. *kňňni* ~ zürj. *kuňni* ~ m. *huny* < fgr. **kuňa* 'bezárja a szemét'; mdE *k'ehēf*, *k'ehēre*, M *k'ehār* ~ cserKB *kə'ner*, U *kə'ner*, M *ki'ner* ~ lpN *gār|dnjel* ~ fi. *kyynärä* ~ m. *könyök* < fgr. **keñe*- stb.).

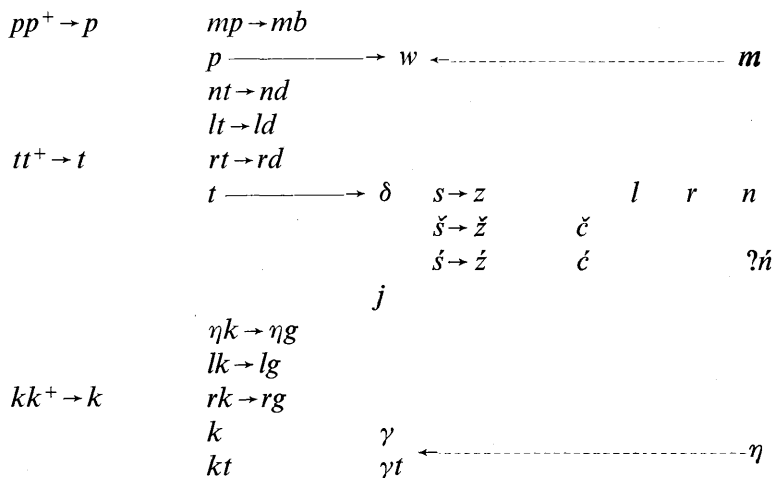
A finn-volgai kor végére tehát a következő mássalhangzórendszert rekonstruálhatjuk:

<i>p</i>	<i>w</i>				<i>m</i>	
<i>t</i>	δ	<i>s</i>		<i>l</i>	<i>r</i>	<i>n</i>
		\acute{s}	\acute{c}			
		<i>s</i>	<i>\acute{c}</i>			? <i>n</i>
		<i>j</i>				
<i>k</i>	γ					η

3. Az ősvolgai korban — ha egyáltalán számolhatunk ilyen időszakkal — a γ hang megléte már kétséges. Lehet, hogy még korábban beleolvadt a *k*-ba (miként a lappban), de a *k* szóbeljei allofónja is lehetett. A volgai alapnyelv lényegesen nem változott meg a finnugor kori állapotokhoz képest. A zöngés-zöngétlen korreláció továbbra is irreleváns maradt. A palatizációs korreláció jelentősége csökkent, noha a megmaradt palatális fonémák frekvenciája magas lehetett. A gemináta-korreláció is megőrződött. Igaz, hogy a mordvin ezt jobban tükrözi, mint a cseremiszi, ahol a gemináták megfelelői

keverednek az egyszerű fonémákéval. Lehet, hogy a mordvinok ősei továbbra is szorosabb kapcsolatban állottak a balti finnekkel, sőt a lappokkal is. A mordvin nyelvjárások mássalhangzórendszerének kialakulása csak a volgai alapnyelv felbomlása után indult meg.

4. A szóbelseji mássalhangzóállomány mozgását a következőképpen vázolhatjuk az ősmordvin kor közepéig (a jelzések: + megszűnt fonéma; → teljes változás; → részleges változás):



Legfontosabb változásnak, amely a fonémarendszer gyökeres megváltozásához vezetett, az általános rövidülési tendenciát tarthatjuk. Ez a folyamat csak a szóbelseji mássalhangzók egy részét érintette: a gemináta és a rövid zárhangokat, valamint a szibilánsokat. A rövidülés nem terjedt ki minden helyzetre. A fonetikai mérések és néhány más finnugor nyelv nyelvtörténeti tanúságai arra utalnak, hogy elsősorban a nazális + homorgán zárhang kapcsolatában a zárhangoknak igen rövid allofónjai szerepelnek (I. LEHISTE: Consonant Quantity and Phonological Units in Estonian. *UrAltSer.* 65. The Hague, 1966. 10, 19—20, 28. kk.). Rövidek a *k* és a *t* allofónjai likvidákkal való kapcsolatukban is (*lt, rt, lk, rk*). Ezekben a kapcsolatokban a zöngétlen zárhangok először mediákká, majd zöngésekké váltak. A rövid zárhangok intervokális helyzetben ugyanezt a fejlődést követték, ám míg a mássalhangzókapcsolatok zárhangelemeinek a fejlődése ezen a fokon megállt, az intervokális zárhangok réshanggá változtak. A rövidülési tendencia általában nem érintette azokat a zárhangokat, amelyek zöngétlen mássalhangzókapcsolatok első tagjaként szerepeltek, minthogy a szótagzáró mássalhangzó a kiejtésben hosszabb lehetett (RAVILA: *Vir.* 1944: 422), kivéve a *kt* kapcsolatot, amelynek első tagja az intervokális *k* fejlődésútját járta be. A zárhangokhoz hasonló zöngésülési tendencia mutatkozott a szibilánsok körében is szóbelseji helyzet-

ben. Zöngétlen mássalhangzó előtt szótagzáró pozícióban itt sem következett be zöngésülés.

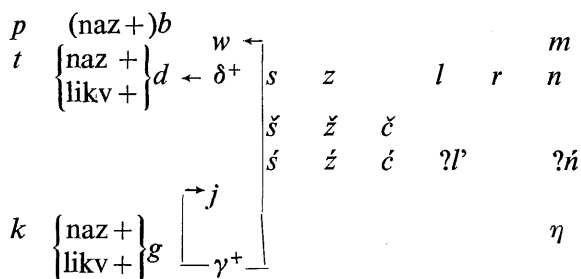
Az affrikátákra nézve igen nehéz biztosat mondani. Nem valószínű, hogy nagy frekvenciájú fonémák lettek volna az ősmordvinban. Lehet, hogy beolvadtak a szibilánsokba. Mindenesetre az $\check{s} \sim \check{c}$ váltakozások ma is nyelvjárásiak. Az affrikáták meglétével mégis számolhatunk mint irreleváns tényezővel.

Az általános rövidülési tendencia ezután a szótagszerkezetre is kiterjedt: a tövégi magánhangzók bizonyos törvényszerűségek szerint lekoptak. E jelenség a zöngésülési tendencia után ment végbe, mivel a szóvégi mássalhangzók vagy suffixumok zöngétlenek maradtak (E. ITKONEN: FUF. XXVII, 181; RAVILA: Vir. 1944: 421).

Egyes nazális zárhangok intervokalikus helyzetben szórványosan spirantizálódtak: $m > w$ és $\eta > \gamma$. Ennek idejét nehéz megállapítani. Valószínűnek tartom, hogy ez a változás összefüggésben állt a zöngés zárhangok spirantizálódásával, jelentősége azonban jóval kisebb volt. A megőrző tendencia következtében egyes nyelvjárásokban az η fonéma megmaradt, más nyelvjárásokban helyében v , illetőleg j jelentkezik, pl. mdE *pej* ~ *pev* ~ *peŋ* 'fog'; mdE *kudon* ~ *kudov* 'haza'; mdE *k'il'eŋ* ~ *k'il'ej* 'nyírfa' (PAASONEN: MSFOu. 22, 32—33; BUBRICH: Историческая грамматика эрзянского языка Szaranszk, 1953. 178).

Az ősmordvin mássalhangzórendszer a finnugor korhoz képest kevesebb fonémát tartalmazott, ám a zöngés allofónok kialakulása megteremtette a továbbfejlődés lehetőségét. Szó belsejében — ha korlátozott mértékben is — megjelent a zöngesség szerinti korreláció, kialakult a zöngés zárhangok és szibilánsok oszlopa. Ezek az oszlopok szemben álltak a frikatíva-oszloppal, amely nem rendelkezett zöngés-zöngétlen párokkal.

5. Az ősmordvin kor végére a következő változások mentek végbe:



Lényeges változások feltehetően csak a frikatíva-oszloppban következtek be. E változások véleményem szerint a γ -nél és a δ -nél kezdődtek. A mordvin nyelvtörténet folyamán — de általában a volgai alapnyelvet megelőző korban is — a γ sohasem lehetett huzamosan önálló fonéma. Az ősmordvinban mindenesetre a k allofónja volt. Itt lépett fel először a hangrend alakító szerepe, amely-

nek később is oly nagy funkciója volt a mássalhangzórendszer fejlődésében. Palatális környezetben a γ j -vé vált, veláris környezetben pedig beleolvadt a w -be. A w volt korábban az egyetlen a három zárhanggal korrelatív frikatíva közül, amely szó belsejében is előfordulhatott. A γ eltűnésével a δ helyzete labilis lett. Az utóbbi hang ebben a periódusban a t egyik intervokalikus allofónja volt. A t másik allofónjaként bizonyos mássalhangzókapcsolatokon belül a d szerepelt. A két allofón kiegyenlítődése a d javára történt, s ezáltal a d -nek mint fonémának a helyzete megerősödött.

Az ősmordvin alapnyelv felbomlását megelőző időszakban a mássalhangzórendszert a következőképpen vázolhatjuk:

p	(naz +) b	w					m
t	d	s	z	l	r	n	
		\check{s}	\check{z}	\check{c}			
		\acute{s}	\acute{z}	\acute{c}	$ʔ$	$ʔn$	
		j					
k	{ naz + } { likv + } g					η	

A korszak végére tehát teljes lett a zöngéesség szerinti korreláció szó belsejében az explozívák és a szibilánsok viszonylatában. A zöngésülés a mordvin nyelv belső fejlődésének eredménye, idegen nyelvek (orosz, tatár) hatásával nem magyarázható közvetlenül. A tendencia még az e nyelvekkel való érintkezés előtt megindult. A korai jövevényszavak zöngés szókezdő mássalhangzója még hanghelyettesítéssel került a mordvinba, a szó belseji zöngés hangot azonban már nem kellett helyettesíteni: mdM $p'ese\acute{d}a$ 'társaság' < or. беседа; mdM $\acute{s}ub\acute{a}n$ 'fakancsó' < or. жбан stb. (PAASONEN: MSFOu. 22, 11; DÉCSY: Einführung 103). Fonémakölcsönzésről különben is csak akkor lehetett volna szó, ha az illető fonéma az átvevő nyelv hangrendszerében potenciálisan (allofónként) már megvan, s hiányát „üres hely” jelzi (KÁLMÁN: MNy. LXI, 397; CSIFU. 233). Az orosz jövevényszavaknak csupán az a jelentőségük, hogy megerősítették az új szóbelseji zöngés hangok pozícióját.

A korábbi teljes frikatíva-oszlop kettőre csökkent, az affrikáták száma talán változatlan maradt. A palatális sorban esetleg számolhatunk szórványosan jelentkező palatális allofónokkal (l' , n').

6. A mordvin nyelvtörténet következő szakaszában az egységes nyelv erzä és moksa nyelvjárás csoportokra bomlott. Noha a földrajzi közelség sohasem szakadt meg, a két csoport fonémarendszerében mutatkozik eltérés. Ez abból adódik, hogy az ősmordvin alapnyelv adta lehetőségeket az egyes nyelvjárások más-más módon fejlesztették tovább. Ami pedig az azonoságokat illeti, ezek annak tulajdoníthatók, hogy a nyelvjárás csoportok a közös alapelemek birtokában közös idegen nyelvi hatásnak, az orosz igen intenzív befolyásának voltak kitéve.

Igen problematikus a *w* fonéma alakulását időben elhelyezni. A legtöbb mordvin nyelvjárásban labiális környezetben kiesett (**wu-*, **wo-*→∅), illabiális környezetben pedig labio-dentális *v* lett belőle. Lehet azonban, hogy már a finn-permi ágban labio-dentális *v*-vel kell számolnunk. Ebben az esetben a *w*→*v* változást figyelmen kívül kell hagynunk. Labiális környezetben a *v*→∅ változás ugyancsak végbemehetett (PAASONEN: MSFOu. 22, 75; E. ITKONEN: FUF. XXIX, 330). E változás szó belsejében és szó elején egyaránt megtörtént. Elképzelhető, hogy ez a tendencia — amely egyébként igen természetes jelenség más finnugor nyelvekben is — már az ősmordvin nyelvállapotban bekövetkezett. A nyelvjárásokban mutatkozó tarkaság inkább arra enged következtetni, hogy az említett változás csak a későbbiek folyamán ment végbe a magánhangzók alakulásától függően (mdE *ojmē*, M *vajmē* 'lélegzet; élőlény' ~fi. *vaimo*: az erzäben a *w* vagy *v*→∅ változás az *a*→*o* után történt). E változás új keletére utal, hogy néhány orosz jövevényszóban is végbement: mdE *ol'a* 'szabadság' <or. воля; E *orta*, M *orta*(*ñε*) 'kapu' <or. ворота. A bilabiális *w* (*u*) ma csak elszigetelve jelentkezik önálló fonémaként vagy inkább allofónként egyes erzä nyelvjárásokban (bol'se-ignatovói, bol'se-bereznikovói) (Очерки мордовских диалектов II, 139, 444). A kérdés mindenestre részletesebb vizsgálatot igényel.

7. A zöngésségi korreláció fejlődése, a teljes zöngés-zöngétlen korreláció kialakulása két szálból indult ki. A finnugor alapnyelv mássalhangzókapcsolataiban a zöngésségi hasonulásnak nem lehetett meg az előfeltétele, minthogy a kapcsolatok zöme vagy csak zöngés, vagy csak zöngétlen hangokból állt (KÁLMÁN: MNy. LXI, 387). Az ősmordvinban ehhez képest nem sok változás történt, általában vagy csak zöngés párok voltak (*mb*, *nd*, *ld*, *rd*, *lg*, *rg*) vagy csak zöngétlenek (*sk*, *śk*, *tk* stb.). Ezt a harmonikus rendszert azonban megbontotta a *kt* kapcsolatnak a fejlődése a veláris hangrendű szavakban: **kt*→**γt*→*vt*, s ezzel már fennállt a hasonulás feltétele. Néhány szó belseji kapcsolat azonban aligha lett volna elegendő a zöngésség szerinti hasonulás kialakulásához. A másik szál a szótagszerkezet megváltozása adta. A hangsúlyviszonyok megbomlása még az ősmordvinban egyes szóvégi magánhangzók lekopásához vezetett (E. ITKONEN: NyK. LVI, 7). A korábban keletkezett szó belseji zöngés hangokból szóvégiek lettek, így megeremődött a lehetőség az asszimilációra. A szó végére került zöngés mássalhangzók indukálták a következő szó zöngétlen mássalhangzóját (**juma* + *tule*→**jomā* + *tolā*→**jomdol*→*jondol* 'villám' stb.), de maguk is indukálódhattak a következő zöngétlen mássalhangzó hatására (**kiwe* + *t*→**kevat*→*kevt*→*k'ef't*'kövek' stb.). A mordvin nyelvjárások ezután különböző módon éltek a progresszív és a regresszív asszimiláció adta lehetőségekkel. Az asszimiláció tovább növelte a korábbi zöngés hangok frekvenciáját. Az újabkori orosz és tatár jövevényszavak pedig elősegítették, hogy a hangutánzó szavakban már előforduló szókezdő zöngés hangok gyakorisága növekedjék. E hangok pozíciója oly mértékben megszi-

lárdult, hogy az egyébként zöngétlen hangokat is zöngésekkel helyettesítették a jövevényszavakban, pl. mdM *baw'k* 'pók' < or. паяк, sőt egyes finnugor eredetű szavak szókezdő mássalhangzója is zöngésült (PAASONEN: MSFOu. XXII, 9—20; DÉCSY: i. h.).

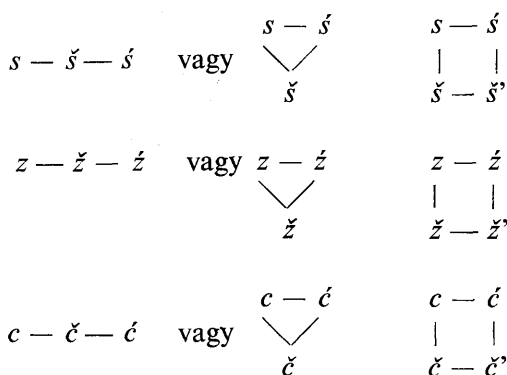
Viszonylag korai képződmény lehetett a *c*, amely az affrikáta-oszlopot tette harmonikussá a szibilánsokkal (*s, š, ś—c, č, ć*). A *c* egyrészt a *t+s* kapcsolatból fejlődhetett, másfelől spontán affrikáció is erősíthette pozícióját, pl. *valtso* < *valso* (iness. ← *val* 'szó'). E három affrikáta csaknem minden nyelvjárásban előfordul. Az affrikáták zöngés allofónjainak kialakulása az egyes nyelvjárásokban részint az általános asszimiláció, részint affrikáció eredménye (vö. *kudonzo* > *kudon^{dz}o* 'az ő háza' ← *kudo* 'ház'; *ežińže* ← *ežiń^{d'z}e* tagadó segédige praet. pl. 3., obj. pl. 3.).

Az erzäben a zöngéesség szerinti korreláció teljes lett a zárhangok és a szibilánsok viszonylatában, néhol megtalálható az *f—v* korreláció is. Az *f* azonban csak jövevényszavakban fordul elő szókezdő helyzetben. Hasonló a helyzet a *ç*-vel, amelynek nincs zöngés párja. Nincs zöngés párja az affrikátáknak (zöngés allofónjaik szó belsejében előfordulhatnak), valamint zöngétlen párja a nazálisoknak és a likvidáknak. — A moksában a zöngésségi korreláció még jobban kiteljesedett: kiterjedt a *j*-re és a likvidákra is: *kal* 'hal'—*kalt* 'a halak'—*kaLt* 'halak'. Az eredetileg zöngétlen allofónok tehát fonematizálódtak (ФЕОКТИСЗТОВ: Финно—угорские и самодийские языки: Языки народов СССР III. Moszkva, 1966, 201). Csupán a nazálisoknak nincs zöngétlen párjuk. Zöngés pár nélkül maradtak az affrikáták, valamint a *ç*. Ez utóbbi — néhány interjekciót nem számítva — még zöngés allofónnal sem rendelkezik (HALLAP: CSIFU. 164).

Viszonylag fiatal jelenségnek tarthatjuk a palatalizációt is, noha a lágysági korrelációnak szerepe volt már a finnugor alapnyelvben is. E korreláció a legteljesebben az *s—ś* viszonylatában őrződött meg. (Az eredeti *s—ś* korrelációt egyes erzä nyelvjárások mind a mai napig fenntartották azáltal, hogy a finnugor eredetű *s* utáni palatális magánhangzó velarizálódott: mdE *šep̄e*, de M *šep̄ě* < fgr. *šappä 'epe'; mdE *pižę*, M *pižã* < fgr. *pesä 'fészek'.) Szó belsejében szórványosan az *ń* is megmaradhatott (mdE *końams* ~ m. *hun̄y* < fgr. *kuńa— 'behunyja a szemét'). Az ősmordvinban ezután kialakult a lágysági korreláció a *z—ž, c—ć, s* a hangrendtől függően talán az *l—l̄* viszonylatában is. Ezek a párok elősegítették, hogy a többi dentális mássalhangzónak is palatalizált allofónjaik alakuljanak ki, majd ezek fonetizálódtak: *t—t̄, d—d̄, r—r̄*. Részletesebb vizsgálatra szorul még, vajon mennyire tekinthető a mordvin palatalizációs korreláció mai formájában önálló fejleménynek, milyen szerepe lehet kifejlődésében az orosz fonetikának, milyen mértékű lehetett a két nyelv kölcsönhatása. Egyesek ugyanis arra gyanakodnak, hogy az orosz palatalizációs rendszer kialakulását finnugor szubsztrátum idézte vagy segítette elő (vö. VEENKER: Die Frage des finnougri-schen Substrats in der russischen Spra-

che. UrAltSer. 82. The Hague, 1967, 48). Itt közvetlenül leginkább mordvin hatásra gondolhatunk.

A moksában a zöngétlen likvidákra is kiterjedt a lágysági korreláció: $L-L'$, $R-R'$. A palatális korreláció a moksa északnyugati és délnyugati nyelvjárásaiban a legteljesebb: ezek ismerik az $s-s'$, $z-z'$, $c-c'$ párokat is. Efféle korreláció egyes moksával szomszédos erzä nyelvjárásokban is megvan (Очерки мордовских диалектов V, 325). E párok kialakulása azzal magyarázható, hogy a lágysági korreláció olyannyira dominánssá vált, hogy a palatalizált pár nélkül levő s , z és c fonémák mellé is kifejlődtek a palatálisok. A szibilánsokon és az affrikátákon belül az eredeti hármas oppozíció kettősre csökkent, az eredeti egysíkú vagy háromszög-alakú rendszerből kétsíkú, négyzetalakú lett:



A veláris és a labiális mássalhangzók viszonylatában — noha ezeknek is megvannak a palatális allofónjai — nem fejlődött ki a lágysági korreláció. A moksában az orosz kölcsönszavakban olyan helyzetben is jelentkezhet palatalizált hang, ahol egyébként nem indokolt, pl. $p-p'$, $k-k'$, $\eta-\eta'$ esetében (mDM *pro·ruř* 'lék jégen' <or. проружь), néhány helyzetben a lágú ejtés tetszőleges is lehet (HALLAP: CSIFU. 165—6).

8. A mordvin mássalhangzórendszer a hosszú történeti változás eredményeképpen a következő képet mutatja:

erzä: 28 fonéma (FEOKTISZTOV: i. h. 178).

<i>m</i>	<i>b</i>	<i>v</i>	<i>n</i>	<i>d</i>	<i>z</i>	<i>l</i>	<i>r</i>	<i>ž</i>	<i>g</i>
			<i>n'</i>	<i>d'</i>	<i>z'</i>	<i>l'</i>	<i>r'</i>	<i>j</i>	
	<i>p</i>	<i>f</i>	<i>t</i>	<i>c</i>	<i>s</i>		<i>č</i>	<i>š</i>	<i>k</i> <i>χ</i>
			<i>t'</i>	<i>c'</i>	<i>s'</i>				

moksa: az ÉNy-i és a DNy-i a legteljesebb, 36 fonéma, a központi nyelvjárásban 33 (a *-gal ellátottak az utóbbiban nincsenek meg (GYEVAJEV: NyK. LXIX, 405; RÉDEI: NyK. LXX, 385).

<i>m</i>	<i>b</i>	<i>v</i>	<i>n</i>	<i>d</i>	<i>z</i>	<i>l</i>	<i>r</i>	<i>ž</i>	<i>g</i>		
			<i>ń</i>	<i>d'</i>	<i>ž</i>	<i>l'</i>	<i>ř</i>	<i>ž'*</i>	<i>j</i>		
<i>p</i>	<i>f</i>		<i>l</i>	<i>c</i>	<i>s</i>	<i>L</i>	<i>č</i>	<i>R</i>	<i>š</i>	<i>k</i>	<i>χ</i>
			<i>t</i>	<i>ć</i>	<i>ś</i>	<i>L'</i>	<i>č'*</i>	<i>R'</i>	<i>š'*</i>	<i>χ'</i>	

Mindkét nagy nyelvjárás csoport — de az egyes nyelvjárások mássalhangzórendszere is — a zöngésségi és a lágyági korreláció szempontjából kiegyensúlyozott. Az egyetlen rendszerbe nem illő hang, a *χ* (zöngés pár nélkül) is csak jövevényszavakban fordul elő.

A fejlődés iránya az erzäben vázolható. Itt esetleg az orosz nyelv és a szomszédos moksa nyelvjárások hatására a zöngésségi és a palatalizációs korreláció kiteljesedése várható.

KERESZTES LÁSZLÓ

О формировании системы мордовских согласных

После распада финно-угорского языка-основы за относительно недлительный период существования финско-пермского единства, длившийся всего примерно пятьсот лет, не происходили значительные общие обновления в области согласных. Соответствия согласных в языках финско-пермской ветви свидетельствуют о том, что по сравнению с системой языка-основы, относительно уравновешенной и замкнутой, революционные изменения произошли уже только в обособленной жизни отдельных ветвей (пермской, приволжской, балтийско-финской). Несмотря на это, уже в финско-приволжскую эпоху намечались некоторые общие обновления (как, например, депалатализация некоторых звуков).

В свою очередь, формирование системы согласных в мордовских диалектах началось только после распада приволжского языка-основы. Часть древнемордовских согласных была подвержена тенденции всеобщего сокращения, уменьшилась абсолютная длительность слов. Глухие взрывные и щелевые озвончались, первые в интервокальном положении превращались в спиранты, то же самое произошло местами и с частью носовых внутри слова. В дальнейшем развитии согласных очень большую роль играли гласные, гармония гласных. Восполнение ряда аффрикат, его гармония с сибилантами являются результатом отчасти аффрикации, отчасти же ассимиляции по звонкости. Полная корреляция глухих и звонких — результат более позднего развития. К формированию этой корреляции привели развитие некоторых групп согласных внутри слова, и, главным образом, изменение слоговой структуры (исчезновение конечных гласных). Впоследствии мордовские диалекты по-разному воспользовались возможностями прогрессивной и регрессивной ассимиляции. Со-

временная система палатализованных согласных — это относительно новое явление, хотя корреляция по мягкости играла определенную роль уже как в финно-угорском языке-основе, так и в древнемордовском. Нуждаются в более детальном рассмотрении вопросы о том, в какой степени можно рассматривать современную корреляцию по палатализованности результатом самостоятельного развития, какую роль в формировании этой корреляции могла сыграть русская фонологическая система, какой степени могло быть взаимное влияние между обоими языками.

В настоящее время обе большие группы диалектов — как и система согласных отдельных диалектов — уравновешены с точки зрения корреляций по звонкости и по мягкости. Направление дальнейшего развития можно нарисовать в эрзя-мордовском. Здесь, может быть, ожидаемо расширение корреляций по звонкости и по палатализованности.

Л. КЕРЕСТЕШ

A *-tól* ragos határozó

1. A *-tól*, *-től* rag a külső helyviszonyt jelölő határozóragok csoportjába tartozik. Nem gyakori, NEMES ZOLTÁN ragstatisztikája szerint (MNy. XXVIII, 109) a kilenc helyhatározó rag közül az utolsó, a határozóragok között pedig — nem számítva a ragstatisztikában ide sorolt *-t* tárgyragot — a 15. helyen áll. Másodlagos keletkezésű, a finnugor eredetű *tő* főnév *-l* ablativus ragos alakjából vált viszonyító elemmé (SIMONYI, MHat. I, 226; B. LŐRINCZY, KT. 155—6; PAPP ISTVÁN, UKH. Helsinki, 1968. 155.). A Halotti Beszédben már többször megtalálható illeszkedés nélküli *-tul*, *-tvl*, *-tvvl* (olv.: *-túl*) formában.

„A mai magyar nyelv” (=MMNy.) című egyetemi tankönyv szerint „leginkább *honnan?* kérdésre felelő külső helyviszony jelölője: „Attól a *háztól* hazáig futott.” Gyakran jelöl idő- vagy okhatározói viszonyt is” (198).

2. Céлом annak bemutatása, hogy a rag milyen alaki változásokon ment keresztül, milyen funkcióban fordul elő a régiségben és a mai nyelvben, az egyes funkcióknak milyen volt, ill. milyen a megterheltsége, s milyen fejlődési tendenciák figyelhetők meg. Régebbi példáimat a kódexekből vettem, feldolgozva a Jókai-kódexet (CodHung. I. Bp., 1942), a Példák Könyvét (CodHung. IV. Bp., 1960.), a Cornides-kódexet (CodHung. VI. Bp., 1967.), az újabb példákat pedig Jókai Mór Fekete gyémántok című regényéből (Kritikai kiadás, Bp., 1964. I—II.;=J), valamint a Körkép 1970 novellagyűjteményből (Bp., 1970.;=K.).

3. Mint az elnevezések is mutatják, a „személyes névmás határozói alakjainak” vagy a „személyragos határozószóknak” stb. nevezett szavak szófaji jellegének megítélése a nyelvészeti szakirodalomban nem egyértelmű. A velük kifejezett határozót tehát tárgyalhatjuk a határozószós, de a ragos, ill. a névutós névszók között is (vö. RÁCZ ENDRE, MMNy. 298, 310 stb.). HADROVICS A funkcionális magyar mondattan alapjai című munkájában (Bp., 1969.) a ragos határozók között tárgyalja. Én inkább a határozószók közé sorolom, ezért itt nem is foglalkozom velük részletesen, csupán az egyes alakok előfordulásának számszerű adatait ismertetem:

	JókK. 1400 k. 162 lap	PéldK. 1510 86 lap	KornK 1513—19 397 lap	össz.	Jókai 1870 524 l.	Körkép 1970 600 l.	össz.
éntölem	3	2	11	16	—	—	—
tölem	—	—	1	1	17	24	41
tetőled	1	2	3	6	1	—	1
tőled	1	—	—	1	2	9	11
ötőle	8	6	13	27	2	—	2
tőle	1	—	1	2	59	37	96
mitőlünk	—	—	9	9	—	—	—
tőlünk	—	—	—	—	2	5	7
titőletek	—	—	2	2	—	—	—
tőletek	—	1	—	1	1	—	1
ötőlük	3	—	6	9	—	—	—
tőlük	—	—	—	—	7	6	13
	15 : 2	10 : 1	44 : 2	74	3 : 88	0 : 81	172

(Érdekes, hogy a hosszabb formák mennyire kikoptak a nyelvhasználatból.)

Ugyancsak bizonyos átmeneti típust alkotnak a ragos és névutós szerkezetek között azok a határozók, amelyekben a *-tól, -től* ragos névszóhoz a *fogva, kezdve* névutók kapcsolódnak: *Gyermekkorától fogva (kezdve) ismerem* — *Gyermekkorától ismerem* (vö. BERRÁR: MNy. LII, 429; SEBESTYÉN, Névutórends. 104—5). A névutó használata a legtöbb esetben formális, csupán nyomatékosító szerepű, használata legfeljebb némi stilisztikai különbséget eredményez, s ezért a két kifejezési formát nem célszerű egymástól elválasztani.

4. Eltekintve a magánhangzó hosszúságától, csupán a zártabb-nyíltabb változatokat véve figyelembe, a határozói funkcióban szereplő szó ragja a vizsgált szövegekben a következő formákban található:

	-tól	-től	-túl	-tül	egyéb	össz.
JókK.	-tol 48	-tewl 84 -tevl 1	—	—	-tel 3, -tew 1	137
PéldK.	-tol 1	-tevl 19 -tewl 8	-tvl 10 -tul 4	-tvl 1	-tël 3	46
CornK.	-tol 3	-tevl 147	-tvl 95 -twl 19 -tul 2	—	—	266
Jókai	-tól 266	-től 178	—	-tül 9	—	453
Körkép	-tól 212	-től 147	—	—	—	359
Össz.	530	584	130	10	7	1261

A Jókai-kódex egységes nyíltabb formát mutat, a *-tel* (1r, 2r, 11r) és a *-tew* (76r) változat íráshiba. A Példák Könyvében és a Cornides Kódexben úgy történt a kiegyenlítődé, hogy a palatális változat nyíltabb, a veláris zártabb formájúvá fejlődött (határozóragjaink kiegyenlítődéseről 1. LOSONCZI: MNy. XV, 88—91; MNy. XXX, 101—2). A későbbiek során a zártabb vál-

tozat nyelvjárási szinten vált általánossá, a köznyelv viszont a nyíltabb változatot fogadta el (vö. BENKŐ, Nyjtört. 81, 103, A/1, A/2, A/3 térkép). A Jókai-regény első (hírlapi) közlésében még több a zártabb forma. Mint ezt a kritikai kiadás jegyzeteiben olvashatjuk (J. I, 356), e „végzódések Jókai korábbi nyelvhasználatára jellemzőek”. A kötetkiadásban (1870-ben) viszont a szerző „tudatosan igyekezett nyelvét korszerűsíteni” és változtatta ezeket a végzódéseket is a köznyelvi norma által megkövetelt alakúra. Érdekes, hogy a Körkép novelláiban a rag zártabb változata archaizáló vagy nyelvjárási környezetet festő stilisztikai funkcióban sem fordul elő.

5. Főbb kézikönyveink szerint a rag az alábbi határozói jelentések kifejezésére alkalmas (a határozók felosztása az MMNy. rendszerét követi):

	1	2	3	4	5	JókK.	PéldK.	CornK.	Jókai	Körkép	össz.
hely- képes hely	+ —	+ —	+ —	+ —	+ —	22	4	29	86	90	231
idő- szám-	+ —	+ —	+ —	+ —	+ —	7	3	21	17	15	63
állapot- társ- eredet- eredmény-	(+) — + —	— — + —	— — + —	— — + —	— — + —	— — 80 —	— — 22 —	— — 148 —	— — 159 —	— — 83 —	— — 492 —
mód- eszköz- fok-, mérték- tekintet- ok- cél-	— + — + —	— + — + —	(+) + + + —	— + — + —	— (+) — + —	— — — 5 —	— — — — —	— — — 2 —	— 2 — 87 —	— — 4 48 —	— 2 6 142 —
állandó	(+)	(+)	+	+	(+)	21	15	59	92	119	306
részes- hasonlító	— +	— +	— +	— +	— —	— 2	— 2	— 7	— 8	— —	— 19
Összesen:						137	46	266	453	359	1261

(1 = SIMONYI, MHat. I.; 2 = KLEMM, TörtMondt.; 3 = MMNyR. II.; 4 = MMNy.; 5 = HADROVICS, FunkcMondt.; (+) = más néven vagy más határozói csoportban vagy komplex határozóként említve)

A funkciók száma azonban változatosabb, mivel csaknem minden határozónál beszélhetünk komplex jelentéstartalmat kifejezőkről. Ezeket elég szubjektív módon szokták sorolni hol az egyik, hol a másik csoporthoz. Az MMNyR. például „a befejezett cselekvésű melléknévi igenévhez kapcsolódó -tól ~ -től ragos határozókat” az eredethatározók közé sorolja (II, 244), HADROVICS viszont az okhatározók között tárgyalja (i.m. 133). HADROVICS többek között a hagyományos elnevezéseket is elveti, mivel az egyes határozófajták

között „számos finom árnyalat helyezkedik el, s ezeket nem mindig lehet egyzavas elnevezéssel meghatározni” (i.m. 124). Úgy gondoljuk, hogy ezeknek az árnyalatoknak az érzékeltetése a hagyományos terminológiával is megoldható, ha a komplex jelentéstartalmakat fokozottabban vesszük figyelembe.

A táblázat második részében még az MMNyR. és a MMNy. rendszeréhez alkalmazkodva közlöm a példák számadatait, a következőkben viszont típusonként külön közlöm a határozófajta megnevezése után először a kódexekben talált példák számát, majd a Jókai regényben és a Kőrkeében találhatóét. Igyekszem a vizsgált anyagról minél teljesebb képet nyújtani, bár helyszűke miatt a példáknak csak egy kis hányada közölhető.

5.1. Helyhatározó (53; 170). — A cselekvésnek valahonnan való kiindulását, valamihez viszonyított elmozdulását jelöli: „az barátok ewtett nem vonhattyakuala el *labaytol*” (JókK. 71v); „Es sonha az *baratoktol* el nem menek” (JókK. 73r); „es megteruen zent *Iakabtol*” (JókK. 9v); „fordohad el az te orchadat. az meg ekefevlt *azzony allattvl*” (CornK. 124r), „el mene iduezeytenk iefus az ev zent *zveletevl*” (CornK. 52v); — „Evila eltántorgott az *ablaktól*” (J. I, 98); „feljött Ödön gróf a *hölgyektől*” (J. II, 29); „Egy órára sem távozott el a *tárnától*” (J. II, 135); „Én tudom, a szép grófnőt minő egy szempár vonta el *Bécsből*” (J. I, 258); „A halom eltakarta a tárna nyílását az *őrháztól*” (J. II, 261); — „Visszafordulok az *ablaktól*” (K. 502); „A katona lassan eltávolodott a *kantinkocsitól*” (K. 14); „ellépett az *asztaltól*” (K. 453); „Eszter elfordult a két *férfitől*” (K. 372); „*Fodrásztól* jött épp” (K. 163); „hozott egy üveg sört a *pulttól*” (K. 544); „mesekönyveket . . . hozott *Mülleréktől*” (K. 39); „Már akkor a *horvátoktól* közeledtek a jelentéstevők” (K. 234); „a *járástól* túl sokan jönnek a nyakamra az instruálók” (K. 596); „A bíró belenéz, de rögtön el is tolja *magától*” (K. 282); „Eltartja *magától* a zacskót” (K. 527); „Szorongás fogott el, amit nem tudtam elűzni *magamtól*” (K. 78). — Szokatlan a következő példa *-tól* ragos határozója: „Tudom — szólt Félix, leütve a hamut *cigarette-jétől*” (J. I, 180). A ragnak egyik „szabálytalan” használatára (vö. SIMONYI, MHat. I, 231) ugyancsak találunk példát: „es lata keet angelokat feyer ruhában evlueen. egyik *fevtevl* mafik *labtvl*” (CornK. 54v).

A cselekvés kiinduló-, viszonyító pontja — mint a fenti példákból látjuk — lehet konkrét tárgy (*pulttól*, *ablaktól*), földrajzi objektum (*Bécsből*), csoport (*hölgyektől*, *Mülleréktől*), társaság, közigazgatási egység (*járástól*), helymegjelölésként használt foglalkozásnév (*fodrásztól*), egyetlen ember (*Iakabtol*, *magától*).

A cselekvés irányulását nemcsak a határozó fejezi ki. Mind a régebbi, mind az újabb példaanyagban jóval nagyobb az igekötős igék aránya az igekötő nélkül használtaknál (a kódexekben csupán 17,7% igekötő nélküli ige található, az újabb példák között pedig 19%). A leggyakoribb igekötő az *el-*, jóval kisebb számban található a *fel-*, *meg-*, *vissza-*.

Külön csoportot alkotnak a kettős és az összekapcsolt helyhatározók.

Leggyakrabban a kezdő- és a végpontot jelölő *-tól*—ig típus fordul elő. A raghoz néha a *fogva*, *kezdve* névutó is kapcsolódik (különösen a régebbi példákban): „Az mafyk tano *talpatvl fogva teteyg* az farkas *sebtevl* meg emezteteek” (PéldK. 42), „Mert labanak *talpatwl fogua. feyenek teteeglen* nem vala ev benne egeffeg” (CornK. 87v); „oly igeen vereek. hog *talpatwl fogua teteyglen* evbenne egeez nem marada” (CornK. 108v); „*Szibériától kezdve Atlaszig*” (J. I, 9); „a *Dunától a Tiszáig*” (J. I. 82); „egy szál abból a hosszú selyem hajból, mely *főtől sarkig* ért le” (J. II, 120); „cigaretacsikkek jelezték útját a *hálótól a fürdőig*” (K. 472).

A végpontot ritkábban más formula vagy más rag (*-ba*, *-ra*, *-n*, *-ban*) is jelölheti: „Az ev teftenek alfo reze kedeg *kevldvketevl fogva oda ala* illetlen meg marada az *tevtzavl*” (PéldK. 42); „a kápolna *szentélyétől* aztán ismét nyolc lépcső [vezetett] le a *sírboltba*” (J. I, 147); „az *ajtótól jobbra*” (K. 343); „Kicsit *errébb a saroktól*” (K. 486); „... amely az *ablaktól másfél méternyire* emelkedett” (K. 145, 222, 189—90); „Még van belőlük néhány [ti. olajfa], *tíz-tizenöt méterre egymástól*” (K. 491). Az előbbi példák a helyzet jelöléssel már bizonyos átmenetet mutatnak az állapothatározókba. A *-re* rag néha el is maradhat: „*Pesttől* Kenézlő még kétszáz európai *mérföld*” (K. 154); „és a *fülemtől a nyakamon* hűvös zsibbadás csorgott lefele” (K. 60).

A *messze* és a *távol* határozószók melletti *-tól* ragos határozót vonzatnak is tekinthetjük: „*messze* előbbi *helyétől*” (J. II, 129); „*messze* járt a *fenyőfáktól*” (K. 297); „nem járhatott már *messze a csúcstól*” (K. 308); „a tárna mind a *fővárostól*, mind a *hajó- és vasutaktól távol* esett” (J. I, 41); „az *asztaltól* elég *távol*” (K. 245).

A *-tól* ... *távolban*, *távolságban* szerkezet könnyen átértékelődhet állapot-határozóvá: „húsz lépésnyi *távolban* volt *Ivántól*” (J. II, 124); „két vonalnyi *távolban* az eleven *bőrtől*” (J. II, 24); „*Pesttől* néhány órai *távolban*” (J. I, 248); „illő *távolságban* kívántak maradni a *sziklafaltól*” (K. 307).

A *-tól* ragot is tartalmazó összekapcsolt és kettős határozós szerkezetek használata a mai nyelvre jellemzőbb. A kódexekben a helyhatározóknak 11,7%-a ilyen, Jókainál és a Körképben viszont 36,3%.

5.1.1. Hely-/állapothatározó (2; 5). — A *-tól* ragos helyhatározóban felerősödhet a valamilyen állapotból való kijutás jelentésárnyalata: „Reggel hét óra volt, mikor az urak felkeltek a *játékasztaltól* (= 'a kártyázástól')” (J. I, 237); „De zent fferencz felkeluen *ymadsagtol tarfanak eleybe mene*” (JókK. 67v); „Efmeg nonatvlfogua. *Imadsagtv*l elnem tauozyk vala” (JókK. 20r).

Mint már említettem, különösen az összekapcsolt határozóknál érezhető, hogy a hely jelölése néha a helyzet, a cselekvő külső körülményeinek (állapotának) jelölésévé válik: „A helikopterek *egymástól jókora távolgásban* nyugat felé repültek” (K. 308); „... tehát akár így teremjek előtted, akár *szemtől szembe*” (K. 133); „hanem a pappal senki sem mert erről *szemtől szembe* tréfálni” (J. I, 234).

5.1.2. Hely-/okhatározó (—; 1). — „A helyhatározásról az átmenetet az okhatározásra legtisztábban a *-tól* helyrag bizonyítja” (KIS-ERŐS, A magyar nyelv... Kalocsa, 1915. 492.). Ilyen kettős jelentéstartalmú példát csak egyet találhatunk: „S azok a kiserkenő *vértől* elfordulva lecsípték Kenéz Imre jobb melle bimbóját” (K. 167).

5.2. Időhatározó (31; 32). — A 63 időhatározó közül csupán hat egyszerű, a többi vagy összekapcsolt határozó (*-tól—ig*), vagy a *kezdve, fogva* névutóval együtt fordul elő: „*májustól* együtt voltam velük a barikádokon” (K. 160); „*már kezdettől* láttam” (K. 593); „*kamaszkorától* ismerte” (K. 362); „*Gyermekkoromtól* az iskolában arról volt szó, hogy...” (K. 196); — „*este hattól nyolcig* ott whisteznek és politizálnak a septemvirek és fiskálisok, *nyolctól éjfél utánig* végre elfoglalja a tért a magas societás” (J. I, 239); „Hiszen az *anyaöltől az egyetemig* egyforma nevelést kapunk” (K. 572). Ebben a példában jól érződik a helyhatározói jelentésárnyalat is. „*Napkeltétől estig* inni szép dolog” (J. II, 265); „*csecsemőkorától elkezdve a legutolsó évig*” (J. II, 38); „*Mert attól elkezdve*, hogy Párizs legkitűnőbb operaházához rögtön szerződtek, a *legelső*, lábaihoz dobott *koszorúig* mindent, de mindent Tibald nagyapó kezei intéztek ott is” (J. II, 121); — „*elsev oratvl fogva. kylenc orayg*” (PéldK. 20); „*Napnak harmad jdeyetevl fogua* kedeg *mynd nonayg.* zevuefnek dolgaban foglalja vala magat” (CornK. 19v); „*E naptól kezdve minden héten*” (J. II, 12); „*holnaptól* kezdve” (J. II, 113); „*Attól a szótól fogva*, hogy „terhemre van ez az ember!” egészen megváltozott a társaság ábrázata Ivánra nézve” (J. I, 247); „*az első pillanattól fogva*” (J. II, 248); „*appastaloknak ideytelefuguan* vylag nem vallon oly czuda embereketh” (JókK. 1r); „*zent pereck pifpekke valaztateek.* ky ez *valaztaftvl fogua* foglalja magat *jmadfagba*” (CornK. 175v).

A kiindulópont lehet számmal jelölt időpont (*nyolctól*), időegység (*perc, pillanat, nap, hét*), napszak, nap (*hajnal, napkelte, ma, holnap*), életkort jelölő szó (*ifjúság, gyermekkor*), esemény (*választás, letétel*) stb.

5.3. Eredethatározó (74; 218). — A *-tól* ragos határozók egyik legvitatottabb pontja. A tulajdonképpeni származást, eredetet jelölő határozókon kívül pl. Simonyi tágabb értelemben vett eredethatározókat is megkülönböztet, s pontos jelentéskörök szerint csoportosítva itt említi a) az eltérést, tartóztatást, megfosztást, megszűnést, különbözést, b) a kérést és elvételt, kérdést és megtudást, valamint c) a félést és féltést, menekülést és megmentést jelentő igék *-tól* ragos határozóit. Más nyelvtanok ezeket a határozókat általában az állandó határozók között tárgyalják, vagy az egyes típusokat megosztva részben az eredethatározók, részben az okhatározók között.

Az MMNy. szerint „A *-tól, -től* s különösen a *-ról, -ről* csak ritkábban szerepel az eredethatározó ragjaként” (i.m. 314). Az MMNyR. szerint viszont „Viszonylag gyakoriak a *-tól~ -től* ragos eredethatározók is” (II, 244).

Nemcsak az eredet- és az állandó határozók között nincs éles határvonal,

hanem az eredet- és az okhatározók, sőt az eredet- és az eszközhatározók között sem.

Az eredethatározók legtipikusabb formáját a *kiindul, jön, születik, ered, származik* stb. igék mellett találjuk: „Teiresziász — ez köztudomású volt — nem halandó *anyától* született, hanem egy *nimfától*” (K. 97); „*zvz mariatvl* zvlteek iefus” (CornK. 3v); „es ev vala tyztelendev *zvlktevl* tamadot” (PéldK. 55); „Az *zvz mariatvl* jevue ez nemes tanolfag” (CornK. 27v); „Az utóragban az élc, hogy: „nál” van ugyan, de „*tól*” nem jön az áldás” (J. II, 45); „Egy *apától*, egy *anyától* valók vagyunk” (J. I, 92); „Nem *apámtól* van a gyermeke?” (K. 154); „hogy yozagnak felfege legyen *yftentewl: ne teremtetewl*” (JókK. 64v); „hogy minden ygeretek criftustol az zerzetnek lewtek” (JókK. 62v); „Nem eredtünk a *gorilláktól*” (J. I, 27).

Más igék és igenevek mellett is találhatunk eredethatározót: „S örült az esőnek, mert *ettől* telik meg a ciszterna” (K. 463); „egy *üditőszerektől* illatozó, kifogástalan úriember” (K. 645); „élvezik a *virágillattól* terhesült élenyt” (J. I, 20).

SIMONYI tágabb értelemben vett eredethatározóinak a) és c) pontjaiban említett igéinek vonzatait az állandó határozók között vizsgálom. A b) pontban említett igék *-tól* ragos határozóit HADROVICS eredethatározónak tekinti, én azonban ezek közül is kiemelem a *kérdez, kér* típusú igéket, s a tárggyal váltakozni képes határozóik miatt (vö. H. MOLNÁR: ÁNyT. VI, 238—9) ezek határozóit is az állandó határozók között említem. A *kap, nyer, vesz, örököl, tanul* stb. igék azonban így is jelentős mértékben növelik meg az eredethatározók számát: „Midőn a várkastélyt *atyjától* megkapta” (J. I, 138); „s tán gyorsabb forgást is kapna e *találkozástól*” (J. I, 49); „s azonos információkat kapunk a *környezetünktől*” (K. 572); „Ismét érezte azt a természetellenes illatot, amit *vegyszerektől*, oldódó gumicsövek, festett tartályok *ölelésétől* kaphat a tiszta forrásvíz” (K. 26); „Ő viszont az *ősetől* örökölte azt” (J. II, 178).

5.3.1. Eredet-/mód-, állapothatározó (—; 19). — A *magától* határozóban történt ez a fejlődés. Az eredeti jelentéstartalom módosult, az eredethatározás helyett módhatározói 'önként', ill. állapothatározói 'egyedül' jelentésárnyalat alakult ki. A jelenséget SIMONYI a szűkebb értelemben vett eredethatározók között tárgyalja, HADROVICS pedig az eredet és az ok szoros összetartozására idézi (i. m. 135): „*Magától* (= 'önként') sose vetközött le” (K. 551); „*Magamtól* (= 'egyedül') eltévednék ebben a labirintusban” (K. 522); „*Magától* viláért haza nem talált volna soha” (J. II, 195).

5.3.2. Eredet-/eszközhatározó (176; 5). — SIMONYI az eredethatározók között tárgyalja, mások (pl. BERRÁR, TörtMondt. 111) az eszközhatározóknál. A *-tól* ragos határozó a szenvedő igék vagy a befejezett melléknévi igenév mellett a cselekvés végrehajtóját jelöli (akitől *kiindul* a cselekvés, és aki által *végbeme gy*). A szerkezetet a latinból fordított szövegek terjesztették, a kó-

dexekben nagyon gyakori, Jókai vizsgálta regényében még található néhány, a Kőrökben és általában a mai köznyelvben nem fordul elő:

„merrt az hayo auagy *zeeltewl* auagy kedeg *euezewtewl* vyfeltetyk” (PéldK. 82); „Az mafyk tano... az farkas *sebtewl* meg emezteteek” (PéldK. 42); „mert lattatykuala erewmest az *emberektewl*” (JókK. 49r); „le Vete magát az feldre hogy *emberektel* ykab meg mewuettetnek” (JókK. 11r); „es az *poganoktvl* naponkent fok kereztyenek evletnenek meg” (CornK. 14or); „Mely vyteez mykoron meg akarna fogatny ev *ellenfegytevl*” (CornK. 214v); „De az madarak az bodog *fferencztewl* zerzet fezekben fyaztálnakuala” (JókK. 73r); „mert en nyuluala latlak tegedet *ewrdewgtewl* meg czalatottlenny” (JókK. 26v); „csak annyi, amennyi egy toll *hegyétől* kifecskenvedzetik” (J. II, 219).

5.4. Eszközhatározó (—; 2). — Főleg az *üzen, küld* igék mellett fordul elő: „s ő arra azt üzente *títkárijától*, hogy...” (J. II, 98); „Sámuel apát neve pedig kezd *glóriától* körülövezve lenni” (J. II, 113).

5.5. Fokhatározó (—; 6). — A *-től* ragos fokhatározók főleg a helyhatározókból alakultak ki: „Laci *válttól* kilátszik, ingét rádobja az ágak tetejére” (K. 516). SIMONYI és KLEMM még nem említik. Az MMNyR. is csak a kettős fokhatározókkal foglalkozik, megállapítva, hogy ezek „valójában már egységes jelentéssel bíró frazeológiai egységek *tetőtől talpig* 'egészen, teljesen', *egyől egyig* 'mind'...” (MMNyR. II, 212). Pl.: „és az mind valódi? — kérdezte Rózsika, lefelé ereszkedőben. — ...*egyől egyig*. *Egyől egyig!*” (K. 336). E frazeológiai egységek kialakulása hosszú időt vett igénybe, a *tetőtől talpig* szerkezet tagjai pl. a kódexek korában — mint ezt a helyhatározóknál idézett példákban is láthattuk — még fordított sorrendben helyezkedtek el.

5.6. Okhatározó (5; 25). — Főként a helyhatározókból és az eredet-határozókból alakult ki, sokszor nehéz is elválasztani tőlük. „Felébredtem verejtékben, a hátamban azzal a nyilalással, *amitől* fél éve nem tudtam már játszani” (K. 539); „vgy hogy *ehfegtewl* fok emberek fognak meg halny” (JókK. 3lv); „Ez ioh pazor. femmy egyeb zolgalatot nem tevt vala azzonyonk marianak. az ev nagy *egygyevgyevsegetevl*. vagy egygyevgyevfegenek myatta. hanem chak ezt hog...” (CornK. 16or); „Kenéz az *ütéstől* nekiesett a harmóniumnak” (K. 149); „...ne jajongj, mert akkor a saját *hangodtól* nem hallod az enyémet” (K. 134); „Hisz minden szombaton maga szokta kifizetni munkásainak a bért, olyankor a *sámoktól* nem látja az ember a szemeket” (J. I, 54); „s akkor én meg nem maradhatok a telepen társnőimnek *bosszantásaitól*” (J. I, 57); „Leghátul maradt a sekrestyés, ki hosszú *stólájától* nem tudott szaladni” (J. I, 150); „A kőszén halálos gázokat izzad, s büzhödt lélegzetével megmérgezi a levegőt: *féregtől, penésztől* hull le minden gyümölcs” (J. II, 125).

5.6.1. Ok-/eredet-határozó (2; 110). — Hangsúlyozva az eredet-határozóval való kapcsolatukat, HADROVICS (i. m. 133) az okhatározók között említi. Az MMNyR. szintén az okhatározókhoz sorolja (kiváltó vagy indító ok), megjegyezve azonban, hogy ezek a példák „végső fokon szinte kivétel nélkül egy-

aránt felfoghatók ok- és eredethatározóknak” (II, 217). Például: „Lúdtalpat kap az ember a sok *álldogálástól*” (K. 25); „akkor gyanússá válhatok, és *ettől* máris zavarodott lettem” (K. 47); „A fák alatt az agyagos talaj még szinte gyöngyözően nedves volt az előző napi *esőtől*” (K. 591); „Vérvörös volt a *dühtől*” (K. 635); „arca sápadt volt a *dühtől*” (J. I, 89); „Az utak, melyek hozzávetetnek, feketék a *kőszénsalaktól*, a házak feketék a lehullott *koromtól*, erdő, mező fekete a finom *kőszénportól*” (J. I, 38); „Arca poros volt a *széntől*, s ragyogó a *jókedvtől*” (J. II, 261); „Még mindannyi élt! De minő élet! Kiaszva az *éhségtől* és *szomjótól*. Elfojtva a *bányalégtől*. Megtörve a *kétségbeeséstől*” (J. II, 137).

5.7. Hasonlító határozó (11; 8). — A *-tól* rag hasonlító határozói funkcióban a régiségben volt gyakori, de már viszonylag korán kiszorította a *-nál*. A vizsgált példák között csupán a felsőfok kifejezésére használt állandósult szerkezetek találhatók: „Es ez alazatof frater magat aloytya uala leny *mentewl kewffebnek*” (JókK. 37r); „ky volna alazatoffagban es zegenfegben *mentewl kewlewmb*: azoktol kyk el multanak” (JókK. 45r); „mychoda az. az ky tynektevk *mentevl* nagyobbban art ~ quid est, quod maxime nocet vobis” (PéldK. 25); „Mert az tyzteffeg *mentevl* nagyob az kylfev jok kezzevl. ~ quia honor est maximum bonorum exteriorum” (CornK. 148v); „Es nem chak az myelkevdeteket lagya vr iften. de meeg chak *mentevl* kyffeb gondolatot es” (CornK. 62v); „es monda hog *mentevl* jnkab akoron tauoznak el az erdegevk az kerezyenektevl. mykoron. . .” (CornK. 137v); „*Mentül* csendesebben hagyni a dolgot lefolyni és *mentül* hamarább, hogy el ne mérgesedjék” (J. I, 260). Itt említhetjük az olyan korrelatív párokat is, mint: „*mentül* jobban — annál jobban” (J. I, 60); „*mentül* jobban — annál inkább” (J. I, 103); „*mentül* magasabbra — annál kevésbé” (J. I, 103); „*mentül* tovább — annál nyugtalanabbul” (J. I, 140).

5.8. Állandó határozó (95; 211). — Átmeneti kategória; a határozói jelentéstartalom szempontjából pontosabban egyik határozói csoportba sem sorolható vonzatszerű határozókat tartalmazza. Nem válik el élesen a többi határozótól (vö. MMNyR. II, 255—7). Mivel a vonzatok kérdése még elég kidolgozatlan, így hiányzik azoknak a szavaknak a pontos felsorolása is, amelyeknek bizonyos határozói vonzatait állandó határozóknak kell tekintenünk. A vizsgált példaanyagban a következő szavakhoz kapcsolódnak állandó határozók: *elbúcsúzik*, (*búcsúzkodik*, *búcsút vesz*, *elköszön*); *kér*, *kérdez* (*kikérdez*, *kérd*, *kérdezhet*, *kérdezget*, *megkérdez*, *érdeklődik*); *különbözik*, *különböző* (*megkülönböztet*, *elüt*, *eltér*); *megszabadít*, *megszabadul* (*megment*, *megkímél*, *oltalmaz*, *félt*, *véd*, *óv*, *megfoszt*); *függ*, *független*; *fél*, *tart valamitől* (*megijed*, *visszaíjed*, *megretten*, *visszaretten*, *visszariad*, *retteg*); stb.

Vizsgáljuk meg részletesebben a *fél* igét. HADROVICS az okhatározóknál, SIMONYI a tágabb értelemben vett eredethatározóknál, az MMNyR. (II, 252) pedig az állandó határozót vonzó szavak között említi. Az ige a „távozás,

távoztatás képzetét” foglalja magában, „amitől az ember fél, attól ösztön-szerűen eltávozik, elmenekül, otthagya” (KLEMM, TörtMondt. 169). A félelem kiindulópontja kezdetben konkrét, térben elhelyezkedő dolog, személy lehetett (az igét más helyhatározó ragokkal kapcsolva is használták. Vö. KLEMM, i. m. 176). Elvontabb használatát mutatják az időben lefolyó eseményektől, majd végül az elvont dolgoktól való félelmet kifejező szerkezetek. Részben a kialakult állandó raghasználat miatt, részben a helyet, eredetet, okot jórészt egyenlő mértékben tartalmazó jelentése miatt célszerű a pontosabb határozói jelentés-tartalmat nem jelölő állandó határozók közé sorolni. Konkrét tárgytól, személytől, élőlénytől való félelmet kifejező szerkezetek: „félnek a nukleáris *fegyverektől*” (K. 24); „Egy *galambtól* senki se fél” (K. 499); „fél a *férjétől*” (K. 430); „A *nyomozótól* nem félt, de ettől a délceg, elegáns *tisztól* igen” (K. 247); „mert az haragos *embertevl* nem felnek az erdegek” (PéldK. 39); „fél a *németektől*, most fél az *oroszkától*” (K. 381). Cselekvéstől való félelmet fejeznek ki: „Csak félek a *szüléstől*” (K. 101); „Vagy pedig olyanok, akik félnek a nehezebb *munkától*” (K. 62); „Es mynt kel felny embernek pocol kynyaba *merewlestew*” (JókK. 76r). Elvont dologtól való félelmet jelölő szerkezetek: „fél a *megtorlástól*” (K. 396); „fél a *problémáktól* és az érzelmi *bonyodalmaktól*” (K. 366—7); „Félt az elutasító *választól*” (K. 606); „félvén a *tehetségétől*” (K. 160); „Az ember csak az *ismerentől* fél” (K. 21); „Szemtelen szerencséje volna, ha nem félne a *szerencsétől*” (J. II, 8).

6. A vizsgált példaanyag alapján a következőket állapíthatjuk meg.

Alakját tekintve a rag már nyíltabb formában található a Jókai-kódexben. Más irányú kiegyenlítődés történt a Példák Könyvében és a Cornides-kódexben. A XIX. században még előfordul a zártabb változat az irodalmi nyelvben is, a Kőrkep novelláiban viszont még stílusfestő funkcióban sem található.

Funkcióját tekintve megállapítható, hogy a rag eredeti szerepe (helyjelölés) csökkent, a példáknak csupán 17,6 százaléka jelöl hely- (és képes hely) határozót. Az elvont határozói jelentések közül leggyakoribbnak az állandó határozói használat mellett az eredethatározói és az okhatározói mutatkozott.

Talán ennél a ragnál leggyakoribb a vonzatszerű használat. Ez részben az igék jelentéstartalmától függ (*fél, kérdez* stb.), részben alakai okai vannak (a szenvedő szerkezet használata, az *el* igekötő gyakori használata). Nagyon kevés az igekötő nélküli igéhez kapcsolódó helyhatározó, s ritkán fordul elő a puszta *-tól* ragos időhatározó is.

A fejlődés során eltűnt a szenvedő szerkezet melletti *-tól* ragos határozó használata a szenvedő ige használatának visszaszorulásával párhuzamosan. Új határozófajta is alakult ki jórészt az összekapcsolt határozók frazeológiai egységgé válásával: a fokhatározó. Bizonyos újabb komplex jelentésű határozók kialakulása is nyomon követhető (hely-/állapothatározó, eredet-/mód-, állapothatározó).

KISS ANTAL

Adverbialien mit dem Suffix *-töl*

Das Hilfsmorphem *-töl* gehört zu den Adverbialsuffixen, die ein äußeres lokales Verhältnis bezeichnen. Es ist aus einem selbständigen Grundmorphem hervorgegangen; begegnet schon im Sprachdenkmal Halotti Beszéd, ist verhältnismäßig nicht oft belegt.

Die Varianten des Suffixes zeugen klar davon, daß die umgangssprachliche Norm sich erst gegen Ende des vorigen Jahrhunderts stärker durchzusetzen begann und die offenere Form verallgemeinert wurde. Gegenwärtig gelten die Varianten *-tul*, *-tül* als stark mundartliche, archaische Formen, die in der Novellensammlung Körkép 1970 (Panorama 1970) nicht mehr vorkommen.

Als verbale Rektion wird dieses Suffix vielleicht am häufigsten gebraucht, was zum Teil vom Bedeutungsgehalt des Verbs abhängt, zum Teil aber formell begründet ist (Verwendung des Suffixes bei passiven Verben oder im Zusammenhang mit dem häufigen Verbalpräfix *el-* usw.). Von präfixlosen Verben regierte Lokalbestimmungen kommen sehr selten vor; dasselbe gilt auch von den reinen Temporalbestimmungen mit dem Suffix *-tól*, *-től*.

Die primäre Funktion als Lokalbestimmung ist stark verblaßt, nur 17,6% der Belege bezeichnen ein lokales (und metaphorisch-lokales) Verhältnis. In übertragener lokaler Bedeutung sind außer den Rektionen (Präpositionalobjekten) Adverbialbestimmungen der Herkunft und des Grundes am häufigsten belegt.

Im Laufe der Entwicklung ist die passive Konstruktion geschwunden, aber auch eine neue Art des Adverbiales entstanden: das Adverbiale des Maßes und Grades. Da ein großer Teil dieser letzteren Wortgruppen eine stehende phraseologische Einheit darstellt, zeigen die Wortgruppen Suffixe mit verblaßter adverbialer Funktion.

A. KISS

Néhány metonímia-típus Tamási Áron műveiben

Tamási nyelvének hallatlan tömörségére először a Bölcső és Bagoly egyik érdekes mondata hívta fel a figyelmemet: „... a nyár közepén azt mondta egyszer apám: — A tinókat meg kéne sózni. — Ez annyit jelentett, hogy a két tinónak, fel a havasi legelőre, ismét sőt kéne vinni.” (BB. 168¹). Keresni kezdem az ilyen és ehhez hasonló szerkezeteket Tamási műveiben, s így jutottam el stílusának egyik jellegzetes jegyéhez, a gyakran felbukkanó metonímiákhoz.

A stilisztikai kutatások általában mostohán bánnak ezzel a szóképfajttal. ZLINSZKY egyenesen „a stilisztika történeti emlékei” közé sorolja (SZATHMÁRI: A magyar stilisztika útja 1961: 246). CSÚRY BÁLINT ugyan ismét jogaiba helyezi, mondván róla: „... azért a stílusművészet eszközei között is megvan a maga helye és szerepköre” (Ak. Nyelv. Ért. XXIV/12: 398), ennek a helynek és szerepkörnek tényleges, példák sorával igazolt bemutatása azonban a gyakorlati stilisztikában igen ritkán felbukkanó kutatási téma. Tamási metonímiáinak elemzése tehát több szempontból hálás feladat. Először, mert rávilágít az író sajátos, székely stílusának egyik lényeges összetevőjére. (A székely nyelvi gondolkodásban fontos szerep jut a metonímiáknak. Erről l. GENCSY ISTVÁN: A gyergyói nyelvjárás. NyF. 20. sz. 42.) Másodszer, mert a színes példaanyag új szempontokat hozhat a stilisztikai irodalomba a metonímiák tipologizálásához, s harmadszor: egy-két érdekes jelentésváltozás mint példa is ösztönzője lehet a KÁROLY SÁNDOR közelmúltban megjelent Általános és magyar jelentés-tanának alapján feltehetőleg megélenkülő jelentéstani kutatásoknak.

Ahhoz, hogy az író stílusának jegyeit ennek az egy stílusjelenségnek az elemzésében valóban meg tudjuk ragadni, szükséges, hogy az összegyűjtött anyagot megfelelő szempontok szerint osztályozzuk. Olyan szempontok szerint, amelyek hozzásegítenek a valóban lényeges jegyek kiemeléséhez és nem idegenek a vizsgált nyelvi jelenség természetétől. A stilisztikák általános osztá-

¹ Forrásaim rövidítése: Ár.: Ábel a rengetegben. Kolozsvár, 1936 (E. Szépműves Céh jubileumi kiadása). — Zs.: Zöld ág. Bp. 1961. — BB.: Bölcső és Bagoly. 1954. — Sz.: Szirom és Boly. 1960. — A. I. és A. II.: Akaratos népség (összes drámák). 1962. — L.: Lélekindulás. Kolozsvár, 1925. — H.: Helytelen világ. Kolozsvár, 1931. — Hv.: Hétszínű virág. 1963. — Vé.: Világító éjszaka. 1966.

lyozási szempontja a metonímiát létrehozó kapcsolat jellege.² A két jelentést összekapcsoló asszociáció különféle érintkezéseken alapulhat (pl. időbeli, térbeli, anyagbeli, ok-okozati, rész-egész, fajta és nem viszonya). Az egyes érintkezési lehetőségekre egyedi példákat találunk Tamási műveiben. Ezeknek felsorolása az író stílusának egyénítése szempontjából pusztán formális értékű lenne. Próbáljunk meg inkább olyan lehetőségeket kiemelni, amelyek visszatérő, állandó jellegű nyelvi formákat hoznak létre.

Három érdekes megállapítást tehetünk. (1) Az első, hogy a legtöbb metonímia valamiféle ok-okozati viszonyon alapszik. Nézzünk meg közelebbről néhányat!

...én csak azt láttam, hogy ember van mellettem... akivel a közös bajban egyforma *betegséget* ettem (Ár. 142). — Láttam, hogy a *borital* már fényesre tömörült a két szemében... (Hv. 397).

(2) A felsorolt példák látszólag ugyanabba a csoportba tartoznak, mégsem azonos jellegűek. Nemcsak azért, mert az egyik esetben az okozat, a másikban az ok neve áll, hanem azért, mert a példák a nyelvi tömörségnek, a szókép által keltett feszültségnek nem ugyanazt a fokát képviselik. A hagyományos felosztás ezek szerint Tamási szóképeinek vizsgálatában túl tágnak mutatkozik. (3) Másfelől túlságosan szűk is ez a csoportosítás. Vannak ugyanis olyan rendkívül tömör metonímiák, amelyekben az érintkezés egészen különös eseteivel találkozunk. Pl.:

...söre-bora nem volt... Segítettünk azonban rajta, mert délebed után *néhány ládával már letöröltük a verejtéket róla.* (SzB. 82).

A *láda* mellől elmarad a *sör*, ez már maga tömörítő erejű. A mondat folytatása (letöröltük a verejtéket) azonban sem a *ládára*, sem a *sörre* nem vonatkozik közvetlenül, hanem többszörös átvitel révén a *sör* által előidézett kellemes hatásra, s az érintkezési asszociációkat csak nehezen lehet begyömöszölni az említett típusok valamelyikébe. Olyan szempontot kellene tehát találnunk, amely rávilágít az egyes metonímiák közötti nyelvi tömörség szempontjából megmutatkozó különbségekre, s amelyek segítségével kiemelhetők Tamási legkedveltebb és legproduktívabb metonímia-alkotási módszerei. Ezért megpróbáltuk rekonstruálni a metonímiában bennefoglalt „másik”, ki nem fejtett képzetet, összehasonlítani a rekonstruált szintagma és az eredeti példa mondatbeli viszonyait s ebből következtetni a szókép tömörségére ill. feszültségkeltő hatására. Így a következő rétegekre bukkantunk:

1. Egyes főnévi metonímiák esetében igen könnyű dolgunk volt:

Amikor hazajött a *huszár-lovaktól*, úgy gondolta, hogy nem halogatja sokáig, hanem megházasodik (BB. 39).

² L. pl.: FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERESTYÉNI: A magyar stilisztika vázlata. Bp., 1958: 110—112; RIESEL, Stilistik der deutschen sprache. Moskau, 1963: 175—77 KUZNEC—SKREBNEV, Stilistik der englischen Sprache. Leipzig, 1966: 26—28; BARTHA—HORVÁTH—SZABÓ, Kis magyar stilisztika. Bukarest, 1968: 120—121.

Vagyis: amikor hazajött a katonaságtól, úgy gondolta... A rekonstruálás tehát annyiból áll, hogy a metonímia (adott esetben a rész megnevezése az egész helyett) helyett — amely saját jelentésén kívül képviseli a kifejezendő, érintkező másik képzet jelentését is — egyszerűen a kifejezendőt használjuk, anélkül, hogy a mondat struktúrájában bármit változtatnánk. A rekonstruálásból is kiderül, hogy egészen egyszerű metonímia-típussal van dolgunk, amely magába sűríti a kifejező és a kifejezett képzet tartalmát — és csak azt. Ilyen tiszta típusokat, amelyeknél az igei állítmány is ugyanabban az elsődleges jelentésben egyaránt vonatkozhat mindkét képzetre, igen ritkán találunk (ti. a *hazajött* ugyanúgy vonatkozik adott esetben a katonaságra, mint a huszárolovakra, valóban mindkettőt otthagya). Még egy hasonló példánk van az Ábelből:

... elgondoltam a szegény szomjas vadak helyzetét is, akik nem sok *Dunát* kapnak itt a Hargitában. (Ár. 20) — vagyis folyót.

2. a) Próbáljuk meg összehasonlítani az említett két egyszerűnek nevezett metonímiát a következővel s indokolni, hogy miért neveztük azt egyszerűnek:

Ebből még a *cséplőgépnak* vámot kellett adni... (BB. 73)

A két képzet rekonstruálása jelzős szerkezetben történhet meg: Ebből még a *cséplőgép* gazdájának vámot kellett adni. A szerkezet jelzője a metonímia, amely a jelzett szó jelentését is magába sűríti. Ez a metonímia azonban a megelőzőtől eltérően az érintkező képzetnek nemcsak jelentését, hanem annak a metonímia eredeti mondatbeli funkciójától különböző mondatbeli szerepét és viszonyait is „magára veszi”, betöltvén a jelzett szó mondatrész-funkcióját. Így a mondatbeli viszonyokban ismét új szint, jelentésárnyalatot kap. Ha például a szerkezet a mondatban határozó vagy tárgy, akkor az ige révén, ha jelzős szintagma, akkor a jelzett szó révén:

De ahogy letette az ételt, már abból a mozdulatból ment a kalap felé, amit az apám fejről kíméletesen levett és mindjárt bétett a ruhás padba, nehogy eszébe jusson a *kalapnak*, hogy borlítani ismét elmenjen (BB. 111).

Vagyis: a kalap gazdájának. A kalap gazdájának nyilván *eszébe juthat* valami, ha ezt az igét azonban a metonímiára, a *kalapra* vonatkoztatjuk, akkor a kettő viszonylatából a metonímia egészen új jelentéssel bővül. Jogosan nevezhetjük tehát ezt a fajta metonímiát „sűrűbbnek”, tömörebbnek. Még egy példa a jelzős szerkezetben megjelenő és jelzős szerkezetben feloldható metonímia-fajtára, ahol tehát a metonímia az *újonnan kialakuló* jelző-jelzett szó kapcsolatban nyer fokozott kifejező erőt:

Fancsali Mózes lakott a házban, egy *jóízű gazdaember* és juhos gazda... (BB. 40).

Vagyis: jóízű beszédű gazdaember. (Feltétele ennek az átalakítási lehetőségnek, hogy a metonímikus jelző a jelzett szó valamely tulajdonságának jelzője legyen.)

2. b) Az eddigi példákban a jelzős szerkezetben rekonstruálható metonímia nem a mondat alanya volt, hanem egyéb funkciót töltött be. Ha alany, akkor a predikatív viszonyban az igei állítmányhoz való kapcsolat még fokozottabban érvényesül, s ez a metonímia hatásában még nagyobb szerepet játszik:

Frissiben én is derültem rajta, de aztán azt mondtam Hoprának, hogy... béküljenek meg. Az egyik mutasson hajlandóságot arra, hogy szükség esetén az arabokat megsegíti; a *másik* pedig az Alajosból rövidüljön meg Lajosra (BB 44—45).

Vagyis: a neve. (Előzmény: tréfálkozás az Alajos név körül)

Régina néni az arcomon csüng (Hv. 86). — Vagyis: a tekintete.

... ahogy délre harangozni kezdtek, az én fejemből rögtön kiestek a *varjak* (BB. 147).

Vagyis: a varjak gondolata. (Ez a metonímia ismert köznyelvi fordulat: sok minden kiesik az ember fejéből. Együttal azt is bizonyítja, hogy a tárgyalt típus a köznyelvben eleven nyelvi tendencia.)

A szellős börtön deszkafalára hulltak a *csillagok*, s ott úgy rezegtek, mint a szellőben a virágoskert fényes virágai (Zá. 285).

Vagyis: a csillagok fénye; a metonímia igazi színét csak a *rezegtek* állítmányhoz fűződő viszonyában kapja meg, az első mondatban a *hulltak* annyira megszokott kifejezés, hogy egy pillanatra valóban csillaghullásra gondolunk.

Ha pedig az alanyként álló metonímia a mondatban közvetlenül nincs kitéve, csak a kontextus ill. az igei személyrag fejezi ki, akkor az olvasó az ígét magát érzi és ítéli metonímiának:

Hiszen ez édesapám! — *nyíllottam ki* végre (Ár. 165). — Vagyis az eszem. Szűk és szomorú állapotban volt Bolha, *zörgött* valósággal (Ár. 206).

— Vagyis a csontja.

3. Lényegében hasonló esettel van dolgunk akkor is, amikor a metonímia feloldása melléknévi igeneves szerkezetben vagy egy a metonímia jelentését megváltoztató képző közbeiktatása révén történik meg:

Feleútjáig mehettem a zúgó esőben talán, amikor a felhőből, mint egy szikrázó ostor, reccsenve lecsapott a *tűz* (H. 75).

Vagyis: a tüzet okozó villám, esetleg a tüzes villám.

A megelőzőkhöz képest azonban ez a csoport egy mozzanattal gazdagabb — tehát a metonímia egy fokozattal tömörebbnek érezhető. Hiszen mint az a feloldásból is kiderül, a metonímiát létrehozó két képzet nem közvetlenül, hanem egy ige vagy egy képző jelentése révén kapcsolódik össze, s a metonímia így az egész szerkezet jelentését hordozza. Hasonló példák még:

— Belőled, Benedek barátom, ...nem az igazság beszél, hanem a *kalendárium* (Zá. 243) — vagyis: a kalendáriumból szerzett értesülés vagy kalendáriumi értesülés. — ...én csak azt láttam, hogy ember van mellettem, akivel a közös bajban egyforma *betegséget* ettem (Ár. 142) — vagyis:

betegséget okozó ételt. — ...lakott ottan valami húszig való svábajkú család, ...de maguk nem szabályos svábok, mert igen borivók voltak s *borsos-paprikás* emberek (SzB. 15) — vagyis: borsos-paprikás ételt kedvelők. — ...nekem az a *bibliám*, hogy mindenki legyen a bolyban (SzB. 189) — vagyis: bibliába foglalt igazságom. — Másnap együtt kelt a *fénynyel* (H. 59) — vagyis: a fényt hozó, fényes nappal.

4. A megelőzőktől eltérő réteget alkotnak azok az érdekes esetek, amelyeknél mind a kifejező mind a kifejezett szerepel a mondatban, a rekonstrukciós tehát csak egyfajta mondattranszformációt jelent:

...szakállá árnyékot vetett... s az árnyék közepén párosan ragyogott szemén átszűrt *ereje* (L. 176).

Vagyis: párosan ragyogott szeme (a lélek) erejétől.

Már közel voltunk az esteledéshez, amikor gyors gépkocsiján *odazúgott* az erdő mellé (Ár. 96).

Vagyis: gyors gépkocsija odazúgott vele.

A metonímia a példamondat alanya, sűrítő erejű azonban csak az igei állítmány révén lehet, amely a hozzá tartozó alany helyett egy azzal különböző asszociációk révén kapcsolatban álló új alany mellé kerül. Így egyaránt magában foglalja az eredetileg hozzátartozó alanyra illetőleg a metonímikus kapcsolat révén mellérendelt új alanyra való vonatkozást és a főszerepet játssza a szerkezetben. (Ugyanezt l. 2/b.) A kifejezés hatása mégsem egyedül az ige tömörítő erejéből fakad. Fontos szerepet játszik benne a „csere” által keltett feszültség, az a tény, hogy a mondatban, ha megváltozott funkcióban is, de benne van az eredeti alany. Különösen érezhető ez a következő példákban:

A kántor-tanító még fiatal és legényember volt, aki *egyedül kongott a lakban*, ha ugyan otthon volt (BB. 193); Valamivel a kecske szállása előtt úgy fordult az út, hogy *a ház elvesztette a szeme elől az embert* (Ár. 147); ... olyan zöld lények, *akik természetrajzkönyvet nem láttak még* (BB. 24): akiket természetrajzkönyv nem látott még, mivel nem szerepelnek egyben sem.

5. Az eddigi esetekben a metonímiában egybefoglalt két képzet rekonstrukciója ugyanabban a mondatban történt meg, mégpedig úgy, hogy a metonímia a példamondatban ugyanazt a mondatrész-funkciót töltötte be, mint a kifejezett képzet a rekonstruált mondatban. Vannak azonban olyan metonímiák, amelyeknél e fajta átalakítás nem végezhető el:

...azok mind *pártfogó* szemekkel kísérték Jácintékat az asztalhoz (Zá. 218).

A *pártfogó* nyilván a jelenlévőkre vonatkozik, akik támogatták, pártfogolták a fiatalokat. A tömör szerkezetet egy különálló predikatív szintagma oldja fel: — *ők* voltak pártfogók (a jelenlévők, nem a szemük.) A pártfogó jelző tömörítő, feszültségkeltő erejét a benne foglalt kettős viszonyítás magyarázza. Egyfelől maga a példamondatban szereplő jelző-jelzett szó közötti viszony,

másfelől a jelző és az eredetileg, rekonstruálhatóan hozzá kapcsolódó szó közötti viszony. Fokozza az olvasóban keltett feszültséget az is, hogy az eredeti viszony egy a mondaton kívüli predikatív viszony. Tamási tömör stílusának egyik legjellegzetesebb eleme ez a szerkezet. A példák sorából idézzünk még néhányat.

...*lankadt* gondolattal azt mondogattam magamban; — Nem hittem volna, hogy így látom meg a várost (BB. 206); Amikor ezt *éljenző* szívvel fogadták, ...hát akkor Bazsó tanácsi elnök is felállt, hogy szóljon (SzB. 210); ...csak *habzsoló* morgást lehetett hallani (BB. 16) — tudniillik amikor a farkasok felfalták a lovakat. — ... azt mondta: „Drága Kláriska, ha ezen imádkozik, a szíve vágya teljesülni fog.” De akkor is látszott azon a *settenkedő* szemén, hogy az ő szíve vágyára gondolt, nem a miénkre (A. II. 400); ... a *várakozó* nagy csendben felkiáltott (BB. 187); Ahogy így nézgettem *számoló* arcát, az tűnt fel a legjobban nekem, hogy olyan szeplős... (Ár. 108); Meg is csodáltuk ezt a *kívánatos* állati konyhát... (SzB. 168); Vagyis a földig alázza tömzsi fejét (a kutya), s úgy bánja nyöszörögve, hogy egy *gyenge és éhes* percben így meg tudott a hite ingani (Vé. 486).

Ez a típus a 2/b csoportban említett utolsó példakkal tart rokonságot azáltal, hogy a metonímikus jelentést itt is elsősorban egyfajta mondatbeli viszony alapozza meg.

6. a) Végül utolsó réteggént megkülönböztetünk még egy metonímia-típust, amely az eddig tárgyaltakhoz képest bonyolultabbnak mondható. Van olyan metonímiák, amelyeknél az érintkezés kifejtéséhez több logikai mozzanatra van szükségünk. Látszólag az előző csoporthoz tartozik például a következő példamondat metonímiája:

S ahogy haladtak lassankint, ... nem úgy kezdték nézni az erdőt, mint eddigelé, hanem *ágyvető* szemekkel (Zá. 270).

Az előzők alapján így kellene a metonímiát magyaráznunk: *ők* voltak *ágyvetők*, nem a szemük. Ugyanakkor a mondat egészéből nyilvánvaló, hogy nem vetettek ők még semmilyen ágyat, hanem csak ágyvetési (ágyvető) *szándékuk* volt: közelgett az este, és az erdőben kellett éjszakázniuk, szerettek volna egy alkalmas fekvőhelyet találni. Az érintkezés megvilágításához tehát nem elegendő egy predikatív szerkezet, szükségünk van egy további szintagmára is. Számos ilyen és ehhez hasonló példát találunk Tamási műveiben. Különösen frappáns pl. a következő:

De nemcsak éjszakára, hanem jó résziben nappalra is megváltunk egymástól, mert a *villám* a bakra ültette a fiút, ahogy a beszéd volt is (SzB. 89).

Aki nem ismeri a szövegösszefüggést, annak a mondat értelme homályos marad. A *villám* ugyanis csak az ok megnevezése, amely miatt a fiú a bakra ülhetett, vagyis kocsis lett — a meghalt kocsis helyett, akit a villám sújtott agyon. Hasonlók még:

...öt esztendővel nagyobb volt nálamnál s *legalább kettővel erősebb is*

(BB. 94); Ha valami váratlanabb bajadta elő magát, amit a szükség és *akocsm*a is eleget küldözgetett hozzánk, akkor apám hazahozott abból a fából egy szekérral és másnap elvitte a városba (BB. 161); Édesanyám, ha nekem ilyen *keverő* eszem volna, azzal én sok pénzt keresnék (A. I. 85) — ti. Móka édesanyjáról kiderül, hogy ért különféle bűvös erejű italok keveréséhez. — ... a pálinkás üveg mellé mindjárt odatehette a *reggeli sarjút* (BB. 109) — ti. a javaslatot, hogy másnap reggel el kellene menni levágni a sarjút. — Ezeknek a metonímia-fajtáknak a többszörös azonosításból és viszonyításból fakadó tömörsége és kifejező ereje arra példa, hogyan léphetnek ki a szavak szinte önmagukból, sokszorozhatják meg önmagukat a beszéd folyamatában.

6. b) Külön lehetne még szólnunk azokról a bonyolult szóképekről, amelyekben egy metonímia további, újabb metonímiák vagy metaforák létrejöttének forrása. Az eddig felsorolt példák között is több olyan van, amelyben az elemzett metonímián kívül további szóképek gazdagítják az egész szerkezet jelentését. Egy sajátos szóképcsoportot mégis érdemes külön is kiemelni — mintegy végső bizonyítékképpen, hogy a metonímia-alkotás Tamási stílusában valóban elevenen ható tendencia.

...hangosan keresztet vettem, miközben azt *vizsgálta a szemem*, hogy vajon mit eszünk reggelire (BB. 83).

A példában lényegében két metonímiával van dolgunk. Az egyik a köznyelvben jól ismert *szem* 'tekintet' jelentésben, a másik a *szem*, vagy mostmár *tekintet* az egész cselekvő személy megnevezése helyett, hiszen a *vizsgálta* igei állítmány egyaránt tartalmazza a szemre mint alanyra való utalást és a tényleges, cselekvő alanyra való utalást is. Számos hasonló példát sorolhatnánk fel. Csak néhányat belőlük:

... *a szemem* már erősen *kezdte fürkészni*, hogy apám nem beszél vala-e félre... (Ár. 15); *A szemük azt kérdi*, hogy ki itt a bolond... (Hv. 148); ...miközben pillantásaim a hullámozó juhnyáj tetején libegtek, *a szemem lassította is* a két lábomat (SzB. 55); A malom üresen kezdett járni, de ezt a malmos *füle csak akkor vette észre*, amikor a farkasok egymás nyomán elsompolyogtak (BB. 16).

Érdemes lenne elemezni ezeket a példákat, mint a Tamásira jellemző megismerésről szemlélet bizonyítékait is, ez azonban témánkon túl mutatna.

A felsorolt típusok egy villanásnyi képet próbáltak adni Tamási színes és hallatlanul tömör, kevés szóval sokat mondó stílusából, és néhány példával illusztrálni azt a gondolatot, hogy a metonímiák stilisztikai elemzését érdemes mondattani szempontokkal is gazdagítani (vö. KÁROLY: Általános és magyar jelentéstan 1970: 163). Érdemes lenne ezeket a típusokat további szófaji elemzésnek illetőleg az érintkezés minőségére vonatkozó vizsgálódásnak is alávetni.

KOCSÁNY PIROSKA

Einige Typen der Metonymie in den Werken von Tamási

Tamási Áron ist einer der merkwürdigsten und eigenartigsten ungarischen Schriftsteller dieses Jahrhunderts, in dessen stimmungsvollem, lebendigem Stil die Einflüsse des transsylvanischen Dialekts stark zu spüren sind. Einer dieser Einflüsse ist eben der Reichtum an Metonymien. Die farbigen Metonymien geben uns die Möglichkeit, eine neue Klassifizierung der Bedeutungswandel dieser Art aufzustellen, die geeignet ist, die typischen sprachlich—stilistischen Tendenzen in der Sprache des Schriftstellers hervorzuheben und neue Aspekte zur Untersuchung der Metonymien zu geben.

Die Untersuchungsmethode ist eine Art Transformation, mit der man versucht, eine Satzform zu rekonstruieren, in der beide in der Metonymie zusammengefaßten Begriffe bezeichnet werden. Auf Grund der Transformationsmöglichkeiten können wir sechs verschiedene Abarten der Metonymie unterscheiden, je nachdem, wie viele Begriffsbedeutungen bzw. syntaktische Verhältnisbezeichnungen in der Metonymie enthalten sein können.

Die Typen geben uns die Möglichkeit, die für den Stil Tamásis charakteristischsten Metonymien in einer Gruppe zusammenzufassen. Besonders bedeutend sind die in Form einer attributiven Konstruktion erscheinenden Metonymien, die in einer selbständigen prädikativen Konstruktion zu rekonstruieren sind.

P. KOCSÁNY

Magyar igék	Analtitikus kifejezési mód	Derivációs alakok	Egyéb (pl. szófaji átcsapás)
barnít barnul	make brown turn/become/get brown, get bronzed/tanned	embrown	brown, bronze, tan brown
bénít	make happy grow strong and healthy	paralyze, disable, weaken	lame, cripple
boldogít	make complex/worse/more involved	succeed, prosper, flourish complicate	thrive, get on/along/ahead, do well
bonyolódik	become complicated/get involved	enrage, infuriate, madden, irritate, exasperate	
(fel)bőszül	get/become furious, be enraged, become/grow insensed		get/fly into a violent rage
bővít	make larger/wider	enlarge, amplify, widen	grow, augment
bővül	become wide/ more ample, grow wider	expand, broaden, increase, widen uglify, disfigure, deface	spoil, mar
csúfít	make ugly		lose one's good looks
csúfult, csúnyult	grow ugly		brighten up
élénkít	make lively		become full of pep/go
élénkül	become lively		ease, calm, soothe
enyhít	make calm/less severe/painful		ease
enyhül	become calm, be relieved/lulled		blanch, bleach
fehérit	make white		black
fehéredik	become/grow white		
feketít	make/paint black		restore to youth be restored to youth
feketedik	get/grow/become/turn black		
fiatalít	make young (again)		
fiatalodik	become/grow young (again)		
finomít	make pure		
finomodik	become pure, grow (more) refined		
frissít	make fresh		
(fel)frissül	become fresh, be refreshed		
gazdagít	make rich		
gazdagodik	become/grow rich/wealthy		
görbit			
görbül	become bent		
gyengít	make weak		
gyengül	grow/become weak(er)		
halkít	make (the sound of sg) dull		
		buckle	cool, refresh/recreate oneself
		weaken, enfeeble	make a fortune
		weaken	bend, crook, curve, bow
		deaden, muffle	curve
			damp/lower one's voice

halkul	become faint, muffled/lowered		
hűt (= hidegít)	make cold	soften (sound)	die/fade away
hidegűl	grow/turn cold	refrigerate	cool
hígít	make weaker/thinner		thin, water
hígul	become diluted/thin(ner)	dilute, rarefy	
	fluid		
kékít	(make) blue		rinse with blue, blue
kékűl	become/turn blue		
keményít	make hard(er)	harden, toughen, stiffen	
keményedik	grow/become hard/stiff	harden, stiffen, indurate	
kerekít	make round/circular		round
kerekedik	(become) round		round
keskenyít	make narrow(er)		narrow
keskenyűl = keskenyedik	become /grow narrow(er/		narrow
kővérit	make/look fat/plump/stout	fatten	gain weight
kővéredik = hizik	grow/get fat	fatten	ease
könnyít	make easier	alleviate	
könnyebbűl	get/become lighter/easier		ease
mélyít	make deep	deepen	sink, dig deeper into
mélyűl	become deep	deepen	sink
nehezít	make heavy/heavier		weigh, load
nehezedik	become/grow heavier, become harder/more difficult		
nyugtalanít	make uneasy/anxious	disturb	trouble, worry
nyugtalanodik	be/get/grow restless		fidget, wriggle
öregít	make (look) older		age, give oneself an older look
öregedik + öregszik	grow old, be growing old		age
puhít	make soft/tender	olden	mellow
puhul	become soft/mellow/tender	mollify, soften	
ritkít	make rare(r)/ scarce(r), make less dense	decimate, rarefy	thin
ritkul	grow/get/ become less dense (thinner)	rarefy	
rövidít	make/cut shorter	shorten	reduce the length of, curtail
rövidűl	grow/become shorter, be reduced in length		
simít	make smooth/even	smoothen	smooth, level, polish
simul	become smooth/sleek		
sötétít	make dark	darken	dim

sötétül = sötétedik	become/grow/get dark(er)	darken
süketit	become deaf	deafen
megsüketül	(make) free	liberate
szabadit	become free, be/set free, be freed/liberated	free
szabadul	make tame	tame
szelídít	grow/become tame	domesticate
szelídül	make beautiful	embellish, adorn, beautify
szépt	grow more beautiful, get prettier	improve the look of
szilárdít	make firm	improve in looks
szilárdul	become stronger/firmer	steady, fix, brace
szőkít	make white	set
szőkül	become/get white/fair/blond, turn blond/fair	bleach one's hair
szürkít	make/dye/tinge/colour/paint grey	
szürkül	turn/go grey	be touched with grey
tágít	make wide/more spacious	
tágul	become wider/larger	enlarge, widen
tarkít	make diverse	extend, expand, dilate
tarkul	become/be different, variegated	variegate, diversify
telít	make full	colour, vary
telítődik	become full/saturated	vary
tompít		fill (with)
tompul	become/get blunt(ed)	blunt, turn the edge of sg
üdít	make fresh	brace sg up, cool
(fe)üdül	become fresh	
vadít	make wild/savage	loose one's temper
(meg)vadul	become wild/savage	blind, put sy's eyes out
vakít	go blind	
(meg)vakul		

Melléknevekhez járuló, állapotváltozást kifejező *-it, ul/-ül* képzős igepárok angol megfelelői

A környező országokban folyó kontrasztív nyelvészeti kutatásokra először 1967-ben, a szocialista országok anglistáinak pozni kongresszusán figyeltem fel. A kollégák felszólalásai során egy régi kétely fogalmazódott meg bennem: helyesen járunk-e el, amikor egyes, tudományosan nem mindig tisztázott módszertani alapelvek (pl. az idegen nyelvi órák egynyelvűsége) érdekében lemondunk a tanulandó nyelv logikai megközelítésének lehetőségéről, mellőzzük az anyanyelv közvetítő szerepét, vagy egész egyszerűen: a nyelvtani képzést háttérbe szorítjuk.

A teljesség kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy egyes nyelvek, például az angol esetében igen kevés használható nyelvtani szabályt tudunk adni, de ez többek között abból a tényből is fakad, hogy az idegen nyelvek tanításánál, így az angolnál, elsősorban nem-magyarok számára készült nyelvtanokat és kézikönyveket vagy azoknak magyarra átírt változatait használjuk, s ezzel az anyanyelv közvetítő szerepét csaknem teljesen kirekesztjük az oktatásból. Mi sem jellemzőbb a helyzetre, mint hogy az utolsó, kifejezetten magyarok számára készült, magyar nyelvi szempontokat is figyelembe vevő angol nyelvtankönyv¹ a negyvenes években jelent meg (természetesen azóta már több kiadást ért meg).

Jelenleg már a kontrasztív nyelvészeti kutatás világszerte polgárjogot nyert, bár elmélete, módszerei korántsem tisztázottak. Nemrég amerikai és magyar nyelvészek között megállapodás jött létre egy angol—magyar kontrasztív nyelvtan megírására, ami szintén a tudományág iránti érdeklődést mutatja.

Az alábbi dolgozatot csupán módszertani kísérletnek szánom. Abból indulok ki, hogy a nyelv rendszer, és minden nyelvnek megvannak a maga eszközei a különböző rendű és rangú grammatikai viszonyulások kifejezésére. Ezért egy analitikus nyelvnek egy szintetikussal való összevetése mindenképpen tanulságos. A magyar nyelv különösen alkalmas az indoeurópai nyelvekkel, köztük az angollal való összevetésre, mivel kívül van az indoeurópai nyelv-

¹ KÓNYA SÁNDOR—ORSZÁGH LÁSZLÓ: Angol nyelvtan. Budapest 1944.

családon, viszont grammatikai rendszere a latin nyelvtan gyámkodása mellett vagy annak mintájára alakult ki, európai nyelv, ezért európai kulturális háttérrel rendelkezik. Jespersen, akinek a neve egyre gyakrabban bukkan fel a nyelvészeti folyóiratok hasábjain és akinek *The Philosophy of Grammar*² című művét egyre gyakrabban idézik, általában a finnre hivatkozik, valószínűleg azért, mert azt ismerte. Egyébként Jespersennek van néhány magyar utalása is.³

Dolgozatomban a magyar, főleg melléknevekhez járuló *-ít, -ul/-ül* képzős, állapotváltozást kifejező igepárok angol megfelelőit vizsgálom. A Kónya—Ország-féle nyelvtan⁴ érinti a kérdést, de csak nagy általánosságban, feltehetőleg Jespersen nyomán.⁵

A kiindulási anyagot a magyar szóvégmутató szótárból⁶ írtam ki; majd a magyar—angol nagyszótárból kigyűjtöttem a jelentéseket. Ahol a várt minta (*make-become*) nem jött ki, az anyagot a Hornby-féle szótárból kiegészítettem. Saját nyelvérzésemre támaszkodva ott is kiegészítéseket végeztem el, ahol a magyar igepár egyik tagja a szótárakban nem szerepel. (Termékeny képzőről lévén szó, ez is elég gyakori eset.) Helykímélés céljából az illusztrációs anyagot természetyszerűen szűkítenem kellett, de vizsgálódásom a kihagyott anyagrészre is kiterjedt. Egyes pontok tárgyalásánál a kihagyott részből is használok fel példákat az állítások igazolására. Formális közelítésről lévén szó, a szóhasználatot figyelmen kívül hagytam. Az előragos alakokat csak akkor vettem figyelembe, ha a séma általánosságának a bizonyítására szükségesnek találtam. Az így kapott anyag az első rendezés után: (I. a táblázatot).

Nyelvi intuíciónk helyesnek bizonyult, mivel az általános minta: *make—become*. A *make* használata csaknem kizárólagos. A *become* használata is általánosnak mondható, legalábbis a Hornby-féle szótár, amely szóhasználat szempontjából talán a legmegbízhatóbb, rendszerint a *make—become* mintát adja meg, de a *become* esetében szinonimákat is találunk. Ezek a szinonimák, amikor a kérdéses melléknevekkel kapcsolatba lépnek, jelentésüknek vagy konnotációjuknak egy részét is átadják az új analitikus alaknak. A *become* főbb szinonimái: *grow/turn/get/be* + befejezett melléknévi igenév.

JESPersen szerint⁷ *turn* gyakori a szint jelentő mellékneveknél. Ezt a megállapítást anyagunk is alátámasztja: *turn brown/blue/yellow/fair/blond/green/black*.

A *grow* főleg olyan melléknevekkel lép kapcsolatba, amelyeknél a növekedés, nagyobbá válás lehetősége potenciálisan adva van⁸; vagy, más szavakkal,

² JESPersen, OTTO: *The Philosophy of Grammar*. London 1968, 10. kiad. Első kiad.: 1924.

³ L. 2. jegyz. passim.

⁴ KÓNYA—ORSZÁGH: i. m., 4. kiad., 197—8.

⁵ JESPersen, OTTO: *A Modern English Grammar*, London 1954, III, 383 kk.

⁶ PAPP FERENC (szerk.): *A magyar nyelv szóvégmутató szótára*. Budapest 1969.

⁷ JESPersen, A *Modern English Grammar*, III, 387.

⁸ JESPersen, i. m. III, 384.

„burkolt hasonlítás” kifejezésére szolgál⁹ (ez természetesen elvontabb formában ugyan, de a *become* jelentésében is benne foglaltatik). Nem tekinthető véletlennek, hogy ennél a típusnál a melléknév gyakran középfokban fordul elő. Anyagunk tanulsága: *grow ugly/white/?/young/rich/wealthy/weak/weaker/fat/short/shorter/tame/more beautiful*. A fenti szabály szerint a *grow white* nem illik a környezetbe: feltehetőleg téves szótári alak. Amennyiben nem, a szóhasználat „rovására” írandó.

A *get*, amikor a *become* szinonimájaként használjuk, általában visszaható jelentést vagy jelentésárnyalatot ad át a keletkezett új igei természetű szókapcsolatnak¹⁰. A magyarban is az intranszitiv ige gyakran visszaható formában jelenik meg (*bonyolódik, kövéredik, nyugtalankodik* stb.). A *get* kapcsolatba léphet *a*) melléknévvel és *b*) befejezett melléknévi igenevekkel:

a) get brown/fat/restless/prettier/rough/dirty/thin;

b) get bronzed/tanned/entangled/involved.

Jespersen a tárgyalathoz hasonló analitikus formákat két csoportra osztja: *a*) a létezést és *b*) a valamivé válást jelentő igékre. Az első típus rokon vonatkozásokat mutat az iránytárgyi kapcsolatokkal, a második az eredménytárggyal.¹¹ Egyes segédigék, pl. a *go* és a *be* + befejezett melléknévi igenév mindkét típus képzésében szerepet vállalhatnak. Bennünket itt elsősorban a *be* + befejezett melléknévi igenév érdekel. A korpuszban a következő adatokat találjuk:

be relieved/lulled/dulled/restless/rarefied/freed/appeased/softened/eclipsed/dwarfed

A fenti példákból arra lehet következtetni, hogy az ehhez a sémához tartozó igék nem a köznyelvhez, hanem a tudományos vagy emelkedettebb stílusréteghez tartoznak. A szenvedő szerkezet a beszélt nyelvre egyébként sem jellemző.

A második oszlopra, a szintetikus képzési módra, a következő *a*) elő- és *b*) utóképzők jellemzők:

a) en- (em-), di-, de-, re-, ex-, in- (im-), un-, sub-, ad- (as-)

b) -en, -ize, -ate, -fy.

Mind az *a*) és *b*) kategóriákba tartozó képzők csaknem kizárólag idegen eredetűek: közvetlenül avagy francia közvetítéssel a latinból kerültek az angol nyelvbe. A velük képzett igék használata, kevés kivétellel, a tudományos (szak)nyelvre vagy emelkedett stílusra korlátozódik. Egyetlen kivétel talán az *-en* utóképző, amely germán eredetű, de, bár sok szóban előfordul, ma már nem tekinthető produktívna. Az idegen (latin) eredetű szuffixumok közül az *-ate* érdemel különösebb figyelmet, mivel eredete a latin *praeteritum perfectum* töre megy vissza, ezért mintegy egyesíti magában az eddig tárgyalt két képzési módot, s melléknévi természete hangsúlyozott.

⁹ JESPERSEN, *The Philosophy of Grammar*, 331.

¹⁰ JESPERSEN, *A Modern English Grammar*, III, 331.

¹¹ JESPERSEN, i. m., 335.

¹² HILL, L. A.: *An Advanced Refresher Course*. London 1968, 148–9.

Egyes szintetikus formák, pl. *lessen, whiten, refine, weaken, rejuvenate* stb., struktúra-környezettől függően lehetnek tranzitívek és intranzitívek (a tárgyastárgyatlan kifejezést szándékosan kerülöm).

A harmadik oszlopba a szófaji átcsapás esetei kerültek. Az angolban a szófaji átcsapás (*conversion* vagy *functional shift*) sokkal gyakoribb mint a többi európai nyelvben. Ez a nyelvtani jelenség elsősorban az angol nyelv sajátos fejlődési tendenciáival hozható kapcsolatba, de ennek a kérdésnek a tárgyalására e cikk keretein belül nem vállalkozhatunk. Itt elegendő annyit megjegyeznünk, hogy a mai angol nyelvben a *go on* (ige + határozószó) típus után a konverzió a leggyakoribb morfológiai folyamat igék képzésére.

Mivel anyagunkban konzervációs esetek viszonylag kis számban fordulnak elő, csak néhány példát említünk meg: *to thin* (ritkít), *to smooth* (simít), *to free* (szabadít), *to tame* (szelídít), *to green* (zöldít-zöldül).

Ennél a típusnál a segédige kiesését gyaníthatjuk: *make thin/smooth/free, make/become smooth*.

Az anyagunkban előforduló viszonylag kis számú példa, érzésem szerint, nem jelenti azt, hogy a nyelvhasználatban is ez lenne a helyzet. A nyelvi tendenciák elég általánosak, s mint fentebb említettem, a szófaji átcsapás (konverzió) egyik leggyakoribb igefolyamat az angol nyelvben, ezért elképzelhetetlen, hogy ez a folyamat a tárgyalt igecsoportot érintetlenül hagyta volna. A *become/make* + melléknév időnként nehézkes kifejezésnek bizonyul. Például az angolban előfordul *enthusiasm, enthusiast, enthusiastic*. Mivel nincs megfelelő ige, a beszélő körülírásra kényszerül: *to make/become enthusiastic*. A fenti analitikus szerkezet vagy szókapcsolat nehézkes, hosszú, nemigen felel meg a modern élettempónak, és mivel más igeosztályokban a szófaji átcsapás elég általános: *love—to love; elbow—to elbow (one's way); construction—to construct; enthusiasm — ? — megszületik az új ige: to enthuse*. — Ennek a kérdésnek a tisztázására azonban további kutatásra van szükség.

Megbízható adatok állnak rendelkezésre a *become* és szinonimái használatára, melyek szerint a *get* és a *grow* alkalmazása sokkal általánosabb, mint azt anyagunkból sejteni lehetett volna: Az alábbi szelektív példatárból ez világosan kiténik:

active, ambitious, angry, anxious, ashamed, awkward, bare, better, big, bitter, boastful, bold, bright, broad, bushy, calm, careful, careless, cautious, cheap, cheerful, childish, clear, clever, coarse, comfortable, common, confident, confusing, conscious, cowardly, critical, cross, cruel, curious, curly, customary, damp, dangerous, dear, deceitful, delicate, dependent, deserted, destructive, difficult, dirty, disagreeable, discontented, doubtful, dreamy, dusty, eager, effective, efficient, enjoyable, eventful, exciting, extraordinary, familiar, fashionable, fearless, feverish, fierce, fine, firm, fit, fond, foolish, forgetful, frequent, friendly, good, greedy, hairy, hard, heavy, hilly, hopeful, idle, important, influential, interesting, jealous, late, lazy, light, lonely, long, loud, mild, moder-

ate, muddy, noisy, obedient, painful, personal, popular, powerful, proud, quarrelsome, reasonable, ripe, risky, salty, self-conscious, selfish, sensible, sensitive, shady, shallow, sharp, simple, skilful, sleepy, slippery, slow, small, solemn, steady, sticky, stormy, strange, stupid, sunburnt, suspicious, tall, tame, tasteless, thirsty, tired, troublesome, ugly, urgent, violent, warm, watchful, wealthy, wet, wicked, windy, worse (HILL, pp. 148—9). A fenti melléknevek egyaránt használatosak a *become*, *get* és *grow* segédigékkel.

A fenti példákból az is kiténik, hogy nincs ún. tiszta szintetizáló nyelv. Jónéhány angol analitikus alakot magyarra is csak körülírással lehet átültetni. Nem mondjuk általában, hogy *kényelmetlenül* vagy *kényelmetlenedik* (*become/get/grow uncomfortable*); előnyben részesítjük a körülírással alakot: *kényelmetlen lesz* vagy *kényelmetlenné válik*. Ha a tranzitív alakot ugyanebből a melléknévből képezni akarnók, hasonló eredményre jutunk: *kényelmetlenít* (*make comfortable*) elfogadhatatlan, a használt alak: *kényelmetlenné tesz*. És ezzel látszólag idegen területre tévedtünk — a translatívus birodalmába, ami külön tárgyalást érdemel.

A cikk írója tudatában van annak, hogy a témában rejlő lehetőségeket távolról sem merítette ki. Mivel a nyelv a különböző struktúrák, rendszerek és alrendszerek egyelőre még áttekinthetetlen kusza halmaza, az egyes kérdések tárgyalásánál a szálakat mindig el kell vágni. Ezért az egyetlen lehetséges módszer a fokozatos közelítés. A szálak azonban kapcsolódnak, s ha egyszer eljutunk ahhoz az állapothoz, hogy az egész anyagunk együtt lesz, a kapcsolódásokat utalásokkal vagy utalások rendszerével meg lehet oldani.

KORPONAY BÉLA

Hungarian Verbs Expressing Change of State and their English Equivalents

A class of Hungarian verbs formed from adjectives with the suffixes *-ít*, *-ul/-ül*, expressing change of state have been compared to English ways of expressing the same idea.

The corpus is based on the entries of the Hungarian Reverse Dictionary, the meanings being culled from Országh's Hungarian-English Dictionary and completed from the Advanced Learner's Dictionary. Usage was excluded from the investigation.

It has been found that the corresponding pattern in English is *make/become* + adjective. The use of *make* to form transitive analytic forms is quite general. The use of *become* to form intransitive verbs seems to be fairly general, but *become* has some synonyms: *grow/turn/get/be* + past participle. Of course the connotations conveyed by these auxiliaries to the analytic form are somewhat different from that of *become*. Of the synthetic verb-forms those having

the suffixes *-en* and *-ate* preponderate. Relatively few cases of conversion have been found, though, in the opinion of the author, their use is more general than shown by the corpus.

The Hungarian suffixes being highly productive, it is not surprising to find that many entries of the Advanced Learner's Dictionary are missing from the Hungarian-English Dictionary.

Finally, proving the point that there are no "pure" analytic or synthetic languages, it has been found that within the class new analytic forms are beginning to appear also in Hungarian.

B. KORPONAY

**A határozott névelő használata
„Az Lándorfejtúr elveszésének oka...” nyelvemlékben***

A határozott névelő nyelvünk belső fejleménye (SIMONYI, Jelz. 69; KLEMM, TörtMondt. 317; IMRE: MNy. XLIX, 348; MEtSz.). Aránylag későn fejlődött ki, legrégebb szöveges nyelvemlékeinkből még hiányzik. Első előfordulását a Gyulaféhérvári Sorokból (1315 k.; MEtSz.), egészen biztosan a KT.-ből (1350 k.; MSzFgrE.) adathozhatjuk. A JókK.- és a BécsiK.-ben már kiterjedt használatú (IMRE i. m. 349—50, 351; BERRÁR, TörtMondt. 124; BÁRCZI, MNyÉletr. 150). Alkalmazása a kódexek korában már sejteti mai főbb használati szabályainak alapját (IMRE i. m. 351). Kibontakozó rendszerének persze nem csekély számú nyelvjárasterületi jellemzői voltak (vö. SIMONYI i. m. 73; PUSZTAI: MNy. LIII, 116—7), s vannak napjainkban is (KLEMM i. m. 319, 322, 328; HORGER, MNyj. 166—7; KÁLMÁN, Nyj. 57).

A) **Alakváltozatai.** Hasonlóan, mint a mutató névmásnak, négy alakváltozata él a nyelvemlékben: *az, a, ez, e*. A közös eredetnek (részletes irodalmát l. MEtSz.; MSzFgrE.) ennél még több nyomával találkozunk a továbbiakban. Magánhangzón kezdődő szavak előtt *az, ez* járja, magas hangrendű alakok előtt többször *ez, e* fordul elő, de *ez e* szó szerkezettypusban is akad rá adat. Mássalhangzós kezdetű szó előtt egyaránt használatos a régiebb *az* és az újabb *a*. A krónika 74 oldalnyi kéziratosszövegében öt részes bontás szerint *ez* a megterhelési arány esik rájuk:

a) 5—20. l. (16 l.): *az : a* = 67 : 106 (38,73% : 61,27%)

b) 21—30. l. (10 l.): *az : a* = 49 : 41 (54,44% : 45,56%)

c) 31—45. l. (15 l.): *az : a* = 87 : 81 (51,78% : 48,22%)

d) 46—60. l. (15 l.): *az : a* = 46 : 134 (25,55% : 74,45%)

e) 61—78. l. (18 l.): *az : a* = 44 : 156 (22,00% : 78,00%)

Összesen: 74 l.: *az : a* = 293 : 518 (36,00% : 64,00%)

* A nyelvemlékről, nyelvi sajátosságairól l. Kovács: MNyj. XIII, 47—80; NytudÉrt. 58. sz. 358—64; MNyj. XIV, 43—55. — A kéziratból merített példamondatokban és adatokban a hosszú szárú *s, ss*, a hatos alakú *s*, a hurkos és a hármásra emlékeztető *z*, az egy- vagy kétpontos, az alul farkas és az *e* mellékjelek kombinációjával írt *e* helyén nyomdatechnikai okok miatt mindenütt *s, ss, z, z, y, e, az, u, ú* értékű kétpontos *w-t* pedig *w* helyettesíti.

A tagolás jól mutatja, hogy a hosszabb *az* és a rövidebb *a* forma használatában tapasztalható ingadozás nem egyenletes. Gyakoriságuk szakaszonként, természetszerűen oldalanként is változik. Az összes előfordulást nézve az *a* 28 százalékkal sűrűbben használatos. Jellemző, hogy használati arányuk a mű elején majdnem ugyanolyan (4,19 : 6,63), mint amilyent valamennyi adatuk egybevetéséből kapunk (3,96 : 7,00). Bizonyosra vehetjük, hogy az író nyelvjárásában ezek az arányszámok közelítik meg legjobban az alakváltozatok megterhelését kifejező számértékeket. Az *az* felülkerekedését a munka második harmadában, különösen a 27—41. oldalon azzal magyarázhatjuk, hogy miután a szerző beleélte magát a téma fejtegetésébe, a tulajdonképpeni tárgy előzményeinek ismertetésébe, esetleg az ezekkel foglalkozó feljegyzések, források nyelvezetébe, vagy talán szándékosan is akart „archaizálni”, az *az* és *a* korábbi használati megoszlása kerekedett felül írásában. A vége felé viszont, amikor a Nándorfehérvár ostromát bevezető harcokat írja le, és a fővégyár el-estének okait elemzi, hogy okuljanak belőle a korabeli főurak, ismét az alakváltozatok harcában kialakult újabb állapot érvényesült jobban. Oldalanként vizsgálva az *az*, *a* megterhelését — átlagosan 4 *az* és 7 *a* jut egy oldalra — egészen szeszélyes ingadozást észlelünk. Három oldalon csak *a* (53., 64., 77. l.), kettőn csak *az* (27., 35. l.) fordul elő. A többin gyakoriságuk igen változatos, arányuknak szinte minden kombinációja előkerül, de mássalhangzós kezdetű szó előtt, amint a táblázatból és a grafikonból — (a függőleges tengelyen az adatok száma, a vízszintes az oldalszámok) — kitűnik (1. mell.), az *a* legtöbb oldalon fölényben van.

A mutató névmás *a*, *az*, *e*, *ez* alakváltozatai mássalhangzóval kezdődő szó előtt igei-névszói állítmány tagjaként — mellérendelt összetett mondat második tagjában az előző mondat (igei-) névszói állítmányának ismétlése helyett, továbbá alanyi és jelzői funkcióban (vö. ÉrtSz. I, 370; II, 501—2) nem egyszer jelentkeznek: *Barathya wota(m) Masthes a wonek* (61); *a kychyn woth* (38); *E. kedygh Senky Egyeb Nem woth* (12) stb.; *arraes a walazth Thezy* (11, 61, 67, 69, 70). A magashangú alakváltozatok elevebbek: *oka Megynth E woth* (16); *E gywlesth* (15). A szövegösszefüggés szerint nem lehet kétséges, hogy az *ez*, *e* névelőként is használatos, például ezekben a kapcsolatokban: *Ez E walaztas* (30), *Ezt Ez zoth* (70), *Ezth E Thyzthewth* (31); *Ez Efele kyatas* (22), *Ez Ellyen kemeny walaz Thetelth* (12) stb. Nem mindig könnyű eldönteni, vajon mutató névmással vagy névelővel van-e dolgunk az olyan szerkezetekben, amelyekben logikai szempontból névelőt várnánk, például: *E May Nap feyrwarath . . . zallana Megh* (10); *E May Napoth* (33, 2x), *Mynd E wylagnak* (14), *E wegezethyth* (65); *Ez May Napyghes* (73), *Ez Masthany Hadhoz* (11), *Ez Ebeknek* (MonÍrók. III, 179: az ebeknek) (70) vagy az olyanokban, amelyekben egymáshoz közel az azonos jelzett szónak először *e*, *ez*, aztán pedig *a*, *az* a jelzője, mint: *Ez Compromissum Ellen Ha Thewrtennek Ewteth walazthany . . .* (17—8)—*wgyana Conpromissum Ellen . . . fel wette wotha Thyzthewth*

(18). *E Hyr myndenffele El Menwen* (72) — *Mynd addygh Sem fwtottak woth ky . . . megh Nem a Hyr Erthe woth Ewketh* (72) stb. Nem kétséges, hogy a fenti példák jó részében hangsúlyos szerkezeti tagot, mutató névmási jelzőt kell keresnünk (vö. BALÁZS: NyK. LVII, 223), amint nagyon jól bizonyítják az ilyen típusú szerkezetek: *Ezth* (értsd: a kalandost) *arra Es a wegre 'a célból' Indy-tottak woth* (36). SIMONYI (Jelz. 121) szerint a kódexek korában még csak *az ember, ez ember* névmási jelzős szerkezet típus járhatta. Annyit módosítanánk e megállapításon, hogy a XV. században ez a típus lehetett a gyakoribb. Ellenben névelőnek kell minősítenünk akkor, ha névmási jelző előzi meg (mutató névmás és jelzett szó között), vagy jelzőként használt melléknévi mutató névmás áll előtte: *Ezzel E walazzal* (67), *Ennek E penznek* (33); *Ez Ellyen Io zandeknak* (19), *Ez Ellyen Thyzthre* (30), *Ez Enny Sok ayandeeek* (73) stb. Ha e szerkezeteket közelebről megvizsgáljuk, azt látjuk, hogy az *ez, e* névelő kivétel nélkül magashangú szavak szomszédságában használatos (20x), nem eleven a kéziratban, az *az, a* adatainak csupán kb. 2—3 százalékát éri el.

A névelő palatális hangrendű alakja a közelre mutató *ez* névmásból fejlődött, több kódexünk használta, nyelvjárásainkban is előfordul (adatait, lellehelyeit l. KLEMM i. m. 318; KÁLMÁN i. h.; MEtSz.; MSZFgrE.).

B) Használatának főbb esetei. 1. Jelzőtlen köznevek, köznévként használt más névszók előtt a névelő használata elenyésző kivételtől eltekintve általános. Rendszeréről ezt a képet vázolhatjuk föl: *a)* Jelzi a köznévjelentés-tartalmának határozott voltát, ismertségét, leszűkítheti a fogalom körét azzal, hogy az azonos fajtájú dolgok közül az ismert egyedet, az említettek egész csoportját kiemeli (vö. IMRE: MMNyR. I, 269—70). Első említéskor a fogalom jelölőjének még nincs névelője, a következő alkalommal már azzal kerül elő, például: *Lenne Thewrweny Reya, Es Ha a Thewrwen Megh Therhessythyeny 'megterhesítené' — 'bűnösnek talál' . . . feythes El wennyk* (23); *Ew Nemy myveltek kewdmenewketh Es kezthewketh* (40); *az kewdmenewketh Es a kezthewketh drabanthynak ky ozthwan . . .* (41). A beszélők, az író által ismert fogalom szintén határozott: *kertheek Hogy a gywlewssegnek Hadna az ollyan zewkssebbe Beketh* (76). Elvont fogalmat, képzeletbeli személyt jelentő főnév előtt is ki van téve: *Egy gonoz Embewrbe az Ewrdewgh Belye . . . Bwth wona* (54). A névelőnek ez a használata alig tér el mai alkalmazási szabályaitól. Nem mutatkozik különbség abban a tekintetben sem, hogy konkrét vagy elvont, élő vagy élet-telen jelentésű főnevet határoz-e meg, mint ahogy ez egyes nyelvemlékeinkben fontos kritériuma volt a névelőhasználatnak (vö. IMRE: MNy. XLIX, 354; PUSZTAI i. m. 111, 112, 115). Az egész fajt jelölő főnevek is általában névelősek: *agyermewkewkbe Es az azony Nepekbe Sakmanth Tewen* (71—2); *oly Nagy Telbe zalotta woth megh . . . olykor Hogy mynd az wyzek mynd a fewld Erewssen megh fattak woth* (40—1). Névelőt találunk a *-ban, -ben* ragos partitívusi szerepű névszó előtt is: *a Thewrewkkben (!) . . . Negy annyas Hwlloth El Mynth az Magyarba* (47—8).

A népnevek előtt következetesen névelő áll: *Hogy a Magyarok Megh Ne Segethessek* (38); *De azerth az Magyarokes ... Erewssen oltalmaztaak ... a fokoth* (51—2); *azth a Thewrewkthwl megh Nem wehethny 'elfoglalhatná'* (40). Hasonlóképpen a valahová tartozó, való lakosok neve előtt: *az Sabaczyaknak az feyrwaryak Ne arthassanak; az feyrwaryak Ellen az Sabaczyaknak oltalmwl* (39). E használatában ingadozás nem igen lehetett, mert még utólag, javítás közben is pótolja az író a névelőt, mint például ebben a mondatban: *anny Bewchewlethy woth A feyrwaryaknal* (54).

aa) Egészen kivételesen bukkanunk névelő nélküli ismert fogalomra: *ollyan Nagy akarw kewely wrak kyk az Idewbe Eppe(n)* (MonÍrók. III, 125: épp) *orzagba wralkottak* (7); *kynek wdwarnal* (értsd: a királyi udvarban) *Nagy zerethethyes woth* (13). Feltehető, hogy mindkét példa régebbi szabályos használatnak a maradványa, mégpedig a névelő terjedésének abból a korszakából, amelyben még az olyan személyt, tárgyat stb. jelentő főnevekhez, amelyekből egy volt az országban, nem járult névelő (vö. BÁRCZI, MNyÉletr. 150). Egyszer találkozunk az egész fajra vonatkozó, az általános alanyt jelölő névelőtlen *ember* szóval: *oly Nagy Telbe zalotta woth megh, Hogy Nem Hogy Hadakozny de megh ... Egyeb dolgaerthes Embewr Nem Ewrewmesth Ment wona ky Hazabwl* (40—1). Esetleg azért névelő nélküli, mert régies vagy népies szólás magvaként van beleszöve a mondatba. Megkövesedett kifejezésekben napjainkban sem használunk mindig névelőt (KLEMM, TörtMondt. 319; IMRE: MMNyR. I., 273). Valószínűbb azonban, hogy funkciója miatt áll névelő nélkül, mint ahogy a XVIII. század közepéig rendszerint így járta (vö. KLEMM i. m. 318—9). OZORAI sem használt mindig előtte névelőt: „embert el zakazt”. (Vita. Nv.); „embernek” (i. m. Püij). „embernek maganak”, „kel embernek”, „ember imadkozhassek” (i. m. Kvj) stb. A részelő értékű névszó (partitivus) szintén névelő nélküli ilyen összefüggésben: *wagy Hath Ezer Emberth Boznayakath Raczokath, Magyar modra Ewtewztethwen* (6). A kiadott szövegben nyomdahiába a kihagyása ebben a mondatban: „jöllehet hogy tisztartó ... megizente vót... (MonÍrók. III, 155), az eredetiben: *Iolleheth Hogy a Tyztartha (!) ...* (42) van.

b) A méltóságot, rangot jelölő jelzőtlen szavak a névelőhasználat tekintetében egyrészt úgy jelentkeznek, mint köznevek, másrészt mint tulajdonnevek. Egyenként vizsgálva őket összes előfordulásaik alapján más-más állapotot találunk.

A leggyakoribbak egyike a *király*, névelővel, névelő nélkül egyaránt járatos: a) *az kyraly Es az wrak Halwan az chazar kewely kywanssagath* (6); *meegh a kyralyes felth Igewn* (18); — aa) *kyketh* (értsd: a végváratok) *kyraly chak kewlchegel (!) Sem Tharthath wala* (5); *Ha kyraly az adóth megh akarangya adny ... Belayth ... Haza Erezze* (6); *Nem Sok Idew Mwlwa kyraly Megh Hal* (5). Alanyi szerepben 14-szer névelős, 21-szer névelőtlen. Hasonlóan viselkedik tárgyi és határozói funkcióban: *a kyralyth Es az wrakath kezery-*

thethneek (18); *Nagy Hywnek Tettette magath a kyralynak* (18); *Igy wettek woth Eleyth az Iamborok a kyralyal Ez gonoz Indwlathnak* (37); — $\beta\beta$) *wnthatak mynd kralyth Smynd az wrakath* (19); *keereth woth az orzagthwl Es kyralythwl adóth* (5); *Ellyen Nagy Kyatasth ... Lathwan az wrak mynd kyralyal* (MonÍrók. III, 142: királylyal) *Igewn Megh Remewlnek* (25). E szerepében 14 esetben van, 28 alkalommal nincs névelője. γ) Ha birtokos jelző, akkor a névelős szerkezetek vannak fölényben: *Es Neky a kyraly Tanachaba wgyan a kyraly zewmelye Elewth a kyraly akarathyath megh Mondottak wona* (9); — $\gamma\gamma$) *kyraly Hyrynel kewl ... feyrwar ala Bochathyak* (7); *a Tanach Bely wrak kyraly zawawal Hywathyak fel* (9). Ha birtokos, szerkezete 8-szor névelő nélküli, 18-szor névelő áll előtte. Ez a megoszlás nem lehet véletlen. A névelő az egész birtokos szerkezetre vonatkozik, tehát ha névelős, világosabb a mondat tagolódása és a szerkezetet alkotó szavak egybetartozása.

Összegezve: 46-szor (44,66%) névelővel, 57 előfordulását (56,34%) névelő nélkül használja az emlékiratíró. A statisztikában nem szerepelnek azok az adatok, amelyek elé ma sem tennénk névelőt, például: *Eyelre kelwe Nem woth Senky, Sem kyraly Sem wr.* (25). Persze tisztábban látjuk az állapotot, és más, realisabb arányokat kapunk, ha a birtokos adatait mellőzzük. Ebben az esetben 49-szer (63,64%) névelő nélküli, 28-szor (36,36%) névelője van. Mindenképpen azt látjuk, hogy a *király* alakjai előtt, ha nem birtokos szerepű, még fele arányban sincs névelő.

Krónikánkban valamivel sűrűbben találkozunk a *császár* főnévvel. Adatait ismerve ugyanazt állapíthatjuk meg róla, amit a *király*-lyal kapcsolatban tapasztaltunk. α) Igaz, alanyként még ritkább névelővel: *a chazar az En kenyergessewme Mywelthe Ezth; kyn a chazar Erewssen Megh Bwsswl* (61) stb. — $\alpha\alpha$) *Hadanak parancholth woth chazar* (43); *chazar Erewssen wytatta* (47). Ez az alkalmazása 12 esetben (25,53%) névelős, 35-ször (74,47%) névelőtlen. β) Tárgyként, határozóként igen gyakori névelő nélkül: β) *ky a chazarthwl kerthe woth Megh ... zenth Ianos Thesteth* (5); *adnak Megh a chazarnak a Hazath* (60); — $\beta\beta$) *Hogy azzal chazarth megh Iezzek ... olyan Megh Tagolwan ... ala Bochathyak* (7); *En a Hazath Nem chazarthwl Thartotta(m) Hanem a Magyary kyralythwl* (48); *ky zewkneek chazarhoz Es chazarnak Ezewketh megh Mondana* (55). 24 ilyen adata előtt nincs névelő, 4 esetben névelős szerkezetet alkot. — γ) Ha birtokoszó, fordított a helyzet, szerkezete jórészt névelővel járja: *a chazar Leweeth ... folthon kynth zaggathyak* (72); *a warath ... Megh Thyztythyak a chazar Be menthere* (72). — $\gamma\gamma$) *Erewssen Megh Byzonyossodnanak chazar Lewele Althal* (67); *a Leweeth chazar attay, wagy walaky chazar Hyrynel kewl Atta wona* (67).

Együttvéve 64-szer névelő nélkül (60,96%), 41-szer (39,04%) névelősen él vele a deák. Birtokos szerkezetben csak 5 alkalommal hiányzik előle a névelő (16,16%), ellenben 25 adata előtt névelő áll (83,84%). E funkciójának adatait leszámítva a névelőtlen és a névelős alakok így aránylanak egymáshoz: 59 : 16

(78,67% : 21,33%). Érdekes módon a jelzőtlen *király* és *császár* előfordulásai előtt nagyjából azonos gyakoriságú a határozott névelő. A magyarázata ennek az lehet, hogy — legalábbis bizonyos körökben — e két méltóságnév gyakran használt szó volt. A SzabV. -ban következetesen névelőtlen (IMRE: Pais-Eml. 597).

A jelzőtlen *vajda* előtt szintén ingadozik a névelőhasználat: *olah Balasth az wayda Iol Tharthy* (69); *kyre a vajda azt felelthe woth* (70) stb.; — ellenben: *Merth wayda walahowa Indwlth Myndewnewnnen zegywnnel ... Iwth megh* (16). Egyetlen hasonlító határozói funkciójú -nál ragos alakja elől ugyancsak hiányzik: *Iob zerenchayw woth Sokkal waydanal* (16). IMRE (MNY. XLIX, 354) megfigyelte, hogy a BécsiK.-ben „hasonlító határozói mellékmondatokban a névszó, amihez hasonlítunk,” névelő nélkül szokott állani. Esetünkben a névelőtlenesség nem okvetlenül a mondatbeli funkció függvénye, mert másutt: *Egyebeth ... ky Nem Lathhattal wona a Theteyenel* (51) szerkezetet találunk beágyazva. A névelős és névelőtlen alakok a fenti szerepekben azonos gyakoriságúak. Ha birtokos jelző, a szerkezet előtt legtöbbször névelő áll: *az wayda akarathyabwl* (17); *wegere Menwen az wayda kywanssaganak* (18); — de: *wayda Hyrynel kewl fel vette woth* (18).

A méltóságjelölő főnevek közül a *nádorispán* kap legtöbbször névelőt: *Ezekhoz Lathny mynd a Naderspannak kellene; Ezerth a Naderspanth Bynthethnek* (15) stb. Összesen 13 előfordulása használatos névelős szerkezetben; — ellenben: *Naderspanes Lathwan az Reya wegezeth gonoz zandekoth* (26); *zorgalmaztathnayak ... a kyralyth mynd Naderspanth Mynd Az wrakath* (19). Alanyi, tárgyi és határozói funkciójú adatainak hozzávetőlegesen egynegyede névelőtlen. Ha birtokos jelző, a szerkezet minden előfordulása (8x) névelős: *Afele fogyathkozassok wethke mynd az Naderspan Hoza Lathathlanssaga mya Esshetnek* (15) stb.

A fenti köznevek közül a *király* és a *császár* jelzős kapcsolata elől néha még hiányzik a névelő. Az első főnevet 13-szor találjuk névelős s egyszer névelőtlen jelzős szerkezetben, például: *az akorbely kyralynak* (17), *a Magyar kyralythwl* (48); ellenben: *woth az chazar Ez zandekba, Hogy ... a walazth Magyar kyralythwl ... Megh warya* (6). A *császár* jelzős szerkezete elé 12-szer ki van téve a határozott névelő, 5 esetben hiányzik előle: *agyatok Megh ... a Hatalmas chazarnak* (64); *a Thewrewk chazar* (40); de: *Thewrewk chazares ... Nem welthe wona* (41); *Thewrewk chazar Ingyen Nem welne* (40) stb.

A nagyobb áttekinthetőség és a könnyebb összevethetőség kedvéért nézzük meg az említett méltóságnevek névelős és névelő nélküli teljesebb számadatait táblázatban l. 93. l.).

A tárgyalt méltóságnevek viselői jól ismert uralkodók, közéleti személyek történelmünkben, különösen annak XVI. század eleji szakaszában. A király Ulászló (1490—1516) és II. Lajos (1516—1526), a császár Szelim és II. Szulejmán, a vajda Zápolya János, a nádor Báthori István ebben az időben. A sta-

a) király	névelős	névelőtlen	%-ban	összes adat
ragtalanul	14	21	(40,00% : 60,00%)	35
tárgy- és hat.-raggal	14	28	(33,33% : 66,67%)	42
összesen	28	49	(36,36% : 63,64%)	77
birt. jelzőként	18	8	(69,24% : 30,76%)	26
összes adata	46	57	(44,66% : 55,34%)	103

b) császár	névelős	névelőtlen	%-ban	összes adat
ragtalanul	12	35	(25,53% : 74,47%)	47
tárgy- és hat.-raggal	4	24	(14,28% : 85,72%)	28
összesen	16	59	(21,33% : 78,67%)	75
birt. jelzőként	25	5	(83,84% : 16,16%)	30
összes adata	41	64	(39,04% : 60,96%)	105

c) vajda	névelős	névelőtlen	%-ban	összes adat
ragtalanul	7	7	(50,00% : 50,00%)	14
tárgy- és hat.-raggal	2	2	(50,00% : 50,00%)	4
összesen	9	9	(50,00% : 50,00%)	18
birt. jelzőként	5	1	(83,33% : 16,67%)	6
összes adata	14	10	(58,33% : 41,67%)	24

d) nádorispán	névelős	névelőtlen	%-ban	összes adat
ragtalanul	8	3	(72,72% : 27,28%)	11
tárgy- és hat.-raggal	5	2	(71,42% : 28,58%)	7
összesen	13	5	(72,22% : 27,78%)	18
birt. jelzőként	8	0	(100,00% : 00,00%)	8
összes adata	21	5	(80,77% : 19,23%)	26

tisztika alapján feltehető, hogy a méltóságnevek előtt a névelő a sűrűbben használt, a régi hazai, főként birtokos jelzős és jelzős méltóságnevek előtt kezdett meghonosodni. Mivel a kutatások azt bizonyítják, hogy az e kategóriába sorolható közneveket a névelő életének kezdeti szakaszában névelőtlenül használták, csak később kezdtek jelentkezni névelővel, jogosan feltehetjük, hogy az *a* már akkor komoly vetélytársa volt az *az*-nak, ha más-más mértékben is nyelvjárás-terület és az egyes köznevek szerint. A két forma küzdelméről és annak állásáról a bemutatott méltóságneveknek ezek az adatai vallanak: *az király* : *a király* = 18,73% : 81,27%; *az császár* : *a császár* = 18,46% : 81,54%; *az nádorispán* : *a nádorispán* = 25% : 75%; *az vajda* : *a vajda* = 43,76% : 56,24%.

A király, császár rangjára utaló, megszólításkor használt személyragos *őfelsége* csak birtokos szerkezetben vesz fel néha névelőt, egyébként (kb. 35-ször) névelőtlen, például: *kezek wayywnk Ew felssegenek a Hazath megh adwnk a mynth . . . Megh kynalthok Ew felssegeth* (9); *Ew felssege Thanachawal* (27), *Ew felssege akarathyabwl* (21); de: *My zewkssegh Ew felssegenek . . . fyzethny . . . Ha az Ew felssege Nepeth Be Ne(m) akaryatok Ereztheny* (11); *Nagy zewkssegh wona az orzagh Es az Ew felssege Iawara* (27). Hasonló szabályosság észlelhető a *király őfelsége* használatában: *Nagy zomorwkeppeth mwtathwan Elewzewr kyralynak Ew felssegenek*; *kyraly Ew felssege keppebe* (31); — de: *a kyraly Ew felssege gongyath Thwdna El wysselny* (28). A *te felséged* kapcsolat sem kap névelőt: *Hatalmas chazar azerth Iwttem The felssegewdhoz . . .* (55); *Megh Hygye The felssegewd* (57). Természetesen névmási jelző nélkül is névelőtlen: *Talam Megh agyak a warath felssegewdnek* (64). Névelőtlen szerkezetben szokott előfordulni a megszólító *kegyelmed* személyes névmás és a *te kegyelmed, ti kegyelmetek* kapcsolat: *Thwdod Balas wram Hogy En The ke. myndenkoron Iő Barathya vota(m)* (61); *Megh kynalthok Ew felssegeth Sthy kegy[elmeteketh]es* (9); *kezek wayywnk Ew felssegenek Es Thy ke. Megh adny* (10, 2x). A névelő elmaradását e szavak elől a birtokos személyragozással is magyarázhatjuk.

Egészen biztos, hogy a kutatók még több névelőtlenül használt, rangot jelölő köznevet hoznak felszínre. PUSZTAI említi (MNy. LIII, 111), hogy a BirkK.-ben névelő nélküliek a kolostori rangot, beosztást megjelölő nevek. BORNEMISZA PÉTER gyakran használja így a *pápa* köznevet még birtokos jelzői funkcióban is: „Papa meg valtót . . . olayiaual”; „Meg ielent im . . . Papa hamissaga” (Ének. CXCIX. BiblHA. VI.) stb. A kutatók (IMRE i. m. 353; BÁRCZI i. h.) a névelő hiányát azzal magyarázzák, hogy e közneveket tulajdonnévnek érezhették. Valóban, nagy részüket a tulajdonnév helyett használták s legtöbbször megszólításként.

2. A jelzőtlen birtokos személyragos névszó majdnem mindig névelőtlen: a) Ha a birtoklást kifejező részeshatározós (dativus possessivusi) szerkezet alanyának szerepét tölti be (vö. IMRE: MMNyR. I, 273; TOMPA i. m. II, 294—5).

Az ide vonható példák nagy része elavult szókapcsolatban fordul elő: *A Iő weegh Haznak Ellyen zewrtelenssegh Mya . . . Tewrthenth woth wezedelme* (73); *azoknak wezedelme Thewrtennek* (74); *Ellyen gonoz wrak Alath . . . Lewth woth Ellyen few vegh Haznak wezedelme* (78) stb. Körülbelül negyven ilyen szerkezet van a krónikában. — b) Ha igei-névszói állítmány része, például: *Senky oka Nem wona Hanem az Ew wra* (9); *My Lennenk oka a Haaz wezedelmenek* (10); *kyknek wethke Senky Byne Ne(m) wona* (21); 1. még: 9, 16, 35.

c) Jelzőtlen birtokos személyragos főnevek előtt a névelő használatára más funkcióban és helyzetben is alig akad példa. Csekély számuk (cc 3%) nem mutat olyan tendenciát, mint mai nyelvünkben, hogy állítmány után gyakoribbak névelővel (ÉrtSz. I, 4; IMRE i. h.): a) (*a mynth annak Elewtté az attyahozes . . . kewldewzewith*) (5); *a kyth az attya kyzytewith woth* (8); hasonlóan: *zaal az orzagh gongya a fyara* (5). A legtöbbször előforduló birtokos személyragos névszók közül az *atyja* háromszor használatos névelővel. Az eddigi kutatások szerint a személyragos rokonságnevek a régiségben inkább névelőtlenek (KLEMM i. m. 322—3). aa) Legszámosabb névelőtlen adat az egyes és többes szám 3. személyű birtokos személyragos formákra van, a többire csupán egy-két előfordulás kerül elő. Feltehető, hogy ezek is inkább névelő nélkül jártak. Itt sem látszik különbség aszerint, hogy követik-e az állítmányt (54x; 32, 72%), vagy megelőzik azt (111x; 67, 28%), például: *wennyk El Thyzthewmeth* (12); *Ne(m) akarna(m) wezedelmewdeth* (61); *Megh kemenywttének wona akarathyokba* (11); *Lathnak zewmewkkel* (24); *Mennek zallasokra* (32); *Mynd orrokath fewlewket El methelwe(n)* (7, 2x); *Thyzthewkbewl ky wethethetny 'kivettethetné; megfoszt'* (14); *werek Hwllassawal zolgalthanak* (23) stb.

3. Majdnem kivétel nélkül névelő van a birtokos jelzős szerkezet előtt, ha a birtokos jelző személyes vagy visszaható névmás: a) *Ne Hagd (!) Nyznew(m) az En kyssebssegewmeth* (33); *az En wram Nepenel* (11); *az Ene(n) Magam kyssebssege(-m?)re* (33); *az my Megh Holth Iő wrwnk . . . zolgalathyath* (10); *En a Thy Iotokra zolnek* (60); *az Thy Nepetewknek* (11), *a Thy wrathok gyermewkenek* (12). Az egyes szám 3. személyű birtokos névmás névelős szerkezete nagyon gyakori, több mint 100 adat van rá. Az esetek többségében ma vagy birtokos visszaható névmást használnánk helyette, vagy elhagynánk a névelős szerkezetet: *az wrakes ky ky mynd az Ew ('maga') zallassath . . . Ewzethyk megh* (26); *Myndewn wttal okoth keresewith Hogy . . . az Ew ('maga') kewanssaganak ('becsvágy') Elegeth Thehethne* (14); *az Ew kedwek zewrynth walo fyzethessek Lenne* (10); *az Ew kywanssagokath . . . wegrewyethneek* (34). A visszaható névmás e funkciója ritka: *ky ky mynd az Ew Maga Haznáth keressne* (5); *az Ew Magok Ereybe* (65), *Myth Haznalnanak az Magok Halalawal* (60). — aa) A névelő elmaradása csak a harmadik személyű névmással alkotott birtokos jelzős szerkezet előtt tapasztalható az alábbi esetekben: *Es Ew oth Nem Lethebe* (9), *Ew oth Ne(m) Letebe* (29); *Ew Hyrenel kewl a Thyzthewth fel Ne wehethneye* (18); *az Egez ado penze Ew Kezewkbe Iarna* (33). Valószínű-

leg régies használat maradványai. — bb) Állítmányi szerepben vagy az állítmány részeként csak névelő nélkül használatos: *a Naderspanes Ew Thagyok wona Es Ew werek* (23); *mynd Ew parthy wonanak* (12); *azok Ew Thythy* (! *Thythy* helyett) *wonanak* (21).

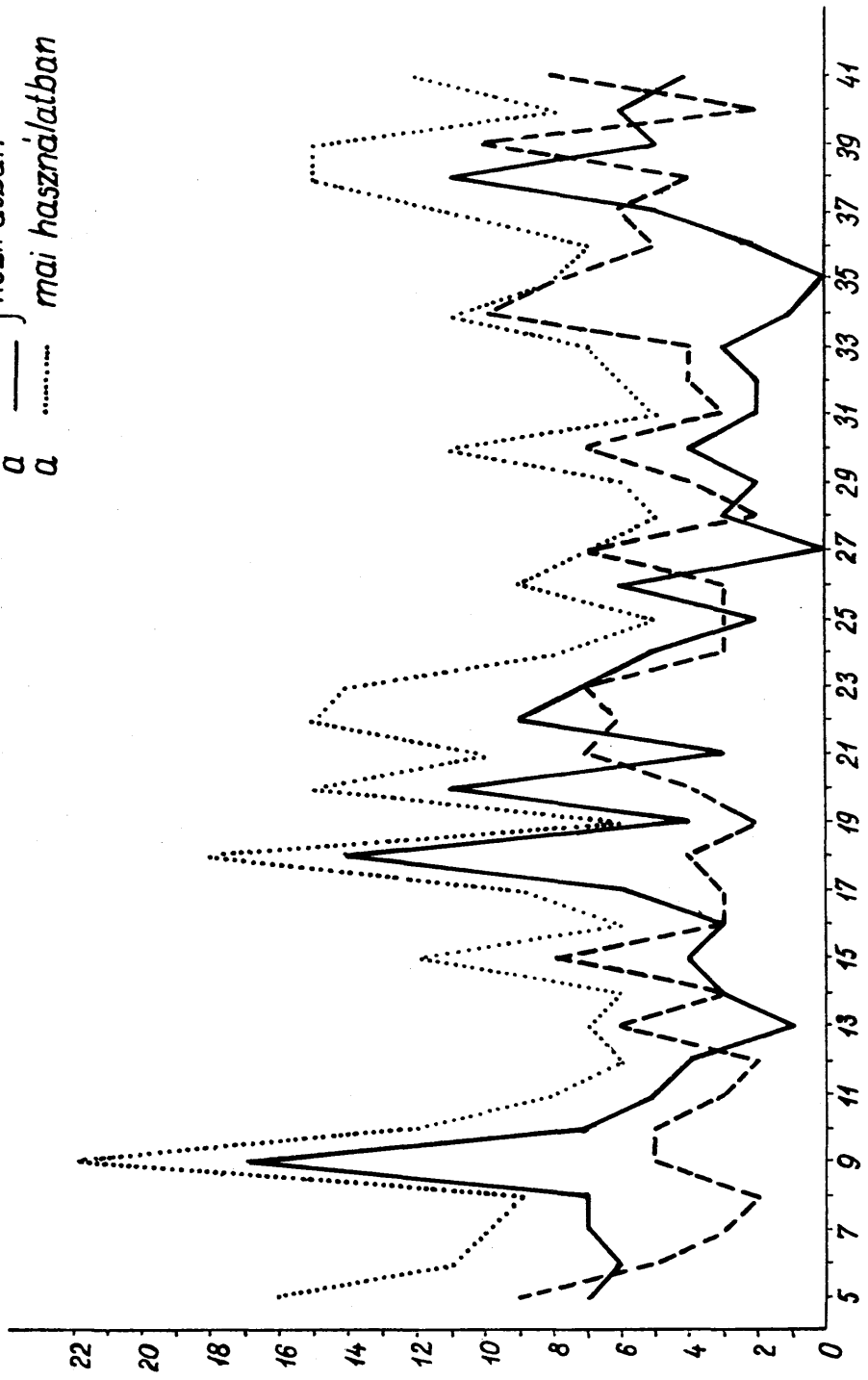
c) A ragtalan birtokos jelzős szerkezet elé, ha a birtokost megnevező szó nem a *király, császár, vajda, őfelsége, isten* szavak valamelyike, a deák rendszerint kiteszi a névelőt: *ke. Ne wonya Magath az Ew felssege Es az Egez orzagh zolgalathyathwl* (32); *az chatorna fenekerewl* (MonÍrók. III, 166: *a . . .*) (55), *az orzagh olthalmara* (5). Valószínűleg mint jogi terminológiát használja deákunk névelőtlenül az alábbi birtokos szerkezetet: *wr kepe Lewen* (9). E szabály szerint jár el a többszörös birtokviszonyt jelölő szerkezetek használatakor is: *az zegeny Nemes Neep gyermewky Nyomorwssaga* (29), *az My wrwnk gyermewke adossaga* (10), *az En Attyam kewethy* ("követei") *Bozwssagath* (8). A birtokos jelzős szerkezet előtti névelő használatát annyira szükségesnek érezte krónikásunk, hogy még a névelőtlen azonos mondatrészek közé épített szerkezet elől sem hagyja el: *wagy wr Lenne wagy az wrak zolgaya wona, vagy Nemes wona* (35).

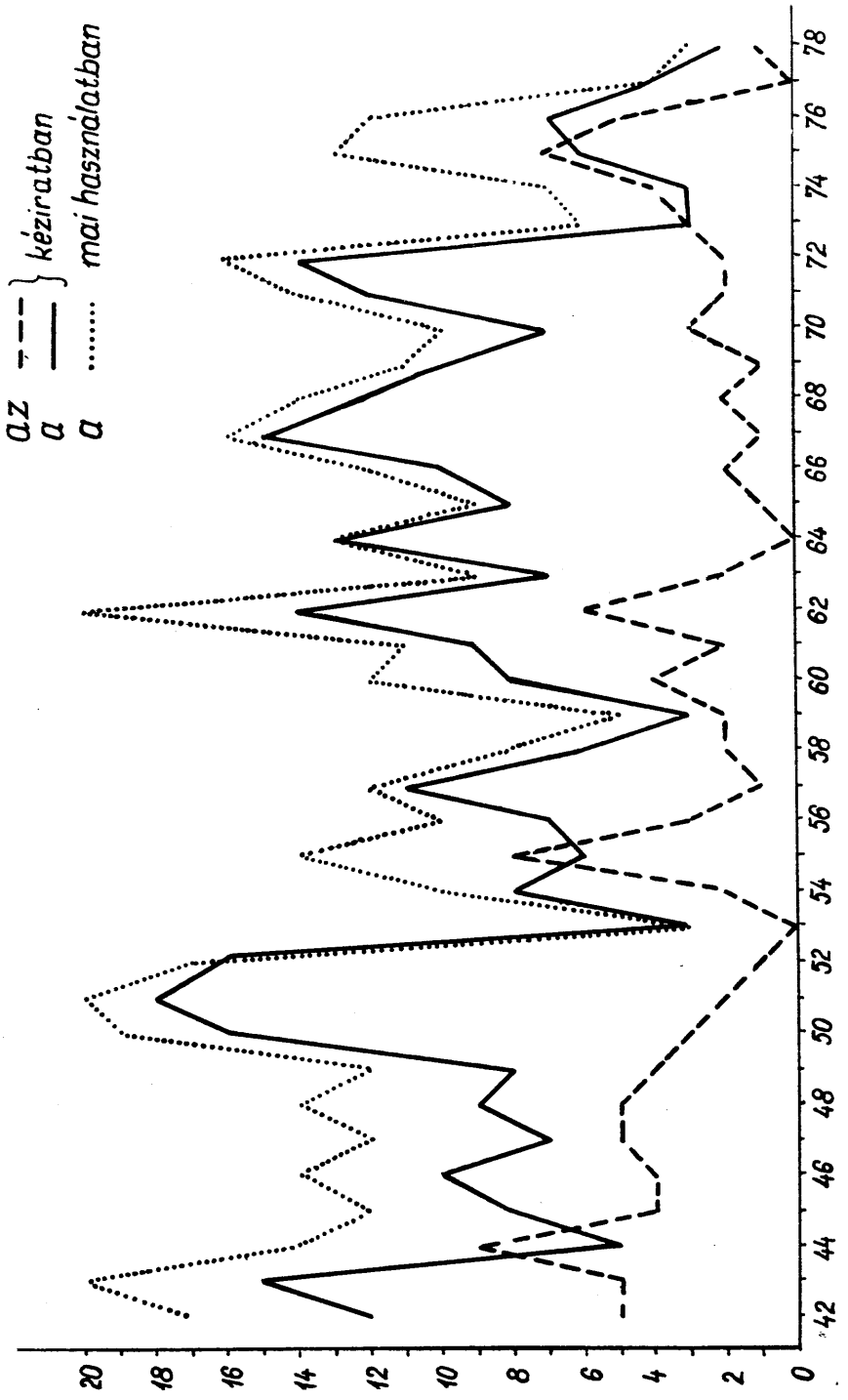
d) A birtokjeles köznevek akár jelzőtlenek, akár nem, névelővel használatosak: *fogadna az Ew chazary Bezedere Es Hythyre* (MonÍrók. III, 176: hitére) *Es mynd a passakera Es Myndewn Rend Bely Nepenek Hytere* (66); *a kyraly Io Akarathyath Es az wraketh Megh Bezellyk* (28); *Ew felssege keppebe az wrakeba Es Mynd az orzageba* (31); *az En Megh Holth Regy nemzetssegewmere* (33); l. még: 9; 71, 3x.

e) A *-nak, -nek* ragos birtokos jelző után gyakoribb a névelő nélküli, mint a névelővel kísért jelzőtlen birtokszó. a) Névelős szerkezetek: *a Hadnak a kewzepere Reya Ewtewttek woth* (45); *az Igyekenek* (! *az keeth agyarara* (49) stb. A névelős előfordulások száma körülbelül 10 százaléka az ugyanilyen birtokos szerkezetben használt névelő nélküli birtokszók számának. — aa) *az Sok adomanyinak . . . chak Izyth Sem Erewzhette woth* (73); *Magoknak olthalmara gondoth wysselehenek* (35); *myndeneknek zaya* (22). Hozzávetőlegesen hatvan ilyen szerkezetet használ a deák. Sokkal elevenebb volt, mint mai nyelvünkben, bár a választékos irodalmi nyelvhasználat ma is jobban kedveli, mint a társalgás nyelve (TOMPA: MMNyR. II, 292).

f) A jelzett szót követő birtokos jelző mindig viszonyragos (TOMPA i. h.). Ha személyragtalan, következetesen névelős: *azon Nyocz zaaz poor feleth a Hadnak Megh werthe wona* (46); *megh Bynthethnek mynt Efele gonoz akaraywth* (! a szóvégi tökéletlen javításból maradt így *akarwyath* helyett; MonÍrók. III, 137: akarúját) *az orzagnak* (20); *az Egyk Rezeth a Nepnek, a Massyk Rezeth a Nepnek* (51) stb. — ff) Ha személyraggal van ellátva vagy személynév, nem járul hozzá névelő: *az orzaghbelyek Lathwa(n) wezedelmeth Hazayoknak . . . megh kesserewttek wona* (19); *Megh Bezellewttek woth az Estermen walo zawath ola!* *Balassnak* (70). Nem járul mindig névelő az ilyen funkciójú *király, császár*

az } kéziratban
a }
a } mai használatban





birtokoshoz sem: *waydaes* ... *Hatra Hagywa az Ew Rendyth, Mynth Egy kewz zolgaya kyalynak Hatha megewth alloth* (30). (Részletesebben l. 91. l.). A példamondatot kétféleképpen értelmezhetjük, az előzmények figyelembevétele mindenképpen erre a szerkezeti elemzésre mutat.

g) A személyragos birtokszóhoz névelő kapcsolódik, ha a birtokos nem ismétlődik, ha az előzményekből odaértendő, vagy valamely egésznek, egységnek tekintett csoport részét fejezi ki: *a feye feye* ('vezetők'; 'tiszték') *mynd Mathyas kyalynal Marath woth* ... *az ala waloya kedygh Tewrek orzagba mentek woth* (41); *onneth a falāth* (értsd: a várnak) ... *Le Ronthathya* (57); *onneth a falaes wekony* (56). — gg) Állandósult szókapcsolatokban, kifejezésekben a birtokos személyragos tag nem kap névelőt: *zandekanak Eleyth wette woth* (6); *Es wegere Menwen az wayda kywanssaganak* (18); *zewreth Thenny 'tenné'* (21); *gongyath wysselfethne* (21; 24, 2x) stb.

h) A jelzői szerepű *az, ez* mutató névmás és a jelzett szó között a névelő még ritka. Akkor jelentkezik — elszórtan, ha a névmás utaló birtokos jelző: *annak a dereka* ('java; jó része') *Es a Iawa* (ti. a várórségnek) *Imar mynd El wezewth woth* (65); — hh) Legtöbbször hiányzik e szerkezetekből: *Es annak Byzonnysagara* ... *Hyth Lewealth Adoth* (71); *annakes Nagyob Reze* (47, 2x).

i) Egészen gyéren más viszonyragos szerkezeti tag után is akad névelős birtokos személyragos névszó: *a waras bely polgarokbanes a kazdaga Es a wene* ... *ky mentek woth* (46); *Egyebeth a warba Semyth ky Nem Lathhattal* (!) *wona a Theteyenel* (51); — ellenben: *Thewbeth Innék kellethenel* (21). L. még erről 89. l.

j) A birtokos személyragos felsőfokú névszó elől a névelő elmarad: *kyknek En Legh kyssebykethes* ... *Latta(m)* (33). Sajnos, több példa nincs rá, s lehet, hogy a névelőhiány itt a *-nek* ragos birtokos jelzős szerkezettel függ össze.

4. Jelzős kapcsolat előtt, amelyben a jelzettnek tulajdonságot, állapotot vagy helyzetet jelentő jelzője van (vö. ÉrtSz. I, 4), a mai használattal összehasonlítva nagyon ritkán hiányzik a névelő: a) *Thyzthewssegewknek Es az Iő Hyrewknek Newewknek Elegeth Tettek wona* (60); *az gondwysselethlen Naderspany* ('nádorispáné'), *az orzagh Bely zewrtartassba* (21), *az En Raytha(m) Leth kyssebssegeth* (8), *az attyawal walo Bekessegeth* (5), *az orzagh Naponth* (!) *kenth walo Romlassa* (15) stb. — aa) Névelőtlen szerkezetre alig akad egy-két példa: *Iwendew gonozthwl Tartotto(a?)nak* (20); *ky Allath* (! értsd: Nándorfehérvár alatt) *annak Elewtté walo Io Magyarok Ideyebe* ... *Sok Ezer pogannak Essewth woth feye El* (78). Bizonyára tudatosan, a névelős jelzős szerkezet jelentésének a névelőtlenétől való megkülönböztetéséül és a követett szabályokhoz alkalmazkodva hagyta el az író a névelőt ebben a mondatban: *Es Mezewn walo Hadakozo fegywerekkel 'fegyverükkel'* (de: MonÍrók. III, 176: fegyverekkel) *zablyayokkal* ... *El Hadnā Mennyk* (66); — ellenben: *a warassnak a Mezew*

felewl walo faläth . . . Le Thewrette wona (50). Ígaz, itt elsősorban a birtokos jelzős szerkezet kívánja meg a névelőt.

b) Ha a *király, császár* jelzős szerkezetbe van beágyazva, többnyire névelővel fordul elő: *az Iwendew Magyary kyralyok kewzeth* (5), *az Egyphomy kyralyraes* (6), *a Magyary kyraly* (7), *az perssyay kyralyra* (7), *az wy kyralynak* (17); *az wy chazar* (7), *a Thewrek chazar* (5), *a Thewrewk chazar* (40), *az Iwendew Therek chazarok* (5). — *bb*) Bár ugyanazokról a királyokról és császárokról esik szó, amelyekre a fenti adatok vonatkoznak, jelzős szerkezeteik előtt néhány alkalommal hiányzik a névelő: *a walazth Magyary kyralythwl az ado felewl Megh warya* (6); *Egy felewl Thewrek chazar zallana Megh* (10); *Mellyknek adnok Megh . . . Ha Thewrek chazarnaky 'császárnak-e'* (16); *Thewrek chazar wthba wona* (9); *Thewrewk chazar Ingyen Nem welne* (40). Részletebben l. 92. l.

c) A párhuzamosan ragozott névmási jelző helyén rendszerint ragozatlan névmást találunk: *az Idewbe* (9), *az okokkal* (21); *Ez okossagoth, Ez orzag(n)ak . . . wezedelmeth, E wylagnak* (14). 31 (75, 56%) ilyen típusú szerkezet mellett 11 (24, 44%) *annak a végháznak* (54), *ezt e(z) szót* (70) típusú alakulat fordul elő: *azth a wezedelmeth* (40), *annak a Nepnek a Thewrwenye* (52), *Erre E zora* (25, 29), *Ezzel E walazzal* (67), *Ennek E penznek kenchtarthossagara* (33) stb. Az *amaz*-ra egy adatunk van, jelzett szava névelős: *amaz a Belwa 'vadállat; elefánt'* (49). — Az ilyen szerepű *azon* és a jelzett szó között soha sincs névelő: *azon ('az') keeth warmegyebe* (45); *azon ('ugyanaz') Iancharokkal* (46). KLEMM (i. m. 328) „érdekes magyar” sajtáságnak tartja a „tulajdonságot jelző” mutató névmással — amely a névszót „egész mivoltában határozza meg” (ÉrtSz. i. h.) — alkotott jelzős szerkezetek előtti névelő használatát. Egy XVI. századi példát hoz rá a JordK.-ből. A memoárból legalább hatot gyűjthetünk össze, mégpedig az, ez névelővel: *az olyan Emberth az Naderspanssagh Nem Illethne* (21); *az ollyathenokra Reya Thamagyanak* (30); *Ez Ellyen kyathassokkal* (27), *Ez Ellyen . . . walaz Thetelth* (12); l. még: 19, 30, 37; *Ez Efele kyatas* (22), sőt a jelzőként használt *ennyi* előtt is találunk névelőt: *Ez Enny Sok ayandeek* (73) stb. Anaphorikus szerepe kétségtávol észlelhető. FALUDI az *eme* névmás előtt sem hagyta el a névelőt (Uő, i. h.). A jelzői funkciójú *két* számnévvel alkotott szerkezet előtt névelő van, ha arra a kettőre vonatkozik, amelyről korábban már szó esett, ha a *kettő* mint egész nem áll több egyedből vagy részből, mint kettő (vö. Uő, i. m. 321), például: *az Igyekenek ('egyike') az keeth agyarara . . . zablyath kewthnek; a keeth zablyas agyarawal fogtha El* (49); *a keeth Rokona, a keeth Swlyokoth* (9). — *dd*) Máskor hiányzik előle a névelő: *az keeth agyarara . . . keeth . . . zablyath kewthnek* (49); *keth few Embereth* (5), *keeth Iambor zolgayath* (16) stb. A tőszámnévi jelzős főneveknél ez a megkülönböztetés általános lehetett. A sorszámnév rövidebb, *ik*-telen alakjával alkotott jelzős szerkezet előtt nincs névelő: *Es Thyzewn Heted Nap wgy wezyk meg a Iő weegh Hazath* (43); *Maas Awagy Harmad Rend Bely Hadanak parancholth woth* (44). A régiségben

általában így használták (NAGY J. BÉLA: Nyr. LXXIX, 13), de a BécsiK.-ben többször névelős (I. IMRE: MNy. XLIX, 356).

e) SIMONYI említi, hogy az *egyik* névmásunk még használatos régiesen névelőtlenül (Jelz. 79; vö. KLEMM i. m. 323—4; IMRE i. h.). Kéziratunkból több adatot idézhetünk az ilyen előfordulásra, például: *Ew kewzzewlewkw ketten kelle Egyyketh walamelyketh walazthany* (17). Úgy gondoljuk, hogy a névelő elmaradása itt összefüggésben lehet az értelmező szerkezettel, az *egyik* — *valamelyik* kapcsolattal, a konkrét meghatározás hiányával. Vagy: *Egyk Rezeth zerechen orzagnak Megh weth woth* (!) (6). Hasonló a helyzet, ha az *egyik* nem áll szemben a *másik*-kal úgy, hogy a kettő együtt az egészet jelenti. Az *egyik részét* kapcsolat jelentése: *egy részét*. Ha egy meghatározott létszámú, ismert személyek együttesének, csoportjának névvel megjelölt tagjára vonatkozik, névelővel is előfordul: *az Egyk wycze Baan More Ianos El wezeth woth* (52). A használat ingadozó lehetett, a névelő nélküli nyilvánvalóan elterjedtebb volt, hiszen az *egyik* — *másik* párhuzamos előfordulásban is mindössze kétszer találjuk névelővel, holott a párja meg névelőtlenül ritka. A kitett névelő mintha arra mutatna, hogy az egész, a csoport csak két részből áll: *az Egyk Rezeth a Nepnek ... a Massyk Rezeth a Nepnek* (51) —, vagy az említett összefüggésben két típusra tagolódik: *a myth az Igyk Elegeth Nem zydalmazhath wala ... azth a massyk wegezy wala El* (22). Élőbb használatként még ez a típus járhatta: *wothak chak wycze Bany Benne, Egyk olah Balasko a Massyk More Ianos* (9); *Egyk Lezaaz (-zaal helyett) wala ('leül') a massyk fel all wala* (22). Valószínűleg a névelőtlen sorszámnevi jelzős szerkezet mintájára nem került névelő a következő mondat *egyik* — *másik* mondatrészei elé sem: (*Mynth Egy Nehanyath, a Telessbeth Meghes Newezhetywk*) *Egyk werbewczy Isthwan ... Massyk arthandy paal ... es ... glessany Myklos ... Es Nykolay gergely ...* (13). Az összefüggésektől eltekintve az *egyik* 5-ször névelő nélkül, 2-szer névelővel járja, a *másik* 1-szer névelőtlen, 5-ször névelős. A BécsiK.-ben az első névmás előtt még egyszer sincs névelő, a második adatai ellenben körülbelül fele arányban jelentkeznek vele, illetve nélküle (vö. IMRE i. h.). A párhuzamos használatban ma is gyakran elmarad az első tag névelője (vö. ÉrtSz.).

f) Az *egyéb* jelzős szerkezetet néha névelő előzi meg, néha névelő nélkül találjuk, például: *azthes Haznaltha woth ('elérte') a weegh waragbwl (!) akyk zerewmbe wotak, mynth peterwaragya wylak Es az Egyeb zerewmbe walo warakbwl a Benne valook ky Nem fwtottanak woth* (76); *az Egyeb zewkssegnekes wysselythewk ['viseljétek (viseljétek)'] ... gongyath* (11); *de az Egyeb dolgok Nem annyra fogyathkozhak woth meg* (15); ellenben: *Egyeb Banthassod Essnek* (12); *Egyeb zewksseggeles* (9); 1. még: 11, 2x; 13, 3x; 14, 20 stb. A NySz. egy névelős szerkezetét idézi a kódexek korából. Mivel nem elszórtan találkozunk vele anyagunkban, tudatosan használhatta az emlékiratíró. A névelőtlen *egyéb* jelző 'más' jelentéséhez nem férhet kétség. A névelős szerkezet ezzel szemben azt jelöli, hogy az egy kategóriába tartozó és ismert dolgok, személyek (a vég-

várak, az ezek védelméhez szükséges felszerelés, a vádak, a vár vezetői stb.) közül az említettekén kívül a többiről, de szintén ismertekről van szó.

g) Az *egész-szel* alkotott szókapcsolatokat, jelzős szerkezeteket rendszerint névelő előzi meg. Akad közöttük olyan, amelynek a szórendje eltér a maitól, vagy amelyből ma elhagynánk a jelzői szerepű névelőt; példái: *az Egez orzagh* (32), *az Egez orzagoth* (8), *az Egez kewzssegh* (25), *az Egez ado penze* (33, 3x); *az Egez Ew wdwara nepe* (30); *az Egez Egyphomoth* (6); l. még: 29, 2x stb. A névelő kivételesen elmarad: *Ezth Ew felssege mynd Egez Thanachawal ... El wegezthe wona* (32). E tömör szerkesztésmód a költői nyelvre jellemző (ÉrtSz.).

h) *A tulajdon* visszaható birtokos névmással alkotott jelzős szerkezet elől hiányzik a névelő: *Nem kewlewmben Latta(m) ... Mynt Thwlaydon attyemffyath* (33). A régiségben így járja (vö. NySz.), mai nyelvünkben, ha a birtokviszonyt erősen hangsúlyozzuk, gyakran névelős szerkezetbe kerül (vö. ÉrtSz.).

5. *Az értelmező jelzői* szerep nincs befolyással a névelő használatára. a) Ha az értelmező más mondatrészként névelővel fordulna elő a mondatban, akkor e funkciójában is — akár köz-, akár tulajdonnév az értelmezettje — névelős szerkezetbe kerül: *az few few wraknak a Thewbynek Nem Theczewth* (26); *a keeth chawssnak a kewethnek* (7); *korlathkewy petewrre a Hopmestewrre* (31), *Hathwanba a mezew warasba* (20). — aa) Jelző nélküli család- és személynévhez nem járul névelő sem ragos, sem ragtalan esetben: *kyben Thyzthartha woth Egy Iambor ... Embewr zkoblyth Marko* (47); *az zegeny Naderspan Bathory Istwan* (76), *a Naderspan pryny Imreh* (75) stb. A jelzőtlen személyragos alakok, néha a jelzős szerkezetben előforduló *király* is — névelőtlenek: *kyrally(n)ak wrwnknak* (26), *megh Mongya wranak Magyary kyrallynak* (8).

6. Az azonos mondatrészek előtt a névelő használata az eddig ismertetett szabályok szerint alakul. a) A birtokos személyrag nélküli egyszerű mondatrészeknek rendszerint mindegyike kap névelőt: *Megh Thwdna az Ew wranak Es az orzagh Bely Nagy wraknak Bezelleny* (6); *oltalmaztaak Mynd a Thewresth Mynd a fokoth* (52); *kyth* (értsd: a vizet) *chak az Betegewknek Es az Sebewsseknek Tartottak* (55). — aa) A szabály alól alig van kivétel: *a prebegewkes Es Rabok ... megh Hozthaak woth* (értsd: az üzenetet) (45); *az ky Mondasba Es fel Emelesbe* (29), *Ez Efele kyatás Es keres* (22). A szerző a második tag előtti névelő elhagyásával azt érzékelteti, hogy a tagok szorosabb egységbe tartoznak, valamilyen szempontból rokonságban vannak (vö. FÁBIÁN: MNy. LII, 490; IMRE: MMNyR. I, 279).

Akad olyan felsorolás, amelyben a névelőtlen tagok után névelős következik: *chak Hagygalassal, kewel* ('kövel') *fawal Es az Apro kew Sowal (A kyth kamara Sonak Zoktak Hywnya) azzal oltalmazthak Magokath* (63). A névelő alkalmazásának magyarázatát megadja a nagyobb környezet, az utána következő közelebbi meghatározást kifejező jelzői mellékmondat. Az egynemű mondatrészek közül a *király*, *császár* stb. rangjelölő szavakhoz — tekintet nélkül

szőrendi helyükre — nem járul mindig névelő: *zolgalnanak az orzagnak Es kyalynak* (76); *mynd kyalylthwl az orzagthwl . . . kegyelmeth zewrzewth woth* (77); *zorgalmaztathnayak mynd a kyalylth mynd Naderspanth Mynd Az wrakath* (19); — ellenben: *az kyalyl Es az wrak Halwan* (6), *mynd a kyalyl, Smynd az wrak kertheek* (76); l. még: 23, 30 stb.

b) A ragtalan birtokos jelzős szerkezet jelzett szavainak második (és többi) tagja előtt általában nem ismétlődik meg a névelő akár az *és*, vagy kötőszók kapcsolják össze őket, akár nem, akár van bővítményük, akár nincs. A jelzett szó lehet névutós szerkezet is: *Menyth Haznalth Legyen az chazar fogadassa Hythy Lewele pechethy Es mynd a passaky* (71); *az Ew Hytynek es Thyztewssegenek* (42), *az Ew chazary Bezedere Es Hythyre* (66), *az kyalyl kesseresseerth vagy kedweerth* (34). Ez a két típus a legelterjedtebb; l. még: 31, 73, 77; *az Ew Hythewk melleth Es Thyztewssegewk melleth . . . El Thekellewtteek woth* (62); *Mynd az wrak Thwnyassaga Es Hoza walo Ne(m) Latassa myath* (44); — *bb*) Elvértve előfordul, hogy mindkét jelzett szó névelős: *annak a dereka Es a Iawa Imar mynd El wezewth woth* (65); *a . . . polgarokbanes a kazdaga Es a wene* (46).

c) Ha a jelzett szónak több birtokos jelzője van, mindegyik előtt névelő áll: *ke. Ne wonya Magath az Ew felssege Es az Egez orzagh zolgalathyathwl* (32); *az Hayok Es a Reweth (! Rewek helyett; MonÍrók III, 139: rév) Ewrzessere* (39), *az orzagh Es az kewzssegh Romlassa* (29); *Ingerlette wona az arwltatassra, Mynd annak a weeg Haznak Smynd az orzagnak Es a kewrewzthyenssegnek wezedelmere* (54) stb. Az egymást követő különböző birtokos jelzők tehát ugyanúgy névelősek, mint teljes szerkezetben (vö. IMRE: MNy. XLIX, 359; másképpen és helytelenül: RÉGER: NyF. XXIV, 21). — *cc*) A névelő elhagyása a második birtokos jelző elől egészen kivételes eset: *az Sok adomanynak Es Thyzthnek chak Izyth Sem Erewzhethe woth* (73).

d) A halmozott birtokos jelzős szerkezetek névelősek: *az Thewrewkewknek Sokssaga mya, az Ew fogyathkozassok Mya Es az olah Balas Megh Sebewssewlyesse (!) mya . . . El kellethyk alanyok* (62); *megh kewzewny a kyalyl kegyelmessegeth. Es az wrak Iő akarathyath Es az Egez orzagh Ew Hoza walo . . . zerethetheth* (31). Ritka eset, hogy két vagy több szerkezetben ugyanaz a birtokos jelző fordul elő: *Megh akarna az Ew 'maga' Attya kewethy Bozwyath Es Az Ew 'maga' kyssebssegeth Therytheny* (8); *Esskewen 'esküvén' az Elew Istenre Es az Ew p(ro)phetayara, Es az Ew zenthewkere . . . Es az Ew Megh Holt Ewssey Es Attya Lelkere, az Ew Bwzloman Hythyre . . . az Ew chazary Bezedere* (71). Ez a körülmény a szerkezetek előtti névelőhasználatot nem befolyásolja. A *király, császár* stb. méltóságjelölő nevekkel alkotott szerkezetek kivételt alkothatnak: *kyalyl Hyrynel kewl, Es az wrak Hyrynel kewl* (7) stb.

e) A birtokos személyragos azonos mondatrészek rendszerint névelőtlenek akár kötőszó kapcsolja össze őket, akár nem: *Elthewketh, Hotokath Egybe Thewen* (51—2); *Ne akarnak kyssebssegeeth Es Nyomorwssagath* (31); *Mynd*

orrokath fewlewketh (7,2x); *feywk Es Iozagok fottaygh* (19). Két alak egybeesése miatt a felsorolás néha félreérthető: *Hadakozo fegywerekkel, zablyayokkal payssokkal SySakokkal (!) Es panczellokkal El Hadna Mennyk* (66). Ezek kétségkívül személyragos formák, hiszen az előzményekből világos, hogy a császár fondorlatosan ígérte, hogy mindenkit teljes felszerelésével szabadon bocsát. További bizonyítékok: van közöttük egy jól felismerhető birtokos személyragos alak; ha többes számú alakok volnának, névelős szerkezetbe kerülnének, mert az értelmi megkülönböztetésre ügyelt a deák, például: *Nem kellewth wona . . . az kewzewnssegews Ioth Es Hazayoknak olthalmath Hathra Hadny* (73—4); *Nem gondolwan Sem kewes wotokkal Sem a pornak fogyathkozassawal* (62). S végül az is figyelembe veendő, hogy az író kedveli a birtokos személyragos mondatrészek halmozását: *kyknek Sem Istenek Sem Hythewk Sem Hazayokhoz walo zerelmek Sem Thyztewssegek, Sem wrokhoz walo Hywssegek Ezekbe* ('eszükbe') *Nem Iwtoth* (74) stb.

f) Ha a jelzett szónak több egyenrangú jelzője van, csak az első elé kerül névelő: *kezd kenyergeny, Hogy . . . Thegenthenek (!) az Ew Iő, Iambor, Es Hywsseges zolgalathyath* (31); *az Iffy w Es wy chazarnak* (7). Ha a jelző több jelzett szóra vonatkozik, csak az első tag névelős: *azokba a Thewrewk Saykakba Es Hayokba . . . chak Egy Sem menth wona ala* (44). Az egymás után következő jelzős szerkezetek előtt névelőt találunk: *Bekessegh Lenne . . . az Iwendew Therek chazarok kewzeth Es az Iwendew Magyary kyralyok kewzeth* (5).

A tulajdonnévi halmozott mondatrészekhez úgy járul a határozott névelő, mint a tulajdonnév más esetében (l. lent l.): *Thewrewk Balynthoth Es a Swlyokokath . . . Hythlennę wethyk* (77); *az wrak kewzewl, wagy az Bathory attyaffyay kewzewl* (30).

A névelőhasználat szabályainak érvényesülését jól megfigyelhetjük azokban a mondatokban, amelyekben alkalmazási lehetőségének több típusát megtaláljuk: *mynd az wraknak few keppen kedygh az Regy wr Nemzethbelyeknek Igewn Ellenewk woth Ielesben a Bathory attyaffyaynak* (30); *Lathwan az Morgay ky zewkesseth, Es az algywk wyzza Hozassath, Es a wyz war felewl walo zandekothes* (56); *Lenne Segethssegh a zawan a Hyd chynalassnak, Es az Sabacz megh wetelenek* (43). A szabályok szem előtt tartása sokszor segít a helyes olvasatban és értelmezésben: *Mwtogathwan Magan az aranyas Barssonyokath Ezysthews partha Eweth 'pártaövé'* (de MonÍrók. III, 170: pártaövet) *Es feybe az zkwyffyath . . . azon keppen Mynd penzeth . . . Io Lowath* (59).

7. Tulajdonnevek. a) A család- és utónévből álló jelzőtlen nevek alanyi, tárgyi, határozói szerepben következetesen névelő nélkül használatosak tekintet nélkül származásukra: *zkoblyth Marko wyttaba Sok Sebbe Essyk* (48); *Bathory Isthwan, zekely gywrgy, kwtassy Lwkach* (16). A családi név valószínűleg kéttagú, azért hiányzik előle a névelő ebben az esetben: *a mynth kys Horwath Ianosthes kewlthe woth Be payazyth chazarhoz* (5).

b) A királyok, császárok, vajdák, követek, várparancsnokok neve minden nyelvtani helyzetben, jelzői minőségben is névelőtlen: *Lazlo kyraly* (5), *Lazlo kyralynak* (17); *Balybegnek Megh Bezellewttok woth az ... zawath* (70). — bb) Egészen kivételesen kerülnek elő névelővel: *de az olah Balas a wycze Baan Egy kemeny zywew Ember* (57); *az Lewrynych (! Monírók. III, 182: Lőrincz) Herczegh* (75). Ez a használata ritka lehetett, 32 név 149 adata mellett csupán két ilyen előfordulását idézhetjük, noha például az *Oláh Balázs* névre 36, a *Morgay János* névre 21 adat található.

c) A személynévi birtokos jelzős szerkezet előtt általában névelőt találunk: *a Morgay zawara kynyen Reya Hayol* (64); *az paxy myhaly Helyebe* (9), *a Therek Imreh zolgalathyath* (9), *a Bathory attyaffyaynak* (30), *wele ... Saah zmayl wyadalyara El wywen* (5—6). — cc) Ellenben: *pyry passa keze ala agya* (38); *warday paal akarathyabwl* (marginális bejegyzés) (7).

d) Az állandósuló és alkalmi jelzővel előforduló elő- és utónevek előtt minden alkalommal névelő van: *az Boznay Balybegh kezebe Iktathya* (70); *az wen Bornemyzza Mywelthe wona* (7); *Mezze Iartak Rablany a Thewrewkkewk (!) a Regy Alybegh* (39); *Az zapolyay Erdely Ianos wayda* (12), *Az Erdely Ianos waydanakes* (7), *az Ewrekbyk (!) Isthwan* (9), *az wen Bornemyzza Ianos Ewryzethy ala* (76). Ez a szabály érvényesül a vallásos irodalomból ismert egyik szent és az egyházi előljárók jelzős nevének használatában is: *kerthe woth Megh ... az alamisnas zenth Ianos Thesteth* (margón) (5); *az Eztergomy Thamas Erssewk, a kalochay gergely Erssewkes* (74).

e) A többes számú családnevet, az ilyen jelzőjű szerkezetet névelővel használja a deák: *Thewrewk Balynthoth Es a Swlyokokath ... Hythlennę wethyk* (77); *Ez Ellyen gonoz partolkodas Mya ... Essewth woth waydathwl az Swlyokoknak walo Thanach adasses* (37).

Egyik-másik XVI. századi szerző ennél több esetben kiteszi a határozott névelőt a személynév elé. SZÉKELY ISTVÁN főművében tömegesen vannak adatok egyéb helyzetekben is: „á Sigmond kiralt”, „á peterfi Miklos”, „á SIGMOND kiralt”, „á ZISKA ellen”, „á Sigmond kiralt' birodalmaba”, „á LOSONCZI ESTVAN altal” (Krón. 197). A személynévek előtti névelőhasználat szabályai még sok árnyalatban eltértek egymástól a régiségben (adatait, eseteit l. KOVÁCS MÁRTON [Simonyi]: Nyr. XXXIV, 31—3; SEEMANN: Nyr. XXXIX, 454; KLEMM i. m. 320; IMRE: MNy. XLIX, 352), alkalmazásuk ma sem egységes az egész magyar nyelvterületen (részletesebben l. RÉGER: Nyr. XXXIV, 27—31; KLEMM i. m. 319—20; NAGY J. BÉLA: Nyr. LXXIX, 14; Uő.: MNy. LV, 263—70; IMRE i. h.; Uő.: MMNyR. I, 271—2, 275; II, 273—5; J. SOLTÉSZ: Nyr. XCII, 390—1, 396—8).

f) Az *isten* főnév mind névelővel, mind névelő nélkül használatos. A deák nem tesz különbséget a keresztények és a mohamedánok Istene között sem ebből a szempontból, sem az írásmód szerint. Összes adata alapján (22x) a névelő alkalmazásában ezek a szabályszerűségek rajzolódnak ki: Ha nyomaték

van rajta, ha szembeállításban fordul elő, szinte szabályosan névelő járul hozzá: *De az Isten Sem zewmwette az wrakes Eleyeth wettek; Ha az Isten Es az wrak Reya Nem gondolthanak wona . . .* (36); *Nem Egyeb werthe wona megh Hanem az atok az Isten Es a profetaknak Haragya* (54); *mynden Ember chak az Istennek ayandlya (!) Lelketh* (56); 1. még: 73, 75. Állandó szókapcsolata, jelzős szerkezete mindig névelős: *allya Megh az En Bozwssagomath az wr Isten* (33); *az wr Isten wthan a Halalnal Egyeb Remenysegewk . . . Nem woth* (61—2); *Esskewen* ('esküvén') *az Elew Istenre Es az Ew p(ro)phetayara* (71). — *ff*) Ha birtokos személyragos, névelőtlen: *Sem Istenek Sem Hythewk . . . Ezekbe* ('eszükbe') *nem Iwthoth* (74); *El arwlad Mynd Istenewdeth mynd Hythewdeth* (60). Nincs névelője, ha megszólításként fordul elő — akár jelzővel is: *Ewrewk Isten Myre Hattad Enneke(m) E May Napoth Ernewm* (33); *kaar woth Ewrewk Isten az Regy Magyar wraknak Halala* (74); úgyszintén, ha birtokos szerepét tölti be a mondatban: *Isten Igassaga Nemy Ne(m) Haznalna* (26); *Es Isten Segethssegewel wgy Lehetewth wona Hogy Megh Sem wehette wona* (75). Viszonyragosan jobbára névelő nélkül fordul elő: *atokba Lenne Isthentewl Es az Ew proffetaykthwl* (54); *kyth Nylwan Hynnynek Hogy Istenthewl wona Ennek Indwlathya* (19); *Enes kedygh p(ro)testalok Mynd Istennek Smynd Ew Felssegenek* (10); 1. még: 19, 2x; 26, 78. Együttvéve 9-szer névelős, 13-szor névelő nélküli. Anyagunk és más források tömegesebb adataiból az derül ki, hogy a névelő alkalmazási körének növekedésével névelős szerkezete gyakoribbá vált. IMRE (MNy. XLIX, 352—3) megállapította, hogy a BécsK. 1. és 3. kezének körülbelül 110 jelzőtlen adata névelőtlen, s a 2. kéz mintegy 300 névelő nélküli adata mellett is csupán 1 névelős akad. A SzabV.-ban többnyire névelő nélkül használatos (IMRE: Pais-Eml. 597). PUSZTAI szerint (MNy. LIII, 114—5) a BirkK.-ben névelőtlenül járja. A NySz. a MargL.-ból, a VitkK.-ból és DecsItól stb. ismeri névelővel. A gyér adatok azonban korántsem tájékoztathatnak általánosíthatóan a névelő gyakoriságáról, s nem igazolhatják, sem nem cáfolhatják az anyagukban található névelős adatok viszonylag magas arányszámának reális voltát. Ha ellenben belepillantunk egy-két XVI. századi nyelvemlékünkbe, hamar meggyőződhetünk, hogy a névelős alakok egyáltalán nem tartoztak a nyelvi ritkaságok közé. A Példák Könyvéből (CodHung. IV.) bőven idézhetünk rá jelzős előfordulásokat, például: 26: „jmadnayak az vr istent”; 43: „keze-rethlek tegedet az elew istenre”; 49: „hagya az vr isten”; 52: „az vr istennek” stb. Jelzőtlenül névelő nélkül járja. OZORAI IMRE Vitairatában (BiblHA. IV.) egy-egy oldalon is több példa van rá: A₃: „Az Istennek”; A₄: „az Istent”, „az Isten”, „az Istennek esmeretiben”, „az Istennek akarattiat”, „az Istennek akarattia” stb. A₃: „kiuannia az Vr Isten” (2x), „az ur Isten”; A₄: „az Vr Isten” (2x), „az athia Vr isten”, „az eg' igaz Istennek”, „az atia Vr Isten” stb. Hasonlóan a Hofgreff-Énekeskönyv (BiblHA. VII.) utolsó előtti oldalán: „az Istennek tisztességet”, „az Istennek igassagat”, „az Istennek hyv zolgajit”, „az Isten”, „az Istennek nagy haragya”; vagy Szék:Krón. 2 (BiblHA. III.):

„az Isten el aluta Adamot”; „Az Isten . . . eg' fat tilta meg”; „az Isten el űze űtet elűlle”; — BORNEMISZA: Énekek. 303 (BiblHA. VI.): „az Isten”, „az Wr Isten”, „az nagy Wr Istenec” (2×) stb. Azt látjuk, hogy a XVI. században már erősen terjedt a névelő e tulajdonnév előtt, de használata nem volt egységes szabályhoz kötve.

8. Földrajzi nevek. Ezek egy része ugyanazokban a helyzetekben névelős, illetve névelőtlen, amelyekben a személynév. A jelzőtlen ország-, országrész-, megye- és helységnevek névelő nélkül fordulnak elő: *Magyarorzagoth . . . Megh Ne(m) oltalmazhathya* (5); *Magyarorzagra* (6), *Nemethorzagba* (78), *Thewrewk orzagh* (46), *Erdelybe* (12, 19), *Boznaba Smynd Horwath orzagba* (5), *korontalyba Es Styryaba* (78), *zala wär Megyebe* (40), *zerewm warmegye, walko warmegye Baronya . . . Es posga waar megye . . . Iő Reze* (39); — de: *Thyzewn Nyocz Ezer Emberrel az űpeterwagyanal (waragyanal helyett) az dwna parthon peterwaragya Ellenebe zalloth woth Thaborba* (76). Őpéterváradja régi település, összetett neve nem újkeletű, ezért a névelő szokatlan előtte. Kitételét a szembeállításban nagyobb hangsúlyt kapott *ő-* előtag válthatta ki (vö. lejjebb). Továbbá: *Mas gywlesth Hyrdettetenek, az Regy zokoth Helyre a Rakossra* (36); *Ha . . . a Rakossra a gywlesbe kaphattak wona . . . konczonkynth Hantak wona* (37). A névelő kitételének oka bizonyára abban keresendő, hogy a név nem mint helységnév, hanem mint dűlő- vagy határnév szerepel még ebben a korban. Tájegységnév kettő szerepel, az egyik jelzős, mindkettő előtt névelőt találunk: *az Egez mezewssegewn . . . Ew Neki myweltek* (40). 44 jelzőtlen helységnév 106 adata között csupán a *Rákos* elé tett ki a szerző névelőt. Kisebb ingadozás SZÉKELY ISTVÁNNál is észlelhető a helynevek előtti névelőhasználatban: „a Galambocz alol” és „Galambocz alatt” (Krón. 197) stb.

Ha a helységnévnek jelzője van, a szerkezet élén névelő áll: *a Iő (j'ó) feyerwarath . . . Megh Attak* (66); *Ez wege Leth woth az Iő Landor feyrwarnak* (78). Egyszer jelzős országnév előtt is jelentkezik: *az Egez Egyphthomoth* (6); ellenben: *Egez Ewropanak wezedelmere Igyekezzyk* (78). Több példa hiányában nehéz felbecsülni, milyen mértékben volt elterjedve ez a szerkezet, s pontosabban milyen okok motiválták a névelő alkalmazását.

h) Ha a jelzett szó *vára, városa*, a birtokos jelzős szerkezet előtt nincs névelő: *kewldygh (!) Tatha waraba* (7); *cherep waraba, Echet waraba* (27), *Sabacz waräth* (38, 46), *zoffya warassathwl* (8).

i) Máskor, ha a helységnév birtokos jelzőként szerepel, a szerkezet névelőjének használatában nagy ingadozás tapasztalható: *Lenne Segethssegh . . . az Sabacz megh wetelenek* (43); *az Sabacz Megh zallassara Sem woth wona wyzy Erewk* (44); *Az Landor feyrwar El wezessenek oka* (5), *az feyrwar Elwezesse* (8), *a mohach Mezeyn* (33), *az Themes war wydykere, a Themes pwzthayan* (16); de: *Lippa Thayan* (76), *feyrwar oltalmanak* (76), *feyrwar wezedelmeerth* (77), *feyr war wezedelmenek Elewttte* (75).

Ha mint birtokos jelző *-nak, -nek* ragos, kevés előfordulása alapján való-

színűbbnek látszik, hogy névelőtlenül volt használtabb: *Barychnak a keweth* ('kő') *Mynd feyerwarra Eppeyteny Hagya alaa Hordathny* (72); ellenben: *Halala korones feyrwarnak zewkssegere ... Nem kychyn Sum(m)ath Hagyoth woth* (74); *Egez Ewropanak wezedelmere Igyekezyk* (78).

j) A folyónevek egytől egyig névelősek: *a zawan althal kewlthewzneek* (38); *Erezitheny* ('bocsátaná') *ala a drynan a zawara; a zawan, az zawaba* (43), *a dwnan* (7), *a dwnaba* (8) stb. Négy folyónév 25 adata minden nyelvtani helyzetben névelővel járja.

A tulajdonnév és a tulajdonnévi birtokos jelzős szerkezet előtti névelőhasználat egyes esetekben még a közelmúltban sem volt következetes, sőt ma is ingadozó, és nyelvhelyességi szempontból sokszor vitatott kérdésként merül fel (részletesebben l. PÁLFI: Nyr. XXXIII, 518; KOVÁCS MÁRTON [Simonyi]: Nyr. XXXIV, 30—2; RÉGER: Nyr. XXXIV, 304—6; SIMONYI, Jelz. 66—86; BERETTYÓ JÁNOS [Horváth János]: MNy. XVII, 174; KARDOS: Nyr. LVIII, 90; KLEMM i. m. 319—21; IMRE: MNyH. 263—9; GRÉTSY: MNy. LIV, 360—4; NAGY J. BÉLA: MNy. LV, 263—70; ÉrtSz. I, 5; F[erenczy] G[éza]: NyelvmLev. 227—8; IMRE: MMNyR. I, 270—2; II, 273—6; J. SOLTÉSZ: Nyr. XCII, 390—8). Még kevésbé volt egységes alkalmazása a korábbi évszázadokban.

A fentiekben a névelő használatának a fontosabb, több adaton megfigyelhető szabályait igyekeztünk bemutatni. Rendszerét még számos apróbb és finomabb árnyalatokat megkülönböztető szerepére vonatkozó megfigyeléssel ki lehetne egészíteni. Általában azt tapasztaljuk, hogy a határozott névelő a jelentéstartalom határozottságára utal, például: *walkoba Sok Regy El pwzthwlth warak* (!) ... *Byzonyssagoth Theznek Rola* (39); *Sok Thewrek Halalawal* (52); — de: *az Sok Thewrekkel* (50); *Ne(m) kewes Ember Halalawal* (52); — de: *a kewes Magyarth ... belyeb zorythyak woth* (50); *Marath woth Benne ... a kewes zolgalo Neppel* (46). A deák ügyelt a névelő használatára, ha véletlenül kihagyta, utólag pótolta: *az kyraly Elewth Es az wrak Elewth* (24), *(Annyra El Ameltatta wala a kewssegeth az Egy Nehany gonoz parthos Embewr)* (25); l. még: 19, 28, 54. A ritkán előforduló esetekben, egy-két adat birtokában nehéz megítélni, milyen szabály érvényesülhetett. Íme néhány típus közülük: Az állítmányi szerepű birtokos személyes névmás névelő nélkül épül be a mondatba: *Ha ... Tyed Nem Lezwn* (értsd: a vár) *feyemel Erye(m) Megh* (56). Ma főleg mondat élén jelentkezik névelőtlenül (IMRE: MMNyR. I, 274). Hasonlóan: *Eweye* (övéjé = 'magáévá') *Thewen* ('elfoglal, megszáll') *mynd az Egez warasth* (51); *a warasth chazar Eweye Thewen* (50). Egy vártorony neve szintén névelős szerkezetben van följegyezve: *chak a keeth Thoronyba alnak Be ... az Nebozaba* (szl. nebojsa = 'ne félj') *Es a kapwnal walo Toronyba* (62). Fentebb említettük, hogy öt helyen utólag került névelő névszó vagy szerkezet elé. Törlésére sehol sem bukkantunk, pedig másféle kihúzásos javítás több is akad. Ebből arra lehet gondolnunk, hogy ahol ma szokatlannak vagy szükségtelennek érezzük alkalmazását, a munka elkészítésének idejében indokolt, szabályszerű volt

a kitétele. Ennek ellenére és az erős ingadozást is figyelembe véve egyes esetekben, különösen mikor ugyanaz a jelentésű, hasonló összefüggésben szereplő köznévv névelővel és névelőtlenül is jelentkezik, mint például az *udvar* 'királyi udvar' és a *vármegye* a következő példamondatokban: az *wdwarnal* ... *zerethethy wona* (17); l. még: 14, 20; — *kynek wdwarnal Nagy zerethethyes woth* (13); *kezewreythy* ... *mynd Az wdwarnal Smynd kedygh az warmegyekbe* (14); — *mynd az orzagba Smynd warmegyekbe zawok Iarth wona* (13), talán gondatlansággal, következetlenséggel is magyarázhatjuk hiányát. Máskor meg éppen használatának a szabályát nehéz kihámozni, fölismernünk, példának okáért ezekben a mondatokban: *ky akkor meegh chak az* (sorközi beszúrás) *Nemes Rendewn woth* (28); *Elnenek Thyzthewssegewknek Es az Iő Hyrewknek* (60) stb.

Hogy jobban kitapinthatjuk, mely esetekben milyen fokú az ingadozás a névelőhasználatban, hogy egyszerűbb alapot nyújtsunk más anyagból ismert névelőhasználattal való összevetéshez, példatárunkat statisztikai adatokkal egészítettük ki. A statisztika számadatai itt nem prognosztikus értékűek, mint például az orvostudományban, hanem fejlődési fázist határoznak meg. A százalékszámot is megadjuk, mert előnyösen felhasználható az eltérő terjedelmű szövegek összevetésekor (vö. PAPP L., NyjtNySt. 177), és a két szám együtt pontosabban jellemzi a vizsgált jelenséget. Az egész anyagot feldolgoztuk, hogy minél több adatra támaszkodhassunk. Egy-egy szakasznyi szövegből egészen más számadatokhoz jutunk, mint a teljes terjedelemből. Például a *császár* az 5—20. lapon 7-szer névelős (77,78%), 2-szer névelőtlen (22,22%), a 38—58. lapon ellenben csak 4-szer van névelője (16%), 25-ször elmarad előle (84%).

Összefoglalva az eddigieket a határozott névelőről ezeket állapíthatjuk meg: 1) Mássalhangzóval kezdődő névszók előtt elterjedtebb a *z* nélküli *a*, mint az eredeti *az* forma. A palatális hangrendű *ez*, *e* megterhelése kicsi; ezek az alakváltozatok a közelre mutató névmások előtt vagy után (*ez elyen*, *ez efféle*, *ez e*) szoktak előfordulni. — 2) Használati köre valamivel szűkebb a mainál, mert: az *e világ*, *az időbe*, *azon vármegye* tömör névmási jelzős szerkezetű típusok elevenek, birtokos személyragos alakok előtt a névelő ritka, az *éltében*, *tölte*, *elemente* típusú személyragos alakok elterjedtek, a *mely*-lyel bevezetett mondatok is ritkítják számát, s a rangot jelölő köznevek (*király*, *császár*, *nádorispán*, *vajda*) igen gyakran névelő nélküliek. Azoknak az eseteknek a száma, amelyekben a névelőt ma elhagynánk (*a jó Nándorfehérvár*, *a Sabác megvétele*, *a Bárhori atyafiai*; az *ő öletére* stb.), nem nagy. — 3) Alkalmazási rendszere fejlett, használatának főbb szabályait így foglalhatjuk össze: *a*) az ismert, a már meghatározott jelzős és jelzőtlen, birtokos személyragtalan köznevek és a köznévként használt névszókhoz szinte teljes következetességgel névelő kapcsolódik. A szabály a tőszámnévi jelzős szerkezetekre is vonatkozik. — *b*) Mind a jelzőtlen, mind a jelzős *király*, *császár*, *nádorispán*, *vajda*, *isten* szavak előtt a névelő használata ingadozó. Akkor sem találunk előttük mindig névelőt, ha birtokos

jelzői funkciójúak. — *c)* A jelzőtlen birtokos személyragos alakok többnyire névelőtlenek, ha ellenben jelzőjük van, általában névelősek. — *d)* A ragtalan birtokos jelzős szerkezet előtt rendszerint névelő áll (kivéve a *király, császár* stb. szavakat), a ragos után körülbelül ötször ritkább a névelőtlen jelzett szó, mint a névelős. — *e)* Ha a birtokos jelző személyes vagy visszaható névmás, a szerkezet elől nagyon ritkán hiányzik a névelő. — *f)* A fordított szórendű birtokos szerkezet tagjai előtt, ha a birtokos nem személyragos, legtöbbször névelő áll. — *g)* A köznévi értelmező jelző ugyanazokban az esetekben járja névelővel, mint a köznév. — *h)* A birtokos személyragtalan és a jelzős azonos mondatrészek előtt általában névelőt találunk. — *i)* A jelzős (és birtokos jelzős) személy- és helységnevek előtt előfordul, a folyóneveket megelőzően általános a névelő. A jelzőtlen országnév mindig névelő nélküli.

KOVÁCS ISTVÁN

**L'emploi de l'article défini dans la chronique
„Az Lándorfejérvár elveszésének oka ...”**

Dans les textes hongrois, l'article défini peut être relevé à partir du XIV^e siècle. Les règles modernes de son emploi peuvent être reconnues dès l'époque des *codices*. L'auteur étudie les variantes de l'article défini, leur répartition statistique et leurs conditions d'emploi dans une chronique écrite vers 1535. Il constate que devant les mots à initiale consonantique, les 831 données se répartissent de manière que nous avons 293 fois *az*, 518 fois *a*, 20 fois *ez* ou *e*, c'est-à-dire une nette prépondérance de *a*, ce qui est conforme à la règle de la langue moderne. La sphère d'emploi de l'article est plus étroite qu'aujourd'hui; les formes *e*, *ez* sont très peu exploitées, et elles ne se trouvent que dans des cas particuliers. L'article est rare devant les mots munis d'une désinence possessive non accompagnés d'épithète et il ne se trouve pas toujours non plus devant *király* 'roi', *császár* 'empereur', *nádorispán* 'palatin', *vajda* 'voïvode' et *Isten* 'Dieu'. De l'autre côté, un surcroît d'article peut apparaître devant certains syntagmes à complément possessif. L'auteur dresse des statistiques pour illustrer l'extension de l'emploi de l'article dans les divers cas que présente le texte de la chronique.

I. KOVÁCS

A finn nyelv oktatása a debreceni egyetemen

1. 1963. május hó 13-án, amikor a finn köztársasági elnök Urho Kekkonen látogatásával megtisztelte egyetemünket, a következő bejegyzés került a rektori vendégkönyvbe: „Meleg üdvözlét Finnországból a rokon együttműködés fontos műhelyének, a debreceni egyetemnek.”¹ Ezt a legfelső helyről kapott finn elismerést, amelyet népköztársaságunk Elnöki Tanácsának akkori elnöke, Dobi István is megpecsételt aláírásával, azóta számos hasonló dícséret, értékelő nyilatkozat követte hivatalos és félhivatalos finn delegációk, magánszemélyek részéről. Tudósok, politikusok, írók, művészek, az egyetemi ifjúság képviselői mindig a legnagyobb elismeréssel nyilatkoztak arról a munkáról, amelyet egyetemünk a finn és magyar nép barátságának elmélyítése és a finn nyelv tanítása és művelése érdekében kifejt.²

Nemcsak vendégkönyvi bejegyzésekben találkozunk a finn tudósvilág és a közvélemény elismerésével, hanem a finn rádió, televízió adásaiban, folyóiratok és napilapok hasábjain, ahol Debrecenről valamilyen formában szó esik. Nem is szólok a tudományos intézmények, társaságok, valamint a finn kormányzat évek hosszú sora óta tapasztalt értékeléséről, amely a finn nyelv és kultúra ápolóinak debreceni képviselői iránt a legkülönbözőbb formában megnyilvánult (külső vagy tiszteletbeli taggá választás, magas kormánykitüntetések adományozása, vendégladóként való meghívás, díszdoktorrá avatás).

És talán most az egyszer erről a munkánkról is beszélni kell, és éppen évkönyvünk hasábjain, amely a „Magyar Nyelvjárások” címet viseli. Ez alkalommal formabontók leszünk, és nem nyelvjárási, nyelvjárástörténeti vagy névtani cikkel jelentkezünk, hanem az évkönyv belső címlapjának tágabb körű fogalmi tartalmához ragaszkodva (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem

¹ „Lämpimät terveiset Suomesta sukulaisyhteistyön tärkeälle ahjolle Debrecenin yliopistolle”

² Erittäin suurella kiinnostuksella olemme merkinneet sen suuriarvoisen työn, jota yliopistosanne tehdään Unkarin ja Suomen kansan ystävyiden ja kielenntemuksen syventämiseksi” (1963. XI. 20.). [„Nagy érdeklődéssel figyeltük meg azt a nagy értékű munkát, amelyet az Önök egyetemén a finn és magyar barátság és nyelvismeret elmélyítése érdekében kifejtetek.”]

„Erityisen ilahduttava on ollut tutustua veljeskansamme keskuudessa tapahtuvaan suomen kielen opetukseen ja harrastukseen” (1967. VI. 16.). [„Különösképpen örvendetes dolog volt megismerkedni a testvérnépünknel folyó finn nyelvi oktatással, valamint a finn nyelv iránti érdeklődéssel.”]

Magyar Nyelvtudományi Intézetének Évkönyve), az említett munkaterülettel kapcsolatos munkánk és eredményeink számbavételével. Arról a munkáról szeretnénk most beszélni, amely éppúgy hozzátartozik az Intézet oktatási és tudományos profiljához, mint az évkönyvünk nevében szereplő „Magyar Nyelvjárások” kutatása, mint a nyelvtörténet, a magyar nyelv rendszere, nyelv-művelés, stilsztika, finnugor nyelvészet és sok más egyéb terület.

Annál is inkább beszélnünk kell róla, mert hiszen ez éppen egyike azon diszciplínáknak, amelyeknek oktatásában és művelésében olyan nagy és hervadhatatlan érdemeket szerzett évkönyvünk egyik tudós szerkesztője, szeretett jubilánsunk — Papp István.

2. Ahhoz, hogy munkánkról, eredményeinkről és nehézségeinkről hű, reális képet festhessünk, hogy lemérhessük, hol, miben, milyen vonatkozásban léptünk előre, és hol kell még javítani munkánkon, a múlttal kell összevetni a jelent, történelmi háttérrel kell adni a jelenben folyó munkánknak és a jövő perspektíváinak.

A magyar nyelvnek a finnugor (távolabbról uráli) nyelvcsaládba való tartozását, a finnel — és más rokon népekkel — való kapcsolatát hosszú-hosszú útkeresés után ma már minden kétséget kizáróan igazolta a finnugor összehasonlító nyelvtudomány és rokon tudományai (az őstörténet, művelődéstörténet, életföldrajz, néprajz, régészet, embertan stb.). De a rokonság — és itt most elsősorban a finn—magyar rokonságra szeretnék kitérni — csak a tudományos világ, a nyelvészetileg képzett szakkörök előtt számított igazolt tudományos igazságnak, a nagyközönség körében széltében burjánzottak a zavarosabbnál-zavarosabb rokonsági teóriák. Csupán az elmúlt 40 évben szilárdult meg szélesebb körben a rokonság tudata, akkor, amikor a főleg szűkebb szakkörök (kutatók és egyetemi hallgatók) számára készült finn nyelvtankönyvek, olvasókönyvek és szójegyzékek³ mellett megjelentek gyakorlati finn nyelvkönyvek is.⁴

Sajnos, ez utóbbiak elég kis példányszámban készültek — és mint említettem — nem is tudták kielégíteni a nagyközönség igényeit. S így mind a tudományos körök, mind az egyetemi hallgatók, de a finnül tanulni szándékozó laikusok is hosszú-hosszú éveken át csupán Szinnyei nyelvtanára és olvasókönyvére voltak utalva. Egészen érthetetlen, hogy az a Szinnyei, aki 45 éven át tanította a finn nyelvet a magyar tanárnemzedéknek, aki 1879-ben tett finnországi tanulmányútjáról olyan nagyszámú színes és érdekes leírásban számolt be a magyar napilapok hasábjain, akinek 1882-ben megjelent „Az ezer tó

³ FÁBIÁN ISTVÁN: Finn nyelvtan, 1859, Pest; HUNFALVY PÁL, Finn olvasókönyv I. Finn olvasmányok a finn nyelvet tanulók számára. Pest, 1861; BUDENZ LÓZSEF, Finn nyelvtan olvasmányokkal és szótárral. Budapest 1873¹; 1880²; BUDENZ—SZINNYEI, Finn nyelvtan 1894—1940 (9 kiadásban); SZINNYEI J., Finn olvasókönyv mondattani példatárral 1895—1922 (6 kiadásban).

⁴ GYÖRFFY BÉLA, Gyakorlati finn nyelvkönyv. Győr 1939; ZONGOR ENDRE, Magyarországról Finnországba. Zalaegerszeg 1939. Igaz ezek főleg evangélikus papok számára íródtak; a 30-as években ugyanis igen élénk volt a kapcsolat a két ország evangélikus egyháza között.

országa” c. útleírása olyan életközelségbe hozta a magyarokhoz a finn embert és tájat, hogy még azok is megbarátkoztak a finn—magyar nyelvrokonság gondolatával, akik azt addig nem voltak hajlandók elismerni —, tudományos műveiben, tankönyveiben a közérthetőség mércéjét túl magasra emelte. Tankönyvei ugyan szigorú logikával, rendszerező készséggel írt munkák, de használatuk nyelvészeti képzettség, nyelvészeti ismeretek nélkül rendkívül nehéz. Még az egyetemi hallgatóknak is nehéz volt, sőt száraznak és unalmasnak tartották.

Tankönyveivel Szinnyei inkább a szaktudomány művelőinek érdekeit tartotta szem előtt, és — mint ahogy erre MELICH is rámutatott (MNy. XXIII, IX—X) — a magyar tudomány külföldi elismerésének, elismertetésének célja is előtte lebegett. Az kevésbé, hogy tanítványaival ne csak megismertesse, hanem meg is szerettesse a finn nyelvet és a finnugor stúdiumokat. A nagyközönség ilyen természetű igénye pedig talán el sem jutott a bizonyos mértékben elefántcsonttoronyban élő tudós tudatáig.

3. Mégis, hogyan magyarázható, hogy a két világháború közötti időben, különösen a harmincas évektől kezdve egyre nőtt és egyre erősödött az érdeklődés a finn nyelv iránt mind az egyetemi ifjúság, mind pedig a művelt nagyközönség körében?

Úgy vélem azzal, hogy hazánk egyetemsein Szinnyei kortársai és utódai (Pápay József, Zsirai Miklós, Csúry Bálint, Mészöly Gedeon) ritka pedagógiai érzékkel, vonzó előadásmóddal olyan világosan megfogalmazott, könnyen áttekinthető és érthető, feloldott formában tudták a Szinnyei-féle nyelvtant előadni, olyan élmény- és életszerűen magyarázták a legnehezebb finn nyelvtani problémákat vagy olvasmányrészleteket, hogy még azok is megkedvelték a finn nyelvi stúdiumokat, akiket az addig némának, száraznak tartott tankönyvek elrettentettek.

Zsirai finn óráiról így emlékszik meg LAKÓ: „... igazán elemében mégis csak akkor volt, amikor a finn nyelvre került sor. A finn órákon ragyogtatta csak igazán nagyszerű pedagógiai képességét, tudós lelkesedése ezeken az órákon talán még egy fokkal emelkedett, derűs kedélyének megnyilatkozásaival tanórán másutt szokatlan kedves hangulatot teremtett” (I. OK. VIII, 293). És ezt a megállapítást valamennyien aláírhatjuk, akik az ő előadásait élvezhetjük, és az ő lelkesedésének tüzénél gyűjthattuk meg azt a lassan, de állhatatosan világító kis mécseset vagy fennlen lobogó fáklyát, amellyel a finn—magyar nyelvrokonság tudatosításának, a finn nyelv és kultúra ápolásának nem mindig sima és zökkenőmentes útját megvilágíthattuk. De ez áll Pápay és Mészöly tanítványaira is.

Jól tudjuk, hogy a finnugor nyelvrokonságról nemcsak az elmúlt században, hanem még századunk derekán is igen zavaros képzetek éltek Európában. Mindig voltak — sőt vannak — délibábos nyelvészkedők. Ezek azonban sokkal kevésbé veszedelmesek, mint azok az áltudósok, akik például a 40-es évek-

ben sovíniszta uszításra, népellenes célokra igyekeztek felhasználni a finn—magyar rokonság tudományosan megalapozott és egyre szélesebb és szélesebb körben terjedő gondolatát — és saját finn nyelvi és irodalmi ismereteiket.

Nagyon erős kézzel kellett tartani a mécseseket és fáklyákat, hogy a fasizmus idején felszínre kerülő különböző világmegváltó izmusok, a turanizmus és pángermanizmus, majd utána a 40-es évek közepétől a nyelvrokonság gondolatát teljesen tagadó marrizmus vihara ki ne tépje kezünkéből. És végleg ki ne aludják az a láng, amelyet nagy tudósaink és tanáraink — Budenz és Szinnyei — nyomdokain haladva, de őket a finn nyelv népszerűsítésében túl is szárnyalva szerte az országban meggyújtottak.

4. A finnugrisztika, a finn—magyar rokonság propagálóinak küzdelmeiben hűséges és bátor harcostársaknak bizonyultak a testvértudományok, különösen a magyar nyelvtudomány kimagasló képviselői, akik nemcsak szóval, hanem tettekkel is bizonyították e disciplina fontosságát.

Debrecenben például Bárczi Géza, aki 1942—52-ig állt a Magyar Nyelvtudományi Intézet élén, mindig szívügyének tartotta a finnugrisztika oktatását és művelését intézetünkben. Ő maga is tartott finnugor főkéllégiumot, tanította az osztják nyelvet, és még akkor is megtalálta a módját, hogy az érdeklődő hallgatók továbbra is foglalkozhassanak kedvelt stúdiumukkal, amikor a finnugrisztikát száműzték a tantervből és a vizsgakövetelmények közül.

A debreceni egyetemen — éppúgy mint Pesten —, még ha ajánlott kollégiumok keretén belül is, tovább folyt a finn nyelv és irodalom tanítása. És e feladat ellátására Bárczi azt az embert kérte fel, akiről tudta, hogy széleskörű képzettségével, nagy tudásával, kitűnő és lelkesítő előadókészségével nemcsak azok tudását fogja elmélyíteni, akik szeretettel és szívesen foglalkoztak a finn nyelvvel, hanem még azokat is ráébreszti a finnugrisztika és nyelvtörténet fontosságára, akik a marxista nyelvtudománynak deklarált — de alapjában mélysegesen antimarxista tan, a marrizmus bűvöletében éltek.

Ez az ember Pápay tanítványa, az egri Pedagógiai Főiskola akkori magyar nyelvész tanára, a finn nyelv és kultúra ügyének egyik legkiválóbb szószólója, Papp István volt.

5. Hogyan lett Papp Istvánból, a kiváló magyar nyelvtörténészből, nyelvfilozófusból, általános nyelvészből, a finn nyelv és kultúra egyik legfőbb zászlóvivője hazánkban, mit köszönhet neki a finn nyelv oktatása és népszerűsítése Debrecenben — és másutt is?

Az első kérdésre nehezebben tudok válaszolni, hiszen életútunk csak az 50-es években találkozott. Akkor ő már európai hírű szaktekintély volt ezen a területen is, míg e sorok írója, az újrakezdés örömeivel és nehézségeivel próbálta ismét élesztgetni annak a mécsesnek a lángját, amelyet még a 30-as években gyűjtött meg, de amelynek fényét csak igen szűk körben (a finn nyelvrokonságot népszerűsítő cikkekkkel, előadásokkal, vagy a finn nyelv tanításával) tudta szétsugároztatni.

Azt hiszem Papp István az első impulzusokat Pápay József óráin kapta. Pápay finnugrisztikai előadásai, finn gyakorlatai vezették el őt a finnugor nyelvrokonság, a finn nyelv beható tanulmányozásához. Később általános nyelvészeti érdeklődése, anyanyelvének, a magyar nyelvnek kutatása, művelése és nem csekély mértékben középiskolai, majd főiskolai és egyetemi oktató munkája mélyítették el érdeklődését azon nyelv iránt, amely általános nyelvészeti vizsgálatai számára is igen fontos és hasznos elméleti alapokat tudott adni. Ugyanakkor egy olyan tudósnak, mint Papp István, aki anyanyelve történetébe, belső és külső struktúrájába alaposan és mélyen be akart hatolni, nélkülözhetetlen segédeszköznek is számított. Erről különben ő maga is így nyilatkozik „Finn nyelvten”-ának előszavában: „A finn nyelvvel való foglalkozás közben tudatosulnak bennünk legjobban anyanyelvünk tősgyökeres sajátosságai, s mennél messzebbre megyünk vissza nyelvünk és a rokon finn nyelv történetében, annál kézzelfoghatóbbá és meggyőzőbbé válik a közös eredet gondolata” (3).

Igen nagy hatással volt rá az a 12 hónap, amelyet 1935—36-ban Finnországban, finn nyelvi környezetben tölthetett, amikor a Csúry Bálint és Kannisto Artur gondozásában megjelent Wichmann-féle moldvai csángó szótár⁵ sajtó alá rendezésében segédkezett Kannisto professzornak. A finn tájjal, a finn emberekkel (tudósokkal és egyszerű emberekkel) való megismerkedés, gyakorlati finn nyelvkészségének finn környezetben való elmélyítése és gazdagítása, a finn nyelvészekkel kötött baráti kapcsolatai, a finn irodalommal, nyelvészettel való állandó foglalkozása egy életre szólóan meghatározta tudományos és oktatói pályájának egyik legfontosabb területét: a finn—magyar rokonsági tudat ápolását, a finn nyelv, irodalom és kultúra megismertetését és minél szélesebb körben való elterjesztését.

E tanulmányútjának, majd későbbi finnországi tartózkodásainak (vendég-előadói működésének) eredményeként született meg számos tudományos és népszerűsítő cikke. E műveivel mindig két célt szolgált. Megismertette egyrészt a magyar szakköröket és művelt nagyközönséget a finn irodalom jeles alkotásaival, a finn nyelvészet módszereivel és eredményeivel, másrészt leszűrte belőlük azokat a tanulságokat, amelyek a magyar irodalom vagy nyelv vizsgálatában is hasznosíthatók, mert vagy a közös múlt maradványai, vagy olyan párhuzamos fejlődés eredményei, amelyek lélektani gyökerei számos rokon és nem rokon nép kultúrájában azonosak.

Bizonyára ez a kettős cél vezette kezét kitűnő finn tankönyveinek és kézikönyveinek megírásakor is. És ezekhez még egy harmadik is járult. A finn nép és nyelv iránti egyre fokozódó érdeklődést olyan összefoglaló művekkel óhajtott ábrázolni, amelyek egyben ki is elégíteni, amelyeket nemcsak azok érthetnek meg és hasznosíthatnak, akiket hivatásuk, választott életpályájuk vonz a finn nyelv megismerése felé, hanem azok is, akik különösebb nyelvészeti előképzet-

⁵ BÁLINT CSÚRY—ARTTURI KANNISTO, YRJÖ WICHMANN'S Wörterbuch des ungarischen moldauer Nordcsángo-und hétfaluer Csángodialektes. Helsinki 1936.

ség nélkül önszorgalommal, személyes érdeklődéstől vezetve igyekeznek a finn nyelv szépségeibe behatolni.

Papp Istvánt hosszú évtizedes tanári gyakorlata, a magyar és finn nyelv szeretete és beható ismerete szinte predesztinálta erre a feladatra, amellyel fél évszázados hiányt pótolta a felsőoktatási intézmények finn nyelvi oktatásának tankönyvellátásában. Ugyanakkor elérte azt, amit egyetlen elődje sem tudott megvalósítani, könyvei nemcsak a tudományos, hanem a gyakorlati igényeket is teljes mértékben ki tudják elégíteni. Azok is haszonnal forgathatják, akik csekély nyelvészeti képzettséggel rendelkeznek. Ez nemcsak a „Tanuljunk nyelveket!” sorozatban megjelent „Finn nyelvkönyv”-re vonatkozik, amelynek eddigi három kiadása (1957, 1962, 1967) is ékes bizonyítéka megállapításomnak, hanem többi tankönyvére, kézikönyvére, sőt szótárára is.

Így semmiképpen sem oszthatjuk LAVOTHÁ-nak a Finn nyelvtanról mondott azon véleményét, hogy „...ismét csupán az egyetemi hallgatók igényeit tartja szem előtt, sőt tudományos célt szolgál” (Nyr. LXXXI, 363). Mert ez a könyv is — akárcsak a többi — nem „írásztal mellett” született tankönyv, amely úgy került ki a gyakorlatba, hogy használhatóságát még nem próbálták ki azokon, akik számára íródott. Ezt a könyvet is a tudós szerző hosszú tanári gyakorlata érlelte, gyúrta, formálta olyan tankönyvvé, amely mind a tudományos, mind a gyakorlati céloknak egyaránt megfelel.

Ezt azok tudják legjobban, akik e tankönyv felépítésével, anyagával még akkor ismerkedtek meg, amikor az még csupán Papp István tudatában és lelkében állt össze egységes egészzé, és — zenei nyelven szólva — „élő adásban” ismertette hallgatói előtt az említett ajánlott finn kollégiumokon és gyakorlatokon. Ritka pedagógiai érzékkel alkalmazkodott hallgatói értelmi szintjéhez és nem utolsósorban érzelmi azonosulásához, együttműködéséhez. Az ő világos logikus megfogalmazásában a legnehezebb nyelvtani kérdések is érthetővé váltak, és lelkes előadásmódja még azokat is magával ragadta, akik nem nagyon érdeklődtek a nyelvészeti stúdiumok iránt.

Itt, ezeken az órákon születtek meg a finnugor alapokra való utalások, a magyar nyelv hasonló jelenségeivel való egybevetések és az a gazdag szép-irodalmi és publicisztikai ismereteken alapuló kitűnő példaanyag, amellyel a száraznak vélt nyelvtani ismeretanyagot életközelve tudta hozni.

Előadásainak anyagát állandóan csiszolta annak megfelelően, hogyan reagált a hallgatóság egy-egy — a magyar számára különösen nehéz — finn nyelvi sajátosság fejtegetésére.

1950—56-ig az ezen előadásokon és gyakorlatokon hallottak alapján tanítottuk a finn nyelvet heti négy órában (két óra elmélet, két óra gyakorlat), sokat küszködve az olvasmányanyag kiválasztásával, sokszorosításával és a szójegyzék, szótár hiányából fakadó fordítási nehézségekkel. Ennek ellenére számos hívet szereztünk a finn nyelvnek és kultúrájának, olyanokat, akik később mint lektorok szolgálták a finn—magyar kapcsolatok ügyét, akik fordításokkal

gazdagították a finn irodalmi ismereteket, akik tanítványaik lelkében gyűjtötták meg a finnek iránti érdeklődés és lelkesedés tüzét.

Mióta ez a munka 1956-ban tankönyvként is közhasznúvá vált, sőt 1958-ban második kiadásban is megjelent, nyugodtan mondhatjuk Papp István-nal együtt, hogy nemcsak az egyetemen, hanem „az egyetem falain kívül is szolgálhatja a finn—magyar testvéri kapcsolatok elmélyítését” (Finn nyelvtan. Előszó).

A tankönyv felépítése olyan világos, olyan áttekinthető, hogy azok is megtanulhatják belőle a finn nyelv főbb hangtani (kiejtési, helyesírási stb.), szótani, alaktani és mondattani sajátosságait, akiket a történeti háttér, a történeti magyarázatok nem érdekelnek, csupán a finn nyelv mai rendszere, szerkezete. Egyszerűen elhagyják az apróbetűs részeket, a többit pedig „súlypontoszzák”. Ez különösen a hangtani és szóalaktani részre vonatkozik (fokváltozás, tőtípusok, képzők, szóösszetételek részletes elemzése). De a mondattani rész ismerete — már a korszerű forrásokból gyűjtött kitűnő példaanyag miatt is — nélkülözhetetlen mind a csak beszédkézségre szert tenni óhajtóknak, mind a műfordítói sikerekre pályázóknak.

HAKULINENNAK 1957-ben, a tankönyv ismertetésekor (Vir. LXI, 149) tett azon megjegyzését, hogy e nyelvtankönyv segítségével újszerűbb és eredményesebb lesz a finn nyelv oktatása a magyar egyetemeken, mint a magyar nyelv oktatása — hasonlóan kitűnő tankönyvek hiányában — Finnországban,⁶ ma már az idő is igazolta. Már csak annyiban szorul módosításra, illetve kiegészítésre, hogy azóta Papp István nyelvtanán és kézikönyvein nevelkedett és — Debrecenben vagy másutt — a finn nyelv megismeréséhez és megszeretéséhez eljutott hallgatók — lektori minőségben — lényegesen emelték a magyar nyelvi oktatás színvonalát a finn egyetemeken. Nemcsak lelkesedésükkel, szaktudásukkal, hanem jó kézikönyvekkel is elősegítették a magyar nyelvtanulás eredményességét.

Kissé részletesebben időztem a Finn nyelvtan keletkezésének, gyakorlati használhatóságának és a finn—magyar kapcsolatok elmélyítésében betöltött szerepének vázolásánál, mert így akartam rámutatni, hogy nemcsak tudományos kézikönyvnek tekinthető, hanem gyakorlati kalauznak is. A Papp István-féle tankönyv-trilógia másik két tagjával kapcsolatban nem merül fel a gyakorlati használhatóság kérdése.

A három kiadást megért „Finn nyelvkönyv”-et a gyakorlati szükség hívta életre 1957-ben. 1956-ban a kétszakosságra való áttérés maga után vonta egyes tárgyak óraszámának csökkentését. A reform a finnugor nyelvészetet — így a finn nyelv oktatását is — igen erősen érintette. A most már egy féléven át heti két órában tanított finn nyelvet nagyon oldott, népszerű formában kellett köze-

⁶ ”Professori Pappin Finn nyelvtan tekee ilmeisesti mahdolliseksi suomen kielen opettamisen Unkarin yliopistoissa uudenaikaisemmin ja tehokkaammin, kuin vastaava unkarin opetus meillä yhtä oivallisen oppikirjan puuttuessa toistaiseksi voi tapahtua” (i. m.).

lebb hozni a hallgatókhoz — csökkentve a történeti kitéréseket. Az olvasmányanyagot pedig úgy kellett megválasztani, hogy: 1) az éppen tárgyalandó nyelvi jelenségek megfigyelésére és begyakorlására alkalmas legyen; 2) a szójegyzék segítségével saját maga is eligazodjék benne a hallgató; 3) a 21 leckére épülő kézikönyv nyelvtani magyarázatainak, az olvasmányok szóanyagának megtanulásával, a hozzájuk kapcsolódó gyakorlatok megoldásával olyan beszéd-készségre tegyenek szert a hallgatók — vagy a finn nyelvet magánúton tanulók —, hogy finn nyelvi környezetben (nyári tanfolyamokon, tolmácsi teendők el-látásakor) is megállják a helyüket.

Az említett céloknak a könyv teljes mértékben megfelelt, sőt az érdeklődést annyira fokozta a finn nyelv iránt, hogy a hallgatók irodalmi, publicisztikai és tudományos szakirodalom fordításán is ki akarták próbálni gyakorlati nyelv-ismereteiket, és szívesen, önként vállalták az ajánlott finn órák látogatását a kötelező tanulmányok elvégzése után is.

1959 óta a haladó finn nyelvtanfolyamokhoz, majd 1962-től a finnugor szakosok speciális finn nyelvi képzéséhez Papp István kitűnő olvasókönyve (Finn olvasókönyv szójegyzékkel) szolgáltatta az olvasmányanyagot.

Ez a tankönyv nem csupán a hallgatók (és magántanulók) gyakorlati finn nyelvismeretének elmélyítésére szolgált és szolgál ma is, hanem megismerteti az olvasót a finn nép hagyományvilágával (a Kalevala runóival, népmesékkel, tréfás elbeszélésekkel), a finn széppróza és vers, valamint a tudományos próza kiváló képviselőivel. Ezzel nemcsak a finn nyelv, hanem a finn szellemi élet megismerését is elősegíti.

Mi, akik e könyv megszületésének egyes fázisait nyomon követhettük, tudjuk milyen óriási anyagból választotta ki Papp István azokat a részeket, amelyeken a finn irodalom fejlődését és a finn stílusformákat leghívebben bemutathatta. Milyen sok fáradságába, utánjárásába került, hogy minden olvasmány írójának, szerzőjének fényképét is megszerezze egyrészt a nagy finn kiadóktól, másrészt — ha élő íróról, tudósról volt szó — egyenesen a kérdéses személytől. A fényképek és alattuk a rövid életrajzi adatok közelebb hozzák a szerzőt az olvasóhoz. A szövegekben előforduló irodalmi adatoknak, költői és népi nyelvsajátságoknak és szóalakoknak külön fejezetben való tárgyalása, valamint a kitűnő szójegyzék, a későbbi szótár alapja, olyan könnyítést adnak a tankönyv, illetve kézikönyv használójának, amilyent Szinnyi olvasókönyvének forgatói sohasem kaptak tanulmányaik során.

Igen nagy kár, hogy az említett könyvekkel ma már csak a továbbtanulni szándékozók ismerkedhetnek meg behatóbban, mert 1961-ben a heti 2 óráról immár 1 órára „zsugorított” finn nyelvi oktatás kereteibe már nem fér be azok anyagának módszeres feldolgozása.

Egy ideig ugyan megkíséreltük a lehetetlent. A 21 leckére épített nyelvtani és olvasmányanyagot szemelvényekben mutattuk be. De a nagy szelektálás következtében gyakran éppen a legnehezebb nyelvtani szerkezetek, finn saját-

ságok nem kaptak fontosságuknak megfelelő „szöveges” megvilágítást; egyszerű ismertetésük vagy elnagyolt számbavételük nem mutatkozott elégségesnek a hallgatók tudatába való belerögzítésükhöz.

Ezen a visszásságon óhajtott segíteni Papp István, amikor a „mini óraszám” megmaradásáért küzdve (hiszen a 60-as évek elején még ezt is veszély fenyegette) egy finn chrestomathia megírására vállalkozott. A tudós szerző mindent elkövetett, hogy az 1967-ben egyetemi tankönyvként megjelent „A finn nyelv alapelemei” c. munkájába mindent belesűrítse, amit a finn nyelv alapjainak megismerésében fontosnak és lényegesnek tartott, és főleg ami a heti egy órába (összesen 12 órába) belefért. Az ilyen sűrítés természetes velejárója, hogy rendkívül „erőltetett menetet” jelent az oktatónak, hiszen 12—14 óra alatt egy sohasem hallott, eddig nem ismert nyelv nyelvtani alapjait kell leraknia hallgatói tudatában, sőt még bizonyos fordítási készséget is kifejleszteni bennük. De nehézséget jelent a hallgatónak is, hiszen a meglehetősen nagy ismeretanyagot legfeljebb körvonalalaiban ismerheti meg, mélységeibe nem tud behatolni.⁷

Azt, hogy ennek ellenére az utóbbi években egyre fokozódik az érdeklődés a finn nyelv iránt, és az I. éves hallgatók zömmel a finnt választják kötelezőn tanulandó rokon nyelvként, a fokozódó és erősödő finn—magyar baráti kapcsolatok számlájára írhatjuk. S ezen kapcsolatok megerősödésében nem csekély szerep jutott Papp István kitűnő tankönyveinek és szótárának, valamint annak a lelkes, odaadó munkának, amellyel a debreceni „Műhely” minden tagja — az egyetem haladó hagyományainak szellemében — a finn—magyar barátság és együttműködés szálainak szorosabbra fűzésén, a finn nyelv és kultúra ápolásának elmélyítésén dolgozik.

A. KÖVESI MAGDA

Der Unterricht der finnischen Sprache an der Universität Debrecen

Die Erfolge auf dem Gebiet des Unterrichtes der finnischen Sprache und der Pflege der finnisch—ungarischen kulturellen und freundschaftlichen Beziehungen an der Universität Debrecen — sind in Finnland weit und breit anerkannt und gewertet.

Diese Anerkennung zu begründen, schildert die Verfasserin den langen und oft sehr schwierigen Weg, den diejenigen einschlagen mussten, die um die Jahrhundertwende — oder später in den 30-er, 40-er Jahren unseres Jahrhunderts sich mit dem Unterricht oder der praktischen Aneignung der finnischen Sprache befassten.

⁷ Meg kell jegyezni, hogy a finn egyetemeken a finn nyelv és irodalom szakos tanárjelöltek két féléven át heti 2 órában (Turkuban 3-ban) tanulnak magyar nyelvet. Emellett vannak magyar nyelvtörténeti és magyar irodalmi kollégiumaik is.

Die sogenannten Universitäts-Lehrbücher von J. Szinnyei waren vielmehr wissenschaftliche Werke für Fachkundige, als Leitfaden für die Universitäts-hörer oder Wegweiser für diejenigen, die ohne akademische Schulung die finnische Sprache erlernen wollten.

Den Nachfolgern Szinnyei's an den ungarischen Universitäten in Budapest, Debrecen, Szeged (Zsirai, Pápay, Mészöly) gelang es doch die „stummen“ Bücher von Szinnyei zum Sprechen zu bringen und eine recht bedeutende Gruppe von Fachleuten zu erziehen, die auf den Universitäten oder anderen Arbeitsfeldern die Wegbereiter der finnisch—ungarischen kulturellen Beziehungen, der ungarischen und finnisch-ugrischen Sprachforschung, bzw. des Unterrichtes der finnischen Sprache waren oder noch heute sind.

Einer der bedeutendsten Schrittmacher auf diesen Gebieten war und ist Professor István Papp.

Die Verfasserin schildert die mittelbaren und unmittelbaren Veranlassungen und Motive, die I. Papp, den Forscher der ungarischen und allgemeinen Sprachwissenschaft auf den Weg der finnischen Sprach- und Literaturforschung führten.

Anschliessend folgt die Beschreibung der erfolgreichen Lehrtätigkeit von I. Papp an der Debrecener Universität, besonders die detaillierte Analyse und Wertung seiner ausgezeichneten finnischen Lehrbücher (Finn nyelvtan 1956¹, 1958²; Finn nyelvkönyv 1957¹, 1962², 1967³; Finn olvasókönyv szójegyzékkel 1959 usw.), mit deren Hilfe er und seine Mitarbeiter an dem finnisch-ugrischen und ungarischen Lehrstuhl dem Unterricht der finnischen Sprache und der kulturellen und freundschaftlichen Beziehungen zwischen den beiden Ländern mit so vieler Begeisterung und Erfolg dienen konnten.

MAGDA A. KÖVESI

Heves község földrajzi neveiről

Heves község a Nagyalföld északi részén — a Mátrától délre — még sík vidéken fekszik. Tengerszint feletti magassága 102 m. Határának délkeleti nyúlványát a *Hanyi-ér* metszi át, egyébként csak kisebb tószzerű állóvizek és a *Hanyi-érhez tartozó kanális* képezik vízállományát.

A környező községek: északon *Boconád*, *Erdőtelek*; keleten *Tenk*, *Átány*; délen *Hevesvezekény*, *Pély*; nyugaton már a szomszédos Jász-Nagykun-Szolnok megyéhez tartozó *Jászapáti* és *Jászszentandrás*. (Jászapáti része ma *Jászvány*, amelyet régebben *Hevesiválynak* hívtak, sokan még mindig így említik.)

Főbb kövesútjai Gyöngyös, Eger és Jászapáti (az utóbbin keresztül Jászberény—Budapest, másrészt Szolnok) felé vezetnek. A hevesi járás (azelőtt *tarnai-alsó*) székhelye, a szomszédos községekkel is kövesút köti össze. A felsorolt útvonalakon autóbusz közlekedése van, a Kál-Kápolna—Kisújszállás vasútvonalnak pedig jelentős állomása.

Heves község történetéből már említettem adatokat (MNyj. XI, 43), amikor ragadványneveit közöltem, ezúttal a földrajzi nevek megértéséhez igyekszem csoportosítani az anyagot. Heves nincs messze a Tiszától (20—25 km), s ez a távolság régen még kisebb volt, ha számításba vesszük a folyó szélesebb árterületét. Érthető tehát, hogy Heves ősi földvára vizes, mocsaras terület szélén, erdőtől határolva meghúzódhatott, de hatalmat is jelenthetett. Építőit nem ismerjük, a honfoglaláskor azonban a magyarok hamarosan birtokukba vehették.

A földvártól kb. 3 km-re északnyugati irányban fekszik a mai község lakott része. Kérdés, hogy e kettősség mikor alakult ki. Talán összefüggésben van a nyári és téli szállás ősi szokásával, a földművelésre való áttéréssel, falvak keletkezésével. Földművelésre és állattartásra egyaránt alkalmas területet választottak ki, amelyet északról, nyugatról erdőség szegélyezett, enyhébb homokdombok találkoztak a déli és keleti vizes, mocsaras, lapályosabb részekkel.

A hagyomány három Hevesről beszél (ti. a földvár, Heves, Hevesivány), összetartozásukat az *Alsó*-, *Közép*- (~*Középső*-) és *Felső-Heves* elnevezés őrzi. Nehezen tisztázható azonban, hogy melyiket melyik névvel jelölték. Pesty köz-

lője Alsó-Hevesnek Hevesiványt, de a várat is, Közép-Hevesnek a mai községet mondja. PÁSZTOR JÓZSEF Felső-Hevesnek Hevest, Alsó-Hevesnek Hevesiványt, Közép-Hevesnek a földvárat teszi (Hevesmegye várai. Gyöngyös, 1933. 95). Ez utóbbi elrendezés mesterkéltnek látszik. A PESTY gyűjtésében található szemléletnek az az alapja, hogy a három hely közül valóban Heves van közepén. Az Alsó-Heves és Felső-Heves szembeállításnak is van jogosultsága, mert Hevesivány is, a vár is mélyebb fekvésű, délkeleti, ill. délnyugati irányban levő hely, amelyekhez képest Heves „felső”, északi.

A mai *Fácános*, *Szikezs-gyep* és *Radics-tanyák* által közrefogott területen volt az említett földvár, melynek az 1842-ből származó térképen *Tapaszhalom* a neve, környékének pedig *Tapaszalmi földek*. Tengerszint feletti magassága 94 m, a földemelkedés 556 875 m² nagyságú volt, a Hanyi-ér jobb partján fektült. — Történetének három főbb szakaszát lehet elkülöníteni: 1. a tatárjárásig; 2. a török uralomig, 1552-ig; 3. a török kiűzéséig, pontosabban 1693-ig, mert ekkor romboltatta le Glöckelsberg császári ezredes (PÁSZTOR i.m. 98).

Heves megye nevét *Hevestől* kaphatta. A község történetének kezdeti időszaka és a megye létrejötte mutat érintkező pontokat. BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ István királynak tulajdonította *Újvár megye* megszervezését (Száz. 1907. 206 kk.), melynek Heves akkor még csupán egyik része. Összetartozott Abaúj és Sáros megyével. Később válnak külön. A feltételezett megye eredeti magyar nevét nem tudjuk, mert az *Újvár* csak a latin *Novum Castrum* valószínű fordítása (BOTKA TIVADAR, A vármegyék első alakulásáról és őskori szervezetéről 37). Az *Új-Vármegye* névváltozat mellett a *Hevesújvármegye* is megvan, még a XV. sz. elején is (CSÁNKI: I, 50).

Az elsőkorai megyék azonos nevű országos várait székes váraknak mondja BOTKA (i.m. 25), s a reális kép kialakítását segíti az az állítása, hogy az ősvár-ispánságok aránylag nem nagy területek. A hevesi várszerkezet sem lehetett nagy.

A királyi hatalomnak azonban szüksége volt e birtokaira, a várispánságokra; a hevesire elsősorban a betelepült kunok és besenyők miatt, még akkor is, ha az Aba nemzetségből voltak hű alattvalói.

Újvár megye két központ körül szerveződik, *Újvár (Abaújvár)* körül és *Heves* körül.¹ Erre a kettősségre és összetartozásra lehet bizonyíték a Várad Krónikában előforduló adat: 1203 — 374/1500 k.: partem . . . tributi, quod in C-u *Novi Castri* tam circa ipsum *Novum Castrum* quam circa *Hewes*² . . . tam in v-is quam in foris exigitur (SRH. I. 211, vö. Reg. Arp. 207; idézi: GYÖRFFY, I, 58).

¹ Heves megye és Heves község történetére vonatkozó fontosabb irodalom még: BOROVSKY, Magyarország vármegyéi és városai III. (Bp., Országos Monogr. Társ. 1909—1910.) Heves vármegye; PAULER GYULA, A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt.² Bp., 1899; HOLUB JÓZSEF: SztIstván-Eml. II, 71—107.

² Heves nevét én emeltem ki mindenütt. M. J.

1138-tól van adatunk az újvári ispán vezető helyzetéről, akinek egyrészt az újvári udvarbíró (1219—), másrészt a hevesi udvarbíró a helyettese. 1215: „Michael, curialis cōes de *Henes*” (VárReg. 174. §; valószínűleg a nyelvemlék nyomtatásakor lett *u* helyett *n*). Pál udvarbíró azonban már hevesi ispánként önállóan ítélt 1219-ben³: „Iudicibus Pauli curiali comiti . . . de *Heues*” (uo. 78. §). 1222-ből hevesi várnépeket sorol fel ugyanez a forrásunk (206. §: „castrenses *Heues*”). 1264-ben az újvári (*Wyuar* = Heves) várnak *Wrs* (Tarnaörs) nevű földjét kapja meg Compolth ispán (CD. IV. 3. 204; ÁUO. XII. 692). 1267-ben V. István akkor még ifjabb király adományozza el a hevesi várföldként szereplő („*terram castris novi de Heues*”) Gyöngyöshalászt (*Halaz*) Jánosnak, Chabanka fiának (CD. IV, 3. 414 és VII, 1. 345). 1271-ben V. István király személyes jelenlétében tartanak gyűlést Hevesen.

A nemesi vármegye is külön-külön szerveződik Abaújban és Hevesben, 1263-ban külön említik a két megye nemeseit (GYÖRFFY: I, 48, 59). 1323-ból maradt ránk az első oklevél, amelyet a hevesi ispán adott ki. Mivelhogy Borsod megye is egyre fejlődött, a fent említett két rész közé ékelődött, be kellett következnie Heves megye önállósodásának, Abaújtól való elszakadásának.

Heves archidiaconatus is a XIII. században: „1288: Martino de *Hewes* . . . archidiaconis (Muz. Szinnyi-Merse). 1302: Johanne de *Heues* . . . archidiaconis” (id. MNy. X, 81). Főesperesi kerület székhelye, temploma van már, s ez is a helység fontosságát bizonyítja. (Elavult BALÁSSYNAK az a feltevése, hogy egy főesperesi területnek egy politikai vármegye felelt meg. Heves vármegye története. I. Eger, 1897.) Az 1332—37. évi pápai tizedjegyzék is jövedelmező kerületnek említi.

A pápai tizedjegyzékben fordul elő Heves neve *Ennes*, *Ewes* formában is (ORTVAY, PápTiz. II, 173), más esetben *Heues*, *Hewes*, *Heves*. — Az eddig talált írásos alakok tehát nem mutatnak jelentősebb változatokat. Az egyetlen *Ennes* alak valószínűleg *Ewes*, *h* nélkül, lehet, hogy idegenajkú pap, hivatalnok jegyezte, írta le.

A történeti adatok részletes bemutatása nem célom. Az első írásos emlékekre igyekeztem utalni, hogy a település körülményeit, helyzetét valamennyire megismertessem. A továbbiakban még vázlatosabban teszem.

1467-től kezdve az oklevelek városként említik (kiváltságos város), vásártartási joggal rendelkezőt (*Hewes* opp. 1467: Dl. 165 445., 16 550.; 1468: Dl. 16 607; 1489: Dl. 24 581); a nánai Kompoltiak bírták (CSÁNKI: I, 54).

Az 1514-es Dózsa-féle parasztháború idején a kurucok egyik hada a vár területén táborozott, s készült Eger ostromára (PÁSZTOR i. m. 68).

A török uralom 1552-ben kezdődött, Achmed Ali elfoglalta a várost; a magyarok még rövid időre visszafoglalták, de 1596-ban tatár csapatok igen súlyos pusztítást végeztek, mindent felégettek. A pusztulás mértéke, fájó követ-

³ Ezt az évszámot vették alapul a község mai vezetői, amikor 1969-ben Heves székhelyközséggé alakulásának 750., felszabadulásának 25. évfordulóját ünnepelték.

kezménye szemlélhető e két adaton: 1555-ben 52 ház után járt fejadó, 1633-ban csak 6 házzal szerepel az adójegyzékben (VELICS: II, 180, 729). A hosszú török uralom alól 1685 októberében szabadult fel Heves.

A község a XVIII. sz.-ban fokozatosan fejlődésnek indult, a lakosság számát a telepítések növelik meg a XIX. sz. elején. Járványok pusztítják, háborúk nehezítik a későbbiekben is. Hiába van jó szántóföldje, amelyen nemcsak búzát termelnek, hanem dohányt, a híressé vált dinnyét stb., a lakosság többsége szegénységben él, mert 1 nagybirtok és 13 középbirtok 5300 kh földet vesz el, sok a törpebirtokos, aki munkát keres. 1030 mezőgazdasági cseléd és 3071 mezőgazdasági munkás van a XX. sz. 30-as éveiben.

A felszabadulás (1944. nov. 14.) itt is döntő változást hozott. 5031 kh földet osztottak ki. Számos épületet, lakóházat, iskolát, óvodát, művelődési házat, szülőotthont stb. hoztak létre. 1959-ben lett termelészövetkezeti község, az állami gazdaságnak is vannak üzemegységei, van gépállomás. Mezőgazdasági jellegű község, de kisipari termelészövetkezetei, Háziipari Szövetkezete, járási és községi hivatalok, posta stb. található. A távlati tervben új üzemek létesítése várható. Lakóinak száma némileg csökkent, mivel többen elköltöztek városra.

A volt birtokosok nevét azért sorolom fel, mert legtöbbjük a gyűjtött anyag elemeként is előfordul (1. Adattár). Hevest a XIV. és XV. században a Kompolthy család birtokában találjuk. A XVI. sz.-ban Országgh birtok, egy rész Jakcsy tulajdonában. A hosszú török uralom után Glöckelsberg császári ezredes 1693-ban ius armorum alapján nyerte a kamarától. A magyar birtokosok nem mondtak le a területről még a török időkben sem, per útján sikerül az Országgh család örökösének, a Nyáry családnak megnyernie a község egyik felét. Az 1741. évi úrbéri összeírásakor a község másik felén a Bernáth, Dobóczy, Freizeizen, gr. Haller, Németh, Radics, Szepessy család osztozott, később még hg. Koburg és gr. Berényi, Orczy br., a XIX. sz. első felében még gr. Eszterházy és gr. Szapáry voltak birtokosok. A szántói nemesek is kaptak Hevesből, az Ötödöröszt volt az övék, Lévy-Borbély, Soldos, Ürményi, Nagy, Nyireő Szalatnay, Csörgeő, Szomotyai, Jeszenszky, Horváth, Petheő, Fehérváry, Luby, Völgyi, Balla, Várkonyi és mások. Még későbbi és eddig nem említett birtokosok: Báthy, Pajzs, Remenyik, Kanyó, Kállay, Majzik, Spitzer, Barkóczy.

A helyszíni gyűjtést 1964 nyarán végeztem. A közlők (15) közül 13 hevesi születésű, kis időre volt csak távol szülőfalujától. Átlagos életkoruk (25-től 80. év) 58 év. Foglalkozásuk különböző, 8 közülük földműves. A nagyrészt szinkron anyagot az egri levéltárban gyűjtött adatokkal egészítettem ki. Budapesten pedig kiírtam PESTY adatait.

A következőkben — a terjedelem korlátozottsága miatt — csupán a belterületi névadással foglalkozunk. A külterületi nevek tárgyalására a későbbiekben még visszatérünk.

I. Belterület

A) Falurészek, utak, utcák stb.

A belterületi neveket LŐRINCZE LAJOS Földrajzi neveink élete és KÁLMÁN BÉLA A nevek világa c. művének a felhasználásával csoportosítottam, helyenként bizonyos kiegészítéssel, módosítással, amelyet az anyag természete tett szükségessé.

a) Természetes nevek:

1. A falurész, utca stb. nagysága, alakja: Pl. *Fő ucca, Kis köz, Nagy útsza* (Tk. 1842). — Az ide tartozó nevek többsége régi, a típus csökkenő tendenciát mutat.

2. Helyzete, fekvése: Pl. *Alvég, Félvég*. — Itt is csökkenés tapasztalható.

3. Jellegzetes épület, létesítmény, ahová vagy amely mellett vezet az út: Pl. *Állomási út, Strand ucca, Templom ucca*. — Számuk csekély, de növekedhet is.

4. Szobor: *Márja döllő* (az utca — régebben dülőút — elején levő kis szoborról). — Ritka, egyedi eset.

5. Növényzet, fák: Pl. *Epreskerti útsza* (Tk. 1842), *Liget*. — Nem valószínű, hogy a számuk emelkedik.

6. Állattartás: *Város körüli csapás* (Tk. 1842). — Ma már nem használatos a *csapás* megjelölés.

7. Iparra, kereskedelemre, gazdálkodásra vonatkozik: Pl. *Búzapijac tér, Malom sor, Maktár kert*. — Bár a csoport egyes tagjai nem tartoznak már a használt alakok közé, a típus növekedése mégis elképzelhető.

8. Környező város, falu, határrész, ahová az út vezet: Pl. *Gyöngyösi út, Péji út, Pélyi útsza* (Tk. 1842), *Bútelki út*. — Számuk jelentős, s ha a nevek cserélődnek is, a csoport helyzete szilárd.

9. Nemzetiség, vallás: *Kilső-Sováp sor, Rëformátus köz*. — Ilyen jellegű nevek nem várhatók.

10. Népi humor: *Bicikli ~ Bicigli köz, Tükör ucca* (Régebben esőzések idején víz állt az utcában.) — Számuk kevés, gyarapodásuk aligha várható.

11. Mennyiségi vonatkozás kiemelésével: *Háromház* (A *Lajta* utcában eleinte csak 3 ház volt). — Ebben a típusban a nevek használata visszaszorulóban van.

b) Mesterséges utcanevék:

1. Egyik elemük személynév. Nem is tekinthető minden esetben mesterséges névadásnak. Helybeli, legtöbbször az utcában lakó földbirtokosról vagy valamelyik családról, esetleg azonos nevű családkőről volt szó, s ezek az utcanevék természetesen is megszülethettek, aztán hagyták jóvá hivatalosan. Pl. *Bástyi ucca* (*Básthy*), *Holló sor, Rubinstejn ~ Rubinsten köz*. Az utcában lakókról való elnevezés szokása tovább él.

2. A személynek semmi közvetlen kapcsolata nincs, nem volt a településsel: *Árpád ucca*, *Barozs Gábor ucca*, *Petőfi Sándor ucca*. A típus megterheltsége túlzottan nagy.

3. Elvont, szimbolikus fogalmak: *Alkotmány ucca*, *Béke ucca*, *Kösztársaság tér*. — Helyzetük szilárd, egy részük már a felszabadulás előtt is megvolt.

4. Nevezetes dátumok: *Április 4. utca* (*Április négy ucca*), *Novembér tizennégy-tér* (a község felszabadulásának napjáról). Újabb, felszabadulás utáni időre jellemző típus.

5. Egyéb köznév. Szervezet: *Úttörő ucca*; foglalkozás: *Pék köz*; évszak: *Tavaszi ucca*, *Őszi ucca* stb. — Az itt említendő — olykor egyedi — esetek csekély százalékot jelentenek a névanyagban.

6. A községgel kapcsolatban nem levő városok, országrészek stb. neve fordul elő egyik elemként, rendszerint *-i* képzősen. Pl. *Epérsesi ucca*, *Erdéji ucca*, *Zágrábi ucca*. — Mind a felszabadulás előtt keletkezett, számuk aránylag nagy. A felsorolt típusok táblázatban szemléltetve:

I. Természetes nevek	száma	százaléka
1. A falurész, utca mérete	10	5,10%
2. Helyzete, fekvése	7	3,58%
3.4. Épület, létesítmény	6	3,07%
5.6. Növényzet; állattartás	5	2,56%
7. Iparra, kereskedelemre, gazdál- vonatkozik	10	5,10%
8. Helység, ahová az út vezet	17	8,72%
9. Nemzetiség, vallás	7	3,58%
10. Népi humor	7	3,58%
11. Mennyiségi vonatkozással	2	1,02%
Összesen:	71	36,31%

II. Mesterséges nevek	száma	százaléka
1. Személynév (van helyi kapcsolata)	23	11,79%
2. Szn. (nincs helyi kapcsolata)	59	30,25%
3. Elvont fogalom	8	4,10%
4. Nevezetes dátum	3	1,50%
5. Egyéb köznévi eredetű fogalom	10	5,10%
6. Nem az odavezető utat jelöli	21	10,76%
összesen:	124	63,50%
I. + II. összesen:	195	99,81%

Jellegzetes vonása tehát a belterületi anyagnak az utcanevekben előforduló személynevek nagy hányada. Észrevehető a felszabadulás előtti névadásban az a törekvés, hogy az adott nevek az uralkodó köröknek hízelegjenek. Pl. *IV.*

Károly király utca; Gróf Tisza István utca; Szmracsányi Lajos utca (az egri érsekről) stb.

Szellemében ez utóbbi csoporthoz tartozik a „történelmi” Magyarország városaira, hegyeire stb. utaló nevek szerepeltetése, ezeknek Heves községgel semmi kapcsolatuk nincs. Használatuk megtévesztő, hiszen oda nem vezető út a *Fiúmei út*, a *Kolozsvári utca* stb. Még kevésbé jogosult utcanévnek az ilyen: *Adria u., Hargita u., Kárpát u.* stb.

B) Épületnevek közül csak néhányat vettem föl az adattárba. Így pl. a Vásártéren levő *Cédulaházat*; a *Gőzmalmot*, (rövidebben: *Malom*); szerepel néhány kocsmá: *Hégyés kocsmá, Paradicsom, Vilák közepe, Zőt hordó*; kastély: *Dobócki kastéj, Remenyik kastéj*; tó neve (vályogvetéskor keletkeztek): *Güdrök, Nyitraji-tó*.

Érdeemes megvizsgálni a neveket utótagjuk szerint:

1. út	18	9,23%	6. tér (tere)	10	5,10%
2. utca	130	66,66%	7. kert	2	1,02%
3. köz	16	8,20%	8. vég	4	2,05%
4. sor	6	3,07%	9. tag, telep	2	1,02%
5. dűlő	2	1,02%	10. egyéb	5	2,56%
összesen:				195	99,93%

Szemmel látható az *utca* bázisnév túlzottan magas százaléka. A történeti adatok elhagyásával ez az arány még nagyobb. Még az *út, köz, tér* elemek tartoznak a használatosabbak közé. Régen kedvelt lehetett a *sor* megjelölés. A múlt századi térkép készítője a *vég* és a *sor* utótagú nevekhez még fölöslegesen hozzátette az *útsza* elemet, hogy hivatalos formát alakítson ki. Pl. *Bernáth-sor útsza, Hidegyégi útsza* (Tk. 1842). A *Csalandra* név magában jelöl területet, a *Csalandra útsza* aligha lehetett használatos. Az *út* földrajzi köznévvé gyakrabban fordul elő a szóhasználatban, mint a fenti számok mutatják, különösen régebben volt általános, ma ingadozás tapasztalható. Elsősorban analógiás hatásra gondolhatunk. A községből kivezető utaknak belterületi szakasza is van, az *Egri út* egy kis szakasza a *Szerelém ucca*, de van *Szerelém út* változata is, a *Kosút Lajos ucca Péji út* is; ebből *Kosút Lajos út*. Az okok között szerepelhet a ritmusérzék, nyelvi gazdaságosság, jóhangzás, más városok névadásának hatása (elsősorban Budapest). Inkább mondják *Alkotmány út*, mint *Alkotmány ucca*.

A kül- és a belterület közös anyaga éppen az utak neve. Mind a két csoportban kellene említenünk. Ez azonban már átvezetne a külterületi névadás területére.

MÁTÉ JÓZSEF

Über die geographischen Namen der Gemeinde Heves

Der einleitende Abschnitt behandelt die allgemeine Lage der Gemeinde Heves und deren Geschichte. Hierauf folgen die ersten schriftlichen Belege über das Dorf, die auch schon deshalb erwähnt werden müssen, weil das Komitat (Heves) nach dieser Siedlung benannt worden ist.

Anschließend wird eine Gruppierung des Namenmaterials der inneren Gebiete vorgenommen, dessen bedeutender Teil (42,04%) Straßen- und Gassenbezeichnungen mit Personennamen als erstem Glied liefern. Als zweites Kompositionsglied wird das Element *utca* am häufigsten gebraucht. Das Material über die äußeren Gebiete wird später veröffentlicht.

J. MÁTÉ

Verssorok stilisztikai elemzéséről*

1. Az utóbbi években nagyot emelkedett a stilisztikai verselemzések száma és színvonala. Ritka azonban közöttük az olyan cikk, amely nem egy teljes verset, hanem annak csak egy részletét vagy néhány sorát elemzi. Részben érthető ez, hiszen a sorok a versben élnek, s ha onnan kiszakítjuk őket, művészi értékben menthetetlenül kárt szenvednek. Sokszor azonban — pl. az iskolában — egy-egy vers részletes stilisztikai boncolására nem jut idő, kénytelenek vagyunk megelégedni sorokkal. Az összehasonlító stilisztikai elemzésnél — amikor több író művét vetjük össze — szintén igen gyakran járunk el így. Aztán vannak a verseknek olyan sorai, amelyek viszonylag önállóan is megállnak, s ne feledjük azt sem, hogy egy teljes vers elemzésekor is fennállhat bizonyos leszűkítettség: a kötetből, a ciklusból, az írói életműből való kiszakítottság.

2. Verssorokat az irodalomban a legtöbbször egy-egy stilisztikai jelenség bemutatására idéznek, a leggyakrabban talán a Szeptember végén híres sorát: *Elhull a virág, eliramlik az élet*. Sokszor megállapították már, hogy a folyékony hangok gyakorisága könnyedséget, lágytságot ad a sornak (hangtan). Az *eliramlik* szó jelentésével, hangfestő jellegével az élet gyors elmúlására utal (szótan). Petőfi párhuzamot von a természet és az élet elmúlása közt, nem lázadzik az örök törvény ellen, csak megállapít. Ezt tükrözi a mondat szerkezet is, két főmondatból álló kapcsolatos kijelentő mondat (mondattan).

Amikor a fenti megállapítások közül egyet-egyét megtettünk, nem stilisz-

* A nyelvészeti irodalomban szokásos rövidítéseken kívül az alábbiakat használom: BARLA₁ = Barla Gyula: A nyelvi elemzés új útjairól. Acta Paedagogica Debrecina. Tom. IX/I., BARLA₂ = Barla Gyula: A középiskolai nyelvi elemzésről. Acta Paedagogica Debrecina. Tom. IV., FÓNAGY = Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából. Irodalomtörténeti füzetek 23. Bp. 1959., HALÁSZ = Halász Előd: Magyar—német szótár. Bp. 1964., HORVÁTH₁ = Horváth János: Vitás verstani kérdések. NyÉrt. 7. Bp. 1955., HORVÁTH₂ = Horváth János: Rendszeres magyar verstan. Bp. 1969., MIL = Magyar Irodalmi Lexikon III. Bp. 1965., O. NAGY = Magyar szólások és közmondások. Bp. 1966., ORSZÁGH = Országh László: Angol—magyar szótár. Bp. 1968. SZATHMÁRI = Fábíán Pál—Szathmári István—Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlata. Bp. 1958., SZUROMI = Szuromi Lajos: Ady szimultán ritmusa. Itk. LXXIII, 671—692., ZLINSZKY₁ = Zlinszky Aladár: A szóképekről. A magyar stilisztika útja. Szerk. Szathmári István. Bp. 1961., ZLINSZKY₂ = Zlinszky Aladár: Szemléleti és hangulati elemek a metaforában. A magyar stilisztika útja. Szerk. Szathmári István. Bp. 1961., ZLINSZKY₃ = Érzelmkifejezés a lírában. A magyar stilisztika útja. Szerk. Szathmári István. Bp. 1961.

तिकai elemzést végeztünk. Különösen az iskolában kell óvakodnunk attól, hogy a sorok hatását egy bemutatandó stilisztikai jelenségre korlátozzuk (vö. BARLA₁ 119).

3. Rövid versrészletek stilisztikai elemzésekor általában a stilisztikai értékű elemek, azok viszonyainak teljes feltárására törekszünk.

Az alábbiakban két-két sor ilyesfajta elemzését kíséreljük meg.** Első példánk egy Arany-idézet:

*Fojtva, teremről rejti teremre
Halk zokogását asszonyi bú. —* (Tetemrehívás)

E részlet kitűnő példa a szórend művészi átformálására. Szabályos szórenddel a mondat így hangzana: Asszonyi bú halk zokogását teremről teremre fojtva rejti. Ami a sorok különösségét, hangulatát leginkább adja, az éppen a szokásostól eltérő szórend. Az alapvető alany-állítmány viszony rugalmasságának e nagyfokú kihasználása egyben a tudatunkban feszültséget is teremt, amely csak a megértéskor, az alany utolsónak való megjelenésekor oldódik fel. Ugyancsak rendhagyó, s így különös a birtokos és birtok szabályos szórendjének felcserélése és a *teremről-teremre* kifejezés tagjainak egymástól való elválasztása is.

A szórend átalakítása a költő szándékának megfelelően új hangsúlyviszonyokat is hoz létre. Az első sorban a *fojtva* és a *rejti* szavak hangsúlyosak. Ezek hordozzák a lényeges mondanivalót. A fiatal Bárczi Benő halála miatt érzett mérhetetlen fájdalmat az édesanya és a hűg elnyomja. A *terem* szó előzmény- és véghatározó formában való megismétlése egyrészt azt fejezi ki, hogy a fájdalom az egész házat betölti: a fiukat sirató gyászoló nők képét villantja fel, amint szobáról szobára járkálva keresnek enyhülést. Másrészt a hangsúlytalan, azonos magánhangzókából álló *terem* szó ismétlése monotonosságával a palotát állandóan betöltő vigasztalhatatlan zokogást is érzékelteti.

A második sor szorosan kapcsolódik az elsőhöz, ugyanazon bővített mondat folytatása. Az elfojtott, rejtett fájdalmat tovább nyomósítja az ugyancsak hangsúlyos *halk* jelző. A zokogás hangos és szenvedélyes szokott lenni. Jelző és jelzett szó közt ellentét feszül. Az asszonyok zokogása nem tud feltörni, elfojtódik. A *zokogását* szó hangutánzó jellegével, egynemű magánhangzóival hasonló hangulatot kelt mint a *teremről . . . teremre* az első sorban: a sírás megszakítatlanságát, a fájdalom vigasztalhatatlanságát festi alá.

E sor végén jelenik meg az alanyi rész: *asszonyi bú*. BARLA GYULA mutatott rá, hogy e jelző az egész vers fényében különös jelentőséget kap (BARLA₂ 112—113). Az öreg Bárczi középkori várúr, despota; megtiltja, hogy bárki is belépjen a halottas szobába. A szolgák félénk kérdésére:

** Elemzésemet először egy gyakorló iskolai megbeszélésre készítettem el. A megbeszélés előtt szeretve tisztelt vezető tanárom, Barla Gyula maga is elkészítette a sorok elemzését, s az egyi ket egy cikkében azóta meg is jelentette (vö. BARLA₂). Én saját elemzésemet közlöm kibővítve.

„Hátha az anyja, szép húga már most
Jönne siratni?” —

ennyi a felelet:

„... Vissza! neki,
Jaj, ki parancsom, élve, szegi!”

Az asszonyoknak a férfi parancsa szent, de míg a halottat nem látják, addig igazából nem tud belőlük feltörni a zokogás. Valóban a fájdalom a maga elementáris erejével a tetemrehíváskor nyilatkozik meg, amikor meglátják a halottat:

*Jöjjön az anyja, hajadon húga!
Künn a leány, már messze, sikolt;
Anyja reárogy, öleli bűgva:*

A legutoljára megjelenő alany, a *bú* jelentésének hangulatával, hosszan zengő magánhangzójával szinte tovább rezegteti az olvasóban az érzéseket.

Radnóti sorai jutnak eszünkbe:

*Ha megharagszol, ép
Olyan vagy, mint az ú,
Mélyhangú, hosszan zengő és sötét* (Hasonlatok)

Az *ú* a magyar magánhangzók közül a legsötétebb és a legkevésbé hangos (FÓNAGY 78, 80).

A sorok verstani elemzésére térve megállapíthatjuk, hogy daktilusi lejtésűek, s félsoronként adonisi képletre ritmizálhatók, a második sor ugyanennek csonka változata:

‘ — — | — — | ‘ — — | — —
‘ — — | — — | ‘ — — | — —

(vö. HORVÁTH₁ 99).

A hangsúly szerinti tagozódást támogatja az időmértékes ritmus is, ütemhatár és sormetszet mindenütt egybeesik. Mind a hangsúlyviszonyokban, mind az időmértékes ritmusban — az egyes sorokon belül és között — szimmetria van. Mindkét sor két-két ütemre oszlik. Ezeken belül hasonló verslábak hasonló sorrendben helyezkednek el. A verslábak szimmetriája csak az utolsó verslábban bomlik fel, ahol egy csonka láb a második (és harmadik) ütem végső spondeusának felel meg. A ritmus azonban itt is szimmetrikus marad, a hiányt pótolja a mondat végi, a szokásosnál is hosszabb szünet (gondolatjel).

A szimmetria kiterjed a szavak, a szófajok megoszlására is. Mindegyik sor négy-négy szóból áll, a sormetszet elé és után egyformán két-két szó esik. A sorok első részében a szófajok megoszlása ugyanaz, mint a másodikban: ige (igenév)+ főnév, ill. melléknév + főnév. A főnevek elhelyezkedésében a két sor között is párhuzamosság van: az ütemek végén állnak. Az első sorban egyazon főnév ugyanazon helyviszonyt, de különböző irányulást kifejező ragokkal ellátott alakjai szerepelnek. Ugyanakkor e sor igéi szemben állnak a második sor mellékneveivel. Az első sor igéi, a *teremről-teremre* kifejezés mozgást jelölő volta miatt dinamikusabb mint a második. Ellentét van a két sor magánhangzói közt is: az elsőben a magas, a másodikban a mély magánhangzók uralkodnak. Az idézett sorok stilisztikai értékét tehát többek között a szabálytalan szórenden belül megvalósuló szimmetria, a párhuzamok és ellentétek egysége adja.

Másik példánk elemzésének elején a külső valóság felől közelítjük meg a verssorokat. Pályája közepén Ady felismerte, hogy a magyar társadalom leg-haladóbb ereje a munkásosztály, a proletárság. A jövő nagy céljai is leginkább őket hajtják, ezért megvalósításukat is tőlük lehet várni. Ezt a hitét fejezi ki művészién a Csák Máté földjén c. versében. Ebből való a következő részlet:

*Éhe kenyérnek, éhe a Szónak,
Éhe a Szépnek hajt titeket.*

Az inverzió itt is tudatos. Ady a birtokos és birtok sorrendjének felcserélésével a birtokos szerkezet mindkét tagját hangsúllyal látja el. Különben az utótag, a birtok nyomatéktalan lenne. A hangsúly azonban nemcsak a célokon van. Ugyanennyire fontos, hogy a proletárságban megvan az igény az anyagi és szellemi javak, a jogi egyenlőség iránt. S ez az igény nem távoli vágy, hanem gyötrő elemi ösztön. Még jobban kiemeli ezt az *éhe* szó párhuzamos szerkezetben való háromszori ismétlése.

A hétköznapi *éhség* helyett Ady az *éh*-et használja. A ritkább, ősbib szó hangulatilag jobban telített, s azt is megjegyezhetjük, hogy az előző versszak utolsó szava épp az *éhség* volt (. . . *és nincs annyi nagy éhség.*)

Látjuk azt is, hogy a birtokviszonyt a birtokos szerkezet mindkét tagján rag jelzi. Egy szerkezetben a tagok közti nyelvtani kapcsolat általában annál szorosabb, minél több tagon van jelölve. Az idézetünkben szereplő birtokos szerkezetet így is mondhatnánk: kenyér éhe, a Szó éhe stb. A szórend miatt különben is kötelező kettős jelölés, a határozott névelő és a *-nak/-nek* rag ismétlése szorosabbra fűzi a viszonyt a birtokos és birtok közt. A jövő céljaihoz elválaszthatatlanul hozzá tartozik azok megvalósításának mély kívánása, az irántuk való éhség.

Amint a nagybetűs írásmód is mutatja, Ady a *Szó* és *Szép* szavakat átvitt értelemben használja. Az előbbieken már utaltunk rá, hogy a *Szó* itt a szólás

szabadságának, a jognak, a Szép a kultúrának a jelképe. Azt, hogy a *Szó* és a *Szép* nem elvont dolgokat, hanem konkrét, határozott társadalmi célokat jelent, a nyelvi tényezők is mutatják, szavaink előtt határozott névelő áll. *Kenyér* szavunknak a köznyelvben is van 'anyagi javak, mindennapi megélhetés' (ÉrtSz) jelentése, ezért itt a nagybetűvel való írásmód elmarad, és határozott névelő sem áll előtte. Hasonló programban ugyanez a sorrend Petőfinél: addig kell küzdeni, amíg *a bőség kosarából mindenki egyaránt vehet*, amíg *a jognak asztalánál mind egyaránt foglal helyet*, amíg *a szellem napvilága ragyog minden ház ablakán* (A XIX. század költői).

Az Ady-idézet utolsó részében (*hajt titeket*) a költő szóval is kimondja, amit stilisztikai eszközökkel már előkészített: a célok elérése ösztönzi, hajtja a munkásságot. A tegező megszólítás a verssort egyrészt az előző versszakokhoz kapcsolja (*S mégis büszke a ti fejetek, ... Csák Máté földjén ti vagytok az Isten stb.*), másrészt azt jelzi, hogy Ady közel állóknak, sajátjainak érzi a munkásokat.

A sorok verselésében a magyar alapritmus (a felező tízes és variánsai) mellett HORVÁTH JÁNOS daktilusi lejtést érez (HORVÁTH₂ 189). HEGEDŰS GÉZA az első sort így elemzi: — — — | — — | — — — | — — (Miért szép? Bp. 1966. 37. l. Hegedűs az utolsó lábat csonkának veszi, de ez valószínűleg sajtóhiba). SZUROMI LAJOS szerint magyaros és jambikus ritmus egészíti ki egymást (— ' — — — | — — — — || — — — || ' — — — ; — — — || — ' — — || — — —). Metszetkapcsoló szimultán sorokkal állunk tehát szemben, amelyekben a magyaros és időmértékes sormetszet, sőt az időmértékes lábmetset és a magyaros mellékmetszet is találkozhat (szíves szóbeli közlés, vö. még SZUROMI és MIL 247). Az időmértékes és hangsúlyos elemek tehát támogatják egymást, a logikai nyomatékot emelik ki.

Az utolsó ütemben a ritmus hirtelen felgyorsul. Csak az első tag kap hangsúlyt, a verslábakban pedig három egymás utáni rövid szótag jelenik meg. Itt van fordulópont a dallamban is. A versnek a vizsgált sorok előtti szakasza így végződött:

*S annyi láncosa nincs még a világnak,
Mint itt és nincs annyi nagy éhség.*

Elemzett idézetünk tulajdonképpen e két sor kijelentését fejleszti tovább. A hangfekvés erről az alapról emelkedik az ismétlések során egyre magasabbra. A csúcspont a negyedik ütem első szótagja, ahol a dallam hirtelen ereszkedőre vált. Ezek a változások: a ritmus felgyorsulása, a hangmagasság változása csak alátámasztják az ismétlések után megjelenő állítmány jelentését, s jól festik alá azt a lendületet, amely a jövőjéért küzdő munkásságot hajtja.

4. A fentiekben versek részleteit önmagukban vizsgáltuk. Stilisztikai jelenségeket azonban úgy is tanulmányozhatunk, hogy több példán mutatjuk be őket, s a különböző előfordulások stílushatását hasonlítjuk össze és magyarázzuk.

Ha valaki nagyon megijed, vagy különösen lenyűgözi valaminek a látványa, akkor az élmény súlya alatt sokszor szinte megdermed, ahogy egy metaforikus szólásunkkal mondjuk: *(a) földbe gyökerezik a lába* (O. NAGY). Hasonlattal kifejezett alakkal is élhetünk: [*Áll, mintha a földbe gyökerezett volna, v. táj: mintha a földhöz nőtt volna*] = mozdulni sem tud a meglepetéstől, az ijedtségtől v. a borzalomtól. *Áll, mintha gyökeret vert volna (a lába)* = a megdöbbenéstől, a meglepetéstől mozdulatlanul, szinte megmerevedve áll. (O. NAGY).

A *gyökér* szó metaforikus használata (tősgyökeres, meggyökeresedett, gyökerestől kiirt stb.) más nyelvekben is gyakori, sőt szólásunknak is megvan a párja pl. az angolban és németben: *remained rooted to the spot* 'földbe gyökerezett a lába' (ORSZÁGH); *er steht wie angewurzelt da* 'úgy áll mintha gyökeret vert volna a lába' (HALÁSZ).

A metaforának, hasonlatnak megvan a szemléleti alapja. „A fa . . . gyökereivel, ágaival élénken emlékeztet az emberi testre. A fának, növénynek van töve meg szára, az embernek is van keze meg lába töve és szára, van fültő, orrtő. A fa törzse, s az ember törzse” (ZLINSZKY₁ 220). Különösen nagy a hasonlóság a végtagok és az ujjak, s a fa törzse és gyökerei között. A kéz esetében csupán alaki — esetleg funkcióbeli — hasonlóságra támaszkodhatunk. Illyés Gyula Két kéz c. versében a kifordított fa gyökerei emlékeztetnek az ujjakra:

*Fa gyökere, ha mordul
kidöntve égrefordul:
tétlenül úgy meredtek
ujjai e kezeknek.*

Duhamel egyik versében az alakon kívül az a hasonlóság alapja, hogy a kéz és a gyökér is át tud fogni, szorítani valamit.

*Ses mains tourmentées comme des racines
Étreignent la main maigre de son fils.*

(Ballade de Florentin Prunier)

*Gyötrött kezei, mint a gyökerek,
Fia sovány kezét szorítják.*

Mivel az emberi testben a lábnak alakján kívül helyzete és funkciója is hasonló a fa gyökeréhez, érthető, hogy a névátvitel gyakoribb a láb és a gyökér közt. Ehhez a szóképkörhöz — hirtelen megálló ember és fa összekapcsolása — tartozhatnak olyan szóképek is, amelyekben a *gyökér* szó nem fordul elő. Effajta szóképekre, hasonlatokra idézzük az általunk ismert példákat, néhány verssort különböző költőktől. Elemzésükben egyrészt egy metafora különböző megvalósulásait mutatjuk be, s azt, hogy a költők sokszor a köz-

nyelv képeit újítják meg, másrészt azt próbáljuk vizsgálni, hogy az élmény intenzitását hogyan tükrözi a nyelvi megformálás. Igazolni próbáljuk azt a véleményt, hogy a tömörebb nyelvi megformálás, pl. metafora, általában intenzívebb élményt fejez ki, mint a lazább nyelvi forma, pl. a hasonlat (vö. SZATHMÁRI 96).

ZLINSZKY is utal rá, hogy a „földbe gyökerezik a lába” metaforát Petőfi is megújította:

*Ottan némán, mozdulatlan álltam,
Mintha gyökeret vert volna lábam.*

(A Tisza)

A költőt a parti táj szépsége lenyűgözi. Az első versszakban olvassuk: *Megállék a kanyargó Tiszánál*. S aztán elemzett sorainkig kilenc versszakban részletes tájleírás következik, amelyben a költő az egész látványt számba veszi, a víz tükrén táncot járó napsugaraktól a korszóját telemerítő pór menyecskéig. Az élmény — bármilyen mély — nem a maga váratlanságával, lélegzetelállító hirtelenségével hat rá. Szemléli a tájat, hosszasan, tudatosan gyönyörködik benne. Tudja, hogy *ottan* a Tiszaparton van. A hasonlat, a feltételes mód (*gyökeret vert volna*) és a *mintha* kötőszó mutatja, hogy a lába sem gyökerezett a földbe, valójában csak némán és mozdulatlanul állt.

Arany Toldi-jának I. énekében, amikor Miklós a porfelhőt, majd Laczfi seregét meglátja, a munkát abbahagyja, s a vendégoldalt a vállán felejtve a figyelemről és a meglepetéstől meredten áll ki a keresztútra:

*Azt hinné az ember: élő tilalomfa,
Ütve ,általútnál' egy csekély halomba.*

(vö. ZLINSZKY₂ 247)

A itt szereplő kép metafora, intenzitását azonban csökkenti az előtte álló feltételes mondat, s így a metafora eltolódik a hasonlat felé. A szókép alapja itt váratlanabb, s mélyebb élmény, mint az előbb idézett Petőfi sorokban. Mégis Toldira a sereg látványa nem teljesen váratlanul hat. Először csak a porfelhőt veszi észre, figyelme, áhítata úgy fokozódik, ahogy a vitézek egyre jobban előtűnnek: Miklós „*csak néz, csak néz előre hajolva, Mintha szíve-lelke a szemében volna*”. . . . „*Nézi Miklós, nézi, s dehogy veszi észre, Hogy a szeme is fáj az erős nézésbe*”. A szókép különben nemcsak Toldi meglepetését ábrázolja plasztikusan, „illik a csendes, pusztai vidéken magában álló tilalomfa kelte hangulat Toldi magányosságához is, aki a nagy pusztán egyedül áll, mialatt körülötte a béresek alusznak, a kuvasz nyelvel, s az ökrök leheveredtek az itatóvályúnál” (ZLINSZKY₃, 286).

Nagy László Tenyered éle előtt c. versében is felbukkan egy e körhöz tartozó metafora. A költőt szüntelenül kereső kedves végül egy bástyafokon

— mintegy látványként — egyszerre megpillantja a Dunába néző magányos, elcsigázott költőt, s hirtelen rádöbben: nemcsak ő árva.

*te csak állsz
te csak állsz
Nagy hajnali szélben a parton
gyökeret vert májusfa-asszony
felszalagoz tetőtől talpig
a gyász*

Az élmény mélységéhez, a vers látomásszerűségéhez is jól illik a tömör metafora. A metaforán belül a fiatal kedvesnek a fával való azonosítását (hozzá való hasonlítását) hangulatilag teszi megfelelőbbé, hogy a fa májusfa.

Éles és döbbenetes a kép, amikor Arany Tetemrehívásában a szerelmese holttestéhez megidézett Kund Abigél meglátja a halottat:

*Jő; — szeme villan s tapad a törre;
Arca szobor lett, lába gyökér.*

A bemutatott példák közül ebben a legmegrázóbb az élmény. A lány *lebűvölten* áll, pár perc múlva *vércse-visongással rohan el*, halott kedvesének látása, lelkiismeretfurdalása az örületbe kergeti. A metafora itt a leghatásosabb: állítmányi szerepben áll (vö. SZATHMÁRI 95), a mondat a legtömörebb, az azonosító és az azonosított — két kétszótagú szó — egy tőmondaton belüli pusztá egymás mellé helyezése. Az összetett állítmány igei része csak az előző mondatban van kitéve.

Végül az előzőktől kissé külön állítva Pilinszkynek egy verséből idézünk, amelyben a hirtelen megállást kifejező metaforánkat — eredeti alapjával részben ellentétben — egy mozgást jelentő igével kapcsolja össze:

*Csak azt feledném, azt a franciát, kit
hajnal felé a szállásunk előtt
a hátsó udvar sűrűjében láttam
lopódzani, hogy szinte földbe nőtt!*

(Francia fogoly)

A *lopódzani* ige az enjambement miatt még hangsúlyosabb lesz. A mozgás és mozdulatlanúság ellentétét a *szinte* határozószó oldja fel. A metafora stílus-hatását, különlegességét nem utolsó sorban ez az ellentét adja. A névátvitel alapjául egyrészt az eredeti metaforában csak másodlagos hangulati elemek szolgálnak: a felfokozott feszültség, figyelem, félelem stb. Másrészt az eredeti szemléleti alap is jelen van, a *lopószik* ige jelentése: 'óvatosan megy (vhol, vhova), hogy észre se vegyék; lopakodik' (ÉrtSz), nem zárja ki a meg-megállást. „Körülkutatva éppen visszanézett” — olvassuk a fogolyról.

Az idézetben az első négy példán át talán sikerült alátámasztani azt a megállapítást, hogy a képhasználatban a nyelvi megformálás általában annál tömörebb, minél mélyebb, intenzívebb a kifejezendő élmény. Persze hangsúlyozni kell, hogy általában, azaz megállapításunkról csak azt mondhatjuk, hogy az esetek többségére áll. Éppen idézeteink mutatják, hogy egy szókép-körnek milyen — a témától, a költő szándékától függő — különböző megvalósulásai lehetnek. Fontos szempont még pl. a műfaj, az irodalmi irányzat is. Elbeszélő költeményben, tájleíró versben gyakoribb a hasonlat mint a balladában, amely jobban kedveli a metaforát. Igen gyakran él metaforával az avantgarde és általában a modern líra. Ha a vizsgált szókép-körre vonatkozóan gyűjtést folytatnánk, bizonyosan találnánk olyan példát, amelyben a mélyebb élményt lazább nyelvi forma (pl. hasonlat) fejezi ki, a kevésbé mélyet pedig metafora. Meggyőződésünk azonban, hogy ezek az esetek jól látható kisebbségben lennének az ellenkezőkkel szemben, s egy részüket magyarázni is tudnánk.

A Tetemrehívásban pl. a *lába gyökér* metaforának élmény és funkció szempontjából teljesen megfelel az előtte álló (*Arca szobor lett*). Ezt a köznyelvben különben szintén meglevő metaforát (pl. *szoborrá vált*) Vörösmarty is megújította. Amikor Szép Ilonka a Bécsből hazatérő sereg élén a királyban hirtelen a vadászra ismer:

*Haloványan hófehér szobornál
Szép Ilonka némán és merőn áll.*

(Szép Ilonka)

Az élmény mélységéhez, megrázó voltaához nem férhet kétség: Szép Ilonka reménye, egész élete összeomlott. A költő mégis hasonlatot használ, nem metaforát. Igaz ugyan, hogy a szórend megváltoztatásával, középfok helyett az alapfok használatával Vörösmarty különleges hangulatot adott a hasonlatnak. S talán az egész vers hangulatához, Szép Ilonka tartózkodó szemérméhez jobban illik a finomabb hasonlat, mint a markánsabb metafora.

5. Verssorokat természetesen úgy is összehasonlíthatunk, hogy teljes stilisztikai elemzésre törekszünk, nemcsak egy-két szempontra figyelünk. Ugyanakkor hosszabb részletek nem összehasonlító elemzésénél is, egy vagy néhány szempont rendszeres vizsgálata szintén elérheti az elemzés szintjét.

A. MOLNÁR FERENC

Stylistic Analysis of Lines of Poetry

In literary criticism lines of poetry are analyzed mostly to demonstrate a stylistic feature. Lines, however can be analyzed in a complex way, when elements of stylistic value and their relationship are revealed.

In this paper two lines from the ballad *Tetemrehívás* (Looking at the Corpse) by Arany and the poem *Csák Máté földjén* (On Máté Csák's Estate) by Ady respectively are considered. The second way of analyzing lines of poetry is contrastive analysis, when lines of various poems are contrasted from one or more angles. In this paper the variants of the metaphoric idiom *földbe gyökerezik a lába* (stand rooted to the ground) and their application in the poems of several poets are studied. The writer establishes that there is a connection between the form of the idiom and the intensity of the underlying experience: the more intense the experience the more concise the wording.

F. A. MOLNÁR

Néhány adalék az abaúji nyelvjárás történetéhez

Az abaúji nyelvjárásziget egyike annak a négy *ö-ző* területnek, amelyek földrajzilag egymástól teljesen függetlenül helyezkednek el a magyar nyelvterületen. Ezek az alábbiak: 1) az alföldi vagy déli nyelvjárássterület, 2) a székely nyelvjárássterület közepe tájékán elterülő nyelvshiget, 3) a Gömör megyei Csucsom község, és végül 4) az abaúji nyelvjárássterület (I. HORGER: A magyar nyelvjárások. Bp., 1934. 66—8; KÁLMÁN: Nyelvjárásaink. Bp., 1966. 74, 89, 84). Az esetleges ötödik gócnak tartható Pozsony vidéki *ö-zés* minden bizonynyal telepítéssel magyarázható (BENKŐ: Magyar nyelvjárástörténet. Bp., 1957. 19).

Az abaúji nyelvjárásziget kialakulását teljes homály fedi. Legjellemzőbb sajátosságának, az *ö-zés*nek a létrejöttét feltehetően a déli nyelvjárássterületéhez hasonló módon magyarázhatjuk. A kutatás mai állása szerint valószínűleg egymástól függetlenül fejlődtek ki. Az említett nyelvjárássterületeket ugyanis általában különböző gócból kiinduló *ö-ző* területekként tartják számon, kivéve a Pozsony vidékét (BENKŐ: i. h.).

BÁLINT SÁNDOR már a SzegSz. Bevezetésében felhívta a figyelmet arra, hogy „halványabb *ö-ző* jelenségek Kassa város egykorú írásbeli gyakorlatában is tapasztalhatók. . .” (12), de helyesen fűzte hozzá, hogy a Szeged vidéki és az abaúji *ö-zés* összefüggésének kérdését csak beható levéltári kutatás döntheti el. A beható levéltári kutatások hiánya ellenére is bizonyosra vehető azonban, hogy a XVI. században már megvoltak a mai *ö-ző* területek gócai (BENKŐ: i. m. 88), s köztük az abaúji nyelvjárásé is. A levéltári kutatások rendkívül tanulságos adatokkal bizonyíthatnák e tétel helyességét, objektív okok miatt azonban — legalábbis részben — kénytelenek vagyunk ettől eltekinteni, s így a már nyomtatásban megjelent források vallomásaira hagyatkozni.

A nyelvjárássterületről származó néhány ómagyar kori *ü-ző* adat közlését sem mellőzzük, noha nyilvánvaló, hogy az *ö-zés* eredetére vonatkozólag belőlük még semmiféle következtetést nem vonhatunk le.

Legrégibb adataink közé tartozik *Telkibánya* neve, amely 1270-ben fordul elő először *Teluky* (GYÖRFFY: Az Árpád-kori Magyarország történeti föld-

rajza. Bp., 1963. 151), majd 1341-ben *Telukbanya* alakban (AnjouOkm. IV, 122). A mai *ő-ző* terület közvetlen határán levő *Kéked* falunév *Kekud* (1317), *Kekuk* [!], *Kekud* (1332—5) alakváltozatokban található meg (MOLNÁR ENDRE: Abaúj-Torna vármegye. Bp., 1935. 127; GYÖRFFY: i. m. 109). Pusztafaluból, azaz az egykori Újfaluból tulajdonnévi adatot említhetünk: (1427) „Ujfalú Nicolai *Bebuk* (THALLÓCZY: A kamara haszna. Abaúj-vármegye portális adólajstroma, Bp., 1879. 173). A nyelvjárásra ma is jellemző illabiális *i*-zést mutatja a XIII. század végéről származó, *Zalanchcal* (*Szalánc*) kapcsolatban említett *bykerdev*, *bykfev* dűlőnév (ÁÚO. VIII, 257), és az 1341 körüli időből való *Kysbikud* forma (AnjouOkm. IV, 122).

Gönc XVI—XIX. századi írásos emlékei (jegyzőkönyvei, folyamodványai stb.) a mai *ő-ző* területek nyelvi sajátásaival sok vonatkozásban megegyező adatokat tartalmaznak. Ez csak azzal magyarázható, hogy az okleveleket a közeli környékről származó íródeák írta, vagy olyan személy, aki jól ismerte az abaúji nyelvjárást.

A gönci kéziratos adatokban szabályos *ő-zéssel* találkozunk. A XVI. századi adóalanyok névsorában pl. *Beobeol*, *Heompöl*, *Keodmeneos* nevek fordulnak elő (IVÁNYI: Göncz szabadalmas mezőváros története. Karcag, 1926. 85.). Az 1583-ból származó városi jegyzőkönyvben ez áll: „zabad akarattiók zerént *senkölte* [=ajándékoztak] attióktól ősoktól marat örökségiöt . . . attak aiandekon *senköletbe* Kár *Benedöknek*” (IVÁNYI: i. m. 137); 1585-ből idézhetjük az *örökségiöt*, *zörzöttene*, *örökösítőte*, *Zehön Pálval* (i. m. 158), *gyermök* (i. m. 159) alakokat. Az 1610-es névsorban találhatók: *Cirböcz*, *Leppös*, *Rehölt*, *Czyrbeöcz*, *Hönköly*, köznévb: *mesteörné*, *Kéködy*, *Nemeött*, *Embeör*, *Pönczön* 'Penczel', *Serös*, *Stibör*, *Süwegheös*, „*Embeör*” *Péter*, *Szöpössy*, *Szöpsy* (i. m. 85—111); 1650 körüli időből valók: *peczetös levelekkel*, *iámbor zöméliök*; 1656-ból a *büchüllem* alak. A XVII. századból származnak a következő adatok: *lönne*, *beöczülleteös*. XVIII—XIX. századi dűlőnév a „*Bleichön való szöllő*” (a *Bleich* névből). 1805-ből idézhetők az alábbi alakok: *föl neveködnek*, *megnevekeödnek*, *egíwt zörzöt*, *Bérös Péttört*, *örökösítőte*, *ezeön*, *sendöllel* 'zsin-dellyel' (i. h.).

Természetesen nemcsak *ő-ző* jelenségeket figyelhetünk itt meg, hanem olyan más sajátosságokat is, amelyek a mai beszélt nyelvben is általánosak: a) a *-val* *v*-jének nem-hasonulása: 1585: *Pálval*; b) a mai nyelvjárási kiejtésnek megfelelő XVI—XVIII. századi dűlőnév: *Küszürü rév* (vö. *küszürü* 'köszörü' MNyj. X, 88); c) vagy a ma is hasonló alakban élő *ortvány* szó (vö. *ortókapa* Pusztafalu, *ortás* Magyarböd, *ortik* 'irtják' Magyarböd); d) nyílt *o-zó* alakok: 1583: *akarattiók*, *attióktól*, 1805: *házok* 'házuk' (i. m. 190); e) zárt *o-zó* formák: 1805: *megmaradhassonak*; f) geminálódott szóalak: 1676: *mezeő* (vö. *mezző* Pusztafalu s. gy.); g) nyílt *ő-zés* *l*előtt: 1673: *közölünk* [ɔ: közölnük] 'közülünk' (vö. *közöle* 'közüle' MNyj. X, 89); h) zárt *i-zés*: 1696: *végi* 'vége' (vö. *közepi* MNyj. X, 92), *szegeleti* 'szegelete' stb. (i. m. 190).

Telkibányáról idézhetünk továbbá egy 1624-ből származó templomfali feliratot, melyben a *csehők* 'csehek' alakváltozat található: „De a duló, rabló *csehők* Elpusztíták a pártütők” (IVÁNYI: i. m. 218; Népszabadság 1958. jan. 19. III. évf., 16. sz.).

Ha ezeket az adatokat összevetjük a Sátoraljaújhelyi Levéltár adataival, világos különbséget tehetünk a délibb *e*-zű és a fenti *ö*-zű nyelvjárás között. A Sátoraljaújhelyi Levéltárban gyűjtött adataim 1558—65 közötti időből származnak. A jegyzőkönyvek anyaga nagyrészt latin nyelvű, de a lapok közt elszórtan magyar nyelvű szövegeket is találunk.

A nyílt *e*-zű területről, Sátoraljaújhelyből származó jegyzőkönyvek adatai alapján (Protocollum A. Nro. 1. Sátoraljaújhelyi Levéltár) a következő sajátosságokat figyelhetjük meg: a) zárt *i*-zés: 1559: *rÿzith* 'részét' (i. h. 237), *rÿzth* (227), *igÿrt* 'ígért' (333), *igÿrt* (448), *Zemlÿn, hetiben* (448); 1575: *eott ló fÿkÿwel* 'öt ló (kötő)fékével' (759—60), *eott fÿkett, pÿnze* (859) stb.; b) illabiális *i*-zés *ü* rovására: 1575: *bÿn* 'bűn' (859); c) labiális *ö*-zés hangsúlyos helyzetben: 1573: *eottenek* (489), *teotth* 'tett' (862), *veotth* 'vett' (864), *veottÿ* 'vettem' (860), *veotthük* 'vettük' (859), de előfordul suffixumok előtti helyzetben és suffixumban is: 1576: *engeodetlenek* (918), *ketsegeot* (862), *kelleoth* (863, 864), *pechieteos* (860), *pechieteot* (860), *zenteök* 'szentek' (916), *thenekeod* (860), *kÿheoz* (862). Azt is megjegyezzük viszont, hogy 34 várható esetben nem találunk *eo*-s (*ö*-s) jelölést. d) Asszociatív, *l* előtti *ö*-zésre is találunk adatokat: 1573: *keolt* 'kelt (levél)' (914, 918), *teolt* 'telt' (918), *feolfege* (488, 915). Figyelemre méltó, hogy az *ö*-zés a (gyakran előforduló) *tött, vött* stb. alakokban és az *-lt* előtti helyzetben (*tölt, költ*) tekinthető általánosnak, suffixumok előtt viszont meglehetősen ingadozóknak tűnik.

Bizonyos összehasonlítást tehetünk még az *irtvány*, *irt* szó alapján is, mivel az újhelyi levéltár 1573-ból *Irtottanak, Irthwaniokath, Irthowaniok, Irtowanyokbol* (488) alakokat tartalmaz, szemben az abaúji *ortvány* (1. fent) stb. adatokkal. A különbség egyébként ma is fennáll: a sátoraljaújhelyi részen *i*-vel, az abaúji *ö*-zű területen *o*-val ejtik.

Az általunk közölt adatok bemutatásával mindössze az volt a célunk, hogy felhívjuk a figyelmet az abaúji nyelvterületről származó oklevelek felhasználásának fontosságára, s a XVI. századi nyelvállapot behatóbb megismerésének szükségességére. A Sátoraljaújhelyi Levéltár hasonló korú adataival való összevetés pedig nemcsak a nyelvjárástípus sajátosságainak tisztázását, hanem az *ö*-zű terület egykori határainak megvonását is megkönnyítheti.

NYIRKOS ISTVÁN

Данные к истории местного диалекта области Абауй

Статья даёт нам исторические языковые данные о характеристике диалекта на «*о*» области Абауй периода столетия XVI—XVII веков. В качестве сравнения статья приводит данные о диалекте на «*е*» территории Шатораляуйхей, взятые из грамот и документов.

И. НИРКОШ

Csendilla

A nyelvújítás korának e dallamosan csendülő szavát századunkban alighanem Krúdy Gyula használta utoljára. Neki köszönhetjük a szó jelentéstartalmának legrészletesebb körülírását is. A Magyarország napilap 1924 január 31-i számában A „csendilla” c. cikkében ezt írta: „A múlt század ötvenes éveiben volt divatos e szó és jelentett szőlőbeli kormos présházat, víg lugast, de borospincét is, ha az nem volt valami mély. A csendillába jókedv szerzése végett jártak az akkori magyarok, persze nem a kurjongató, duhaj kedvéért, hanem csak azért a szomorkás, búsongós, sírvavigadós, szavalós és dudorászó kedvért, amely Magyarországon az elbukott szabadságharc után engedélyezett. Rendszerint a csendillában húzódott meg az ál-Petőfi, a bujdosó szabadságharcos. . . Ha jól emlékszem: Lisznyai Kálmán, a palóc-költő csinálta ezt a divatját múltott szót.” (Újra kiadva: Írói arcképek I. 329, Budapest 1957.) Ugyane cikkében még két más alkalommal is leírta a szót: „A csendillában pókháló van, amely szeret a kalapokra telepedni. . . Tanácsos a csendilla látogatásához kézilámpást vinni magunkkal, mert télen sebtében alkonyodik.”

Használta Krúdy ezt a szót még több más alkalommal is, amikor vele régmúlt idők hangulatát akarta felidézni, a Bach-korszak vidéki nemesi világának hanyatlását festve. Így A Bach-huszár c. cikkében, a Magyarság 1927. június 19-i számában, A XIX. század vizitkártyái c. ciklusában: „Az atyafiak inkább búsulnak, remetéskednek, visszahúzódtak, keserűen legyintettek, „csendillák”-ban (lugasokban, présházakban) bujdokoltak, ahol mindenféle dróttótókat (Kossuth állítólagos küldönceit), ál-Petőfieket rejtegettek.” (Újra kiadva: A tegnapok ködlovagjai, 609, Budapest 1961). Leggyakrabban irodalmi vonatkozású cikkekben szerepeltette. Így 1925-ben a Nyugatban, A „kakasosház” és vendégei c. írásában: „Himfy idejében . . . az író urak . . . Csendillákban boroskát szopogattak és a balatoni sellőket dicsérték.” „Ha már nem élvez a modern költő csendillákban, lugasokban, présházakban, mint a tizenkilencedik század poétái. . .” (Írói arcképek II. 190, 173). Vagy 1926-ban a már említett vizitkártya sorozatban szept. 26-án: „Az asztalnál ülő hallgató odaképzelte magát, ahová a vajda [=Eötvös Károly] vitte magával a tarisz-

nyájában: „csendillás” dunántúli szüretekre, bakonyi utazásokra. . .” és ugyanott nov. 21-én, Petőfi Zoltánról írva: „Mikor az őszi dongónak hangja a kuglizók és „csendillák”, filagóriák és lugasok környékéről, a kocsmaudvarokról a bolthajtások alá küldte a józsefvárosi polgárságot. . .” (A tegnapok ködlovagjai 388, 284).

Szerepelt Krúdynál a szó már korábban, 1910-ben is, Az öreg Jókai c. cikkében, egy többkötetes regény kapcsán, a Világ c. napilap június 12-i számában: „. . . az utolsó kötetet még a nógrádi „csendillák” szőlőlugasa alatt lapozgatta egy érzelmes kisasszony” (Írói arcképek I. 207). Utoljára pedig tudomásunk szerint 1928-ban írta le, családi emlékei kapcsán, Sobriék c. cikkében, a Magyarság dec. 16-i számában: „Ami a bort illeti: azért már kissé megszibb kell menni. A Loncsosba, a présházba, a pincébe, a csendillába, a hegybe. . .” (A tegnapok ködlovagjai 560, sajtóhibával.)

Krúdy idejében e szó már nem volt szókészletünk élő eleme, még az irodalmi nyelv síkján is alig, amit az is mutat, hogy az író többnyire idézőjelben használta. A múlt század második felében azonban nem lehetett ritka jelenség. Legismertebb előfordulása Jókai 1863-as kelettel megjelent Az új földesúrának XXIV. fejezetében olvasható: „Egypár üres hordót, mik a látszatos lakatlanság kedvéért voltak a folyosóra hengergetve, félrehárítván útjából, haragtól bugyborékoló kedéllyel lépett Kampós uram a „csendilla” ajtajába.” Pár sorral feljebb ugyanezt a csendillát, melyben Kampós az ál-Petőfit rejtegeti, Jókai *kolna* néven emlegeti, ami az ÉrtSz. szerint borospincét, ill. a vele egybeépített présházat jelenti.

Szerepel a szó egy ma már teljesen elfeledett regényíró, Rózsáagi Antal (1829—1886) Hová lettek a milliók c. két kötetes művében (1885) is, a Nagyszótár cédulatárának tanúsága szerint. Az idézetek a szónak egy más jelentését (nyaraló, kertben lévő kis lakóház) szemléltetik. „Két házhoz értem, melyet . . . egy csinos kert köt össze egymással és igazi csendillává tesz” (I. viii). „Kis villát építettett magának, hogy a nyár derekán néhány paradicsomi hetet töltsön a csendillában” (II.46) és „Nemcsak a gáz, de még a petróleum szikrái sem zavarták a szerelmi ömlengésre ösztönző csendilla sűrű homályát” (I.91).

Felbukkant a szó már a szabadságharc előtt is, és pedig egy középiskolai földrajz tankönyvben: „Erdős hegyek közt egy dombon emelkedik Mount-Vernon csinos csendilla, Washington egykori nyári laka ’s temetőhelye” (Kanya Pál: Népszerű földrajzi oktatás iskolai ’s magán használatul, 477 lap, Pest 1847).

Ha már a szó tankönyvben szerepel az 1840-es évek végén, akkor eléggé ismert és elterjedt lehetett. A kérdés az, hogy mikor, milyen szóalkotó eszközök felhasználásával keletkezett s ki alkothatta. A válaszhoz elvezet a korszak időszaki sajtója, melyben e szó körül parázs kis vita kerekedett. Elindítója Petrichevich Horváth Lázár hetilapjának, a Honderűnek névtelen cikkírója volt, aki a lap 1846 június 16-i számában, a Heti Szemle rovatban így elmélkedett:

„Zöldről levén szó, nem lehet elhallgatnunk azon furcsánál furcsább magyarságot, miszerint egyike a szép juhászné közelébeni igen csinosan és ajánlkózlólag épített új lakoknak (a Ferencz' halmán) e magyar-spanyol korcs nevet viseli szép homlokára írott nagy betűkkel: Csendilla. Vajjon hol tanulta keresztelő a nyugati illa ragot keleti magyar nyelvünkbe olthatni? ella, illa (latintól kölcsönzött) spanyol, portugall és olasz szóvég, mint Camarilla, Lazarilla, Campanella, Saltarella, Stradella, Sybilla stb. bizony sehogy sem illik ragul magyar szóhoz. Nem volna-e szebb — s mindenesetre magyarabb — Csendej (csendhely, csendhel, csendel-ből) magány, magányos, magányka, pihenő, bécelak, gondülő, kéjlegő, enyhely, enyhej vagy illy valami?”

A válasz hamar megjött. Június 27-én az Életképek, Frankenburg lapja, a Mi hír Budán? rovatban így írt: „Figyelmeztetjük tisztelt collegánkat, a' „Honderű” szerkesztőjét, hogy a' lapjai egyik számában az általa megrótt „Csendilla” fölirat, mellyel egy köztiszteletű férriu a' budai hegyek közti nyári lakát ellátá, koránsem idegenszagu, hanem tiszta magyar nevezet, miután Fogarassy és Block urak szótárai szerint — csak méltóztassék azokat megtekinteni — „csend” = Ruhe, Stille; „illa” pedig „Zufluchtsort”-ot jelent németül 's így csendilla nem egyéb mint „stiller Zufluchtsort”. Ezek után a' tisztelt megrovó ur hihetőleg meg fog engedni a' nyári lak szinte igen tisztelt birtokosának, ha tanácsát a' magyarabb (?) hangzásu elnevezések iránt ezuttal mellőzve, a' szép csengésű 's eredeti magyar Csendilla feliratot továbbra is meghagyandja.”

A Honderű augusztus 11-én újabb érvel replikázott. „Nem tehetjük, hogy a[z] . . . igenigen izletesen épült Borsféle szép nyárilak' nevére a Csendillára is ez alkalommal vissza ne térjünk. Mi a Csendilla szót megróttuk, mert magyar gyököt spanyol illá-val összeházásítani sehogy sem találtuk magyarosnak. Az Életképek azonban . . . azt állítják, mikép az illa szó ősmagyar, és annyit tesz, mint: stiller Zufluchtsort. Tisztelet és minden becsület Fogarassy és Bloch uraknak, de az illa szót illy értelemben használtathatni azért sem hisszük, mert szerintünk *illa* szó' gyöke nem lehet más mint: *ill*, *illan* (innen illat) és annyit teszen mint eltűnik, hirtelen vagy titkon elmegy. A követelt értelmezés tehát annyit tenne, hogy kissé tudósan fejezzük ki magunkat, mint valamely eszmét olly cselekvésről nevezni, melly azon eszménél már megszűnt, és épen ollyan, mintha valaki a helyet hol megpihent szaladásról nevezné el, — ez pedig nyelvünkben, tudunkra, nem szokás. Csendilla tehát legfőlebb olly helyet jelöl honnan a csend elillan, s ha az általunk is tisztelt tulajdonos úr az illa szónál akar csakugyan maradni, a keresett eszmének gondilla vagy bajilla vagy más illyesmi felelne meg.”

A vita ezzel abbamaradt. Hat évvel később, a Hölgfutár 1852 március 8-i számában Berecz Károly a Falura kell menni c. cikkében még némileg szokatlannak ítéli a szót. „Utunk mellett csinos mulatóházak, nyári lakok, egyiknek homlokzatán ott pompázik a Csendilla fölirat, s a boldogult Döbrenteinek

sajátságos elnevezései jutottak eszembe, melyekkel a budai hegyek nevezeteseb pontjait elkeresztelé.”

E polémiából három tény válik nyilvánvalóvá: 1. A *csendilla* szó nyelvünkben először mint egy budai nyárilak neve, mint egyszeri tulajdonnév jelent meg; 2. A szónak megalkotója körülbelül ugyanazon jelentésfunkciót szánhatta, mint hasonló célú külföldi épületeken a Sanssouci, Mon repos, Buen retiro, Ermitage stb; 3. Az elnevezést a két, országos elterjedtségű folyóirat vitája ismertette meg a hazai közönséggel és segíthette elterjeszteni, s hamarosan közfőnévvé tenni.

A polémiában említett *illa* szó valóban megtalálható az 1836-os Fogarasi-féle magyar—német zsebszótárban s a Bloch-féle 1846-os magyar—német szótárban („kiegészítő szótár”), mindkettőben der Zufluchtsort (s Blochnál még der Reissaus) ekvivalenssel, de nincs meg sem e szótárak német—magyar részében, sem ugyane szerzők egyéb későbbi szótáraiban. Létezhetett tehát rövid ideig egy nyelvújítási *illa* szó (talán a XVI. századi „illára veszi a dolgot” szó-lásból elvonva), de erről se a NyÚSz., se a Tolnai-féle Nyúj. nem tud. Létezése mellett szól az is, hogy az 1830-as évek elején Pollack Mihálytól a pesti Dunaparton épített Redout nevének a 30-as években felvetett sokféle megmagyarosítási javaslata között annakidején az Élvezde, Kedvlelde, Gyönyörde, Vigarda és Rajonda mellett a Gondilla is szerepelt, míg csak végül is Vigadó nem lett a hivatalos neve. Ebben az esetben a Gondilla akár a gondok elől való elrejtőzés helyét, akár a gondokat elűző helyet jelenthetett.

Ha a harmincas-negyvenes években egyideig divatos is lehetett az *-illa* utótag épületnevek elemeként, akkor sem állítható, hogy ennek egyértelműen kifejeződött jelentése volt. Hiszen e két példában hol elillantót jelent, hol azt a helyet, ahová valamiért illanunk. Elképzelhető az is, hogy az *-illa* pusztá játékoságból, a hanghatás kedvéért alkalmazott, költőies-dallamos atmoszférát kelteni hivatott nyelvi elem volt. (Laczkó Géza egyébként példáinkat nem említi a játszi szóképzésről 1907-ben írott könyvében.) Sőt még az is lehetséges, hogy a *csendilla* szó megalkotásába belejátszott egy másféle utótag emléke is és így a *csendilla* nem egyéb, mint *csend-villa*.

Utolsónak az a kérdés merül fel, hogy ki és mikor alkothatta a *csendilla* szót? Krúdy az első tőle idézett passzusban Lisznyai Kálmánra gyanakodott. Lisznyai valóban szívesen alkalmazott tájszókat és maga-csinálta dallamos hanghatású szókat versei ritmusának, rímelésének élénkítésére. (Ezeket néha meg is magyarázta lapalji jegyzetekben.) Krúdy sejtése nem volt indokolatlan, csak éppen nem bizonyítható. Lisznyai költői alkotásaiban, legalábbis az 1853 előtt közzétettekben semmi nyoma nincs ennek a szónak. Márpedig, láttuk, e szó körül már 1846-ban vita folyt.

Véleményünk szerint a szót nyaralójának elnevezéseként maga az építető alkothatta. Mind a mai napig így szokás, ahogy ezt számtalan balatonparti nyaralónak *-lak* elemmel összetett, a ház tulajdonosától származó, olykor tré-

fás, de a ház homlokzatán mindig feltűnően viselt neve bizonyíthatja. A budai Csendillával sem lehetett másként. A II. kerületi Budakeszi út 73. sz. telek árnyas kertjében ma is áll az ötnegyed évszázad előtt etimológiai vita tárgyává lett 3—4 szobás kis nyaraló. A magassíkszíntes, szabad előlépcsős épületnek négy toszkán oszlop által hordozott timpanonján a csupa nagybetűből álló CSENDILLA név olvasható. Építészettörténeti irodalmunk részletesen foglalkozott e műemlékként nyilvántartott kis villával. Rados Jenő 1958-ban megjelent Hild József, Pest nagy építőjének életműve c. könyvében ezt az elegáns vonalú nyaralót stíluskritikai érvek alapján Hild alkotásának tartja (79 lap), Zádor Anna pedig 1960-ban megjelent nagy Pollack Mihály monográfiájában Pollack, a Nemzeti Múzeum építője művének (308 lap). (Az építészeti vitát Gedai István foglalta össze A Csendilla címen a Műemlékvédelem folyóirat 1967. évi XI. évf. 103—105 lapjain.)

Az építészettörténészek megállapítása szerint a Csendilla kb. 1842—44-ben épült, éspedig a telekkönyvi adatok szerint Bors József ágens részére. Feltételezhetőleg tehát Bors volt a név megalkotója. Akkortájt ez nagyon találó elnevezés volt. 130 éve ez eldugott hely volt, a várostól messze eső, erdők sűrűjébe bujtatott tájék, ahol még nem robogtak benzinbűzt árasztó autóbuszok és nem dübörögtek teherautók. A *csendilla* szó az évtizedek során szerepet változtatott: eleinte tulajdonnév volt, azután a szabadságharctól századunk húszas éveig a választékos irodalmi nyelv költői hangulatú ritka szava, azután pedig s ma ismét az, ami születésekor volt, egyedi névként él tovább egy finom arányú műemlék homlokzatán.

ORSZÁGH LÁSZLÓ

Csendilla

An attempt is made to trace the origin of this short-lived and now obsolete Hungarian word. It is proved that the word was coined as the individual, proper name of a villa in the more remote residential section of Buda (the right-bank side of Budapest) in about 1844. The playfully melodious word seems to have been intended to convey the concept of “a place whither one retires to enjoy quietness”. The word *csendilla* was popularized in the contemporary (1846) press and became for a short time a vogue-word. Its use as a common noun is shown by several citations from various types of Hungarian literary works between 1847 and 1885. (In one of these Mount Vernon was designated as the *csendilla* of George Washington.) In some instances the word assumed the meaning of a summer-house, especially a modest edifice built over a wine-cellar in a vineyard to which the owner retired to enjoy a glass or two with his friends. It was in this latter sense that the word was revived in several writings of the eminent twentieth-century novelist, Gyula Krúdy (1878–1933). The last recorded use is in one of this author’s nostalgic stories, in 1928.

L. ORSZÁGH

A magyar nyelvre irányuló számítógépes vizsgálatok a Kossuth Lajos Tudományegyetemen

Egyetemünkön évek óta folynak részint elektromechanikus, részint elektronikus gépeken a mai magyar nyelv rendszerére irányuló vizsgálatok. Ezekről e sorok írója, közvetlen s távolabbi munkatársai nem egyszer s nem egy helyen írtak már,¹ szükségét érezzük azonban annak, hogy most bizonyos összkepet nyújtsunk az eddigi eredményekről, a további távlatokról.

E témának ebben a kötetben való érintése egyik oldaláról nem vált ki semmiféle kérdést: ezek a kutatások mind a magyar nyelvre vonatkoznak. Utalni szeretnék azonban arra, hogy miért érzem kapcsolatosnak a dolog másikat, módszertani részét is Debrecennel s jubiléusunkkal. Idekerülvén, Debrecen egyáltalán nem éreztük a maradandóság városának (vagy legalábbis nem a maradiságának) — éppen az olyan örökifjú, örökké nyugtalan szellemek miatt, mint amilyenek Papp Istvánt is írásaiban, szavaiban megismerhettük. A ma nyugtalanságának, a ma újságának képviselői mindenképpen azok a modern gépek, amelyeket a kutatás szolgálatára állíthatunk. De sajátosabban is: Papp István munkásságában a grammatikai rendszerlátást értékeljük többek között nagyra — s vajon mi segíthet ma jobban az elaprózott jelenségek rendszerben való láttatásának, mint a szorgos s pontos gépek? Ahhoz természetesen, hogy valaki a magyar hangtan egészét, a szóalkotás problémáit — általában a magyar nyelv szerkezetét együtt lássa: ember kell, még hozzá tudós a talpán. Ám ma már e munkája során nem csupán írógép és cédulák állnak a kutató elme segítségére.

1. Ezt távolról sem csak az alkalmi bevezetés okán kellett elmondanom, hanem azért, hogy még a tulajdonképpeni tárgyalás előtt kiemeljem gépi feldolgozásunk leglényegesebb célját, legsajátosabb vonását. Azzal, hogy kezdetben az ÉrtSz. minden egyes önálló szócikkkel rendelkező címszavát, összesen tehát mintegy 60 000 magyar szót külön-külön lyukkártyára vittünk úgy, hogy az egyes szavak mellett számos lexikográfiai ismérvet is feltüntettünk, lehetővé tettük, hogy anyagunkat mindeme szempontok szerint külön-külön, valamint

¹ E munkák legteljesebb bibliográfiáját l.: *A magyar szókincs lexikográfiai törzsanyagának lyukkártya rendszerű feldolgozása*. Debrecen, 1968. (Kézirat.)

mindeme szempontok tetszőleges kombinációiban, tételesen felsorolva vagy csupán statisztikai összesítésekben — együtt láthassuk.

Tekintsük itt át némely közvetlen eredményünket — abban a sorrendben, ahogy a szokásos szótárak az egyes információkat közölni szokták.

A legelső információcsoport természetesen — maga a címszó, szokásos helyesírási alakjában leírva. Még címszavakban felsorolni is nehéz, mennyi mindent tud csupán ebből kihozni a mai technika — olyat, amire a lexikográfusnak, a grammatikusnak szüksége lehet. Íme, csupán ízelítőül: *a)* A gépek könyörtelen logikája rákényszerített bennünket még az előkészítő munka során arra, hogy az eddiginél pontosabban megállapítsuk a magyar ábécé betűit — ha betűn minden olyan jelelemet értünk, amely címszóban előfordulhat (hiányoztak: *ë, à, ”-”* [kötőjel], *” ”* [spácium] — ezeknek természetesen egyezsmind meg kellett találni a megfelelő betűrendi helyét is); *b)* A címszavakat ezek után tetszőleges sorrendbe rakathattuk — e számos lehetséges sorrend egyike lett a VégSz. alapja: ha csupán a szótesteket nézzük is, ebben a sorrendben önként kínálja magát bizonyos grammatikai, szóképzéstan stb. kutatásokhoz; *c)* A többet tévedő s ilyen munkán rendkívül unatkozó, fáradó ember helyett ezek után a gépek számolták meg címszavaink *n*-ekben mért hosszát; számolták ki, hány 1, 2, 3 stb. *n*-es szó volt anyagunkban, melyek ott a leg-hosszabb elemek, milyen az átlagos szóhossz (8—9 *n*, vö.: VégSz. 589); *d)* Pontos statisztikákat kaptunk arra vonatkozóan, milyen anyagunk címszói szóalakvégi fonémák, digrammák, trigrammák, tetragrammák szerinti eloszlása (vö. VégSz. Függelék 1, 541—588). Fájdalmas primitívségnek érezheti itt a magyar nyelvész azt, hogy a gép *n*-ekben és nem betűkben gondolkodott — e fokon, elektronika nélkül, ezen még nem tudtunk segíteni; a későbbiekben azonban természetesen megoldottuk ezt a kérdést (vö. alább).

A címszót követi a szótárban a homoníma-index. Kiderült, hogy teljes anyagunk mintegy 1650 homonímát és álhomonímát tartalmazott. Ezek nagyobb része természetesen homoníma-pár, ám itt látjuk összegyűjtve a hármas, négyes, ötös csoportokat (ez utóbbiak: *a, c, költés, ss, század, tus*), sőt volt egy hatos homonímabokor is (*haj: haj¹ fn 'szörszerű képződmény', haj² fn 'háj' [ez csak utalószó], haj³ fn 'padlás', haj⁴ isz, haj⁵ msz 'terelésre használt szó', haj⁶ msz 'hé!'). Együtt szemlélhetjük immár e homonímákat ábécérendben és a tergo sorrendben, szófajok szerint csoportosítva és külön a tőszavak közül kiválogatva (arányuk ott lényegesen magasabb az össz-tőszókincshez viszonyítva) stb. Látjuk, hogy általában rövidebbek, mint a nem-homonímák; látjuk egyes további közös vonásaikat is.*

A címszóból magából derül ki az, hogy hány tőből áll. Említett, hatvan-ezres mennyiségű anyagunk e szempontból így oszlik meg: egytövű 24, kéttövű 21, háromtövű 1,2, igekötős összetétel 9,4 ezer (ezen kívül van néhányszor tíz négytövű, ezer-egynéhány kétes összetettségű stb.). E pusztán statisztikai össze-sítésnél talán érdekesebb volt az, hogy míg a szokásos szótárak módot nyúj-

tottak az azonos előtagú összetételek vizsgálatára, addig egy a tergo rendezés lehetővé tette az azonos utótagú elemek együttes szemlélését — ez bizonyos gondolatokat szülhetett a szóösszetétel szemantikai természetére vonatkozóan.²

A szófajok szerinti csoportosítás érdekes volt például a következő szempontokból. Megláthattuk azokat az arányokat, amelyekben az általunk vizsgált szótár az egyes szófajokat tartalmazta — ez volt a kérdésnek pusztán statisztikai oldala. Már nem statisztikai és sajátosan magyar nyelvi kérdésre kaptunk választ akkor, amikor az egyes szófajkombinációkat együtt találtuk: a kettős, hármas, négyes szófajkombinációkat, amelyek egyáltalán lehetségesek forrásunk állásfoglalása szerint; vagy amikor megvizsgálhattuk azon címszavak összességét, amelyek az ÉrtSz.-ban (nem véletlenül) nem kaptak egyáltalán semmiféle szófaji minősítést. Az is természetes, hogy az egyes szófajok ábécérendes, vagy a tergo listái alkalmasabbaknak bizonyultak a grammatikai kutatásokra, mint például egy egyszerű a tergo lista (amilyen e szempontból a VégSz. szótár-része is): az ikes igék közé nem keveredtek be a *trafik*, *kuvik*-féle szavak; az *-ás* képzősök közé az *ás* ige igekötős származékai stb.

A feljegyzett alaktani információk természetesen már a szófajoktól függőek voltak, szófajonként különbözők. Az ige esetében megkaptuk az azonos ragozási típusokhoz tartozók teljes listáit (ehhez természetesen még a géprevitel előtt fel kellett állítani az egyes igeragozási típusokat; ezt a rendszert mindjárt az első gépi eredmények visszanyerése után tökéletesíteni lehetett és kellett³); az azonos vonzatúak listáit stb. A főnév esetében a tőtípus (*ember*, *hajó*; *alma*; *bokor* stb. — a tőtípusokat eléggé szigorúan szinkron szempontból vettük, a toldalék-allomorf előhangzójának tekintve a tő és a toldalék mássalhangzó-eleme között esetlegesen fellépő magánhangzó-elemet), az egyes acc., a többes nom., illetőleg az egyes harmadik birtokos személyragos alak allomorfjai szerint kaptunk különféle listákat és statisztikai összesítéseket. A melléknév esetében természetesen külön csoportban szerepelnek egyik rendezésünk szerint azok az elemek, amelyek határozóragos alakjukat az *-(a)n|/-(e)n* formánssal, és külön azok, amelyek az *-(u)l|/-(ü)l* formánssal képezik — ismét külön azok, amelyek forrásunk és/vagy kódolóink nyelvérzéke szerint e szempontból ingadoznak.

A képző megléte vagy hiánya is leolvasható volt a címszó hangtestéből (ha nem is egészen egyszerű módon: ezt a munkát, mint ismeretes, nem különben igen becsült hallgató-munkatársainkra, hanem Jakab László kollégánkra bíztuk, az etimológia kódolásával együtt). Egy pusztán a tergo rendezés is összehozza természetesen az azonos képzővel ellátott elemeket, legalábbis nagyjából — ám a képző kódolása finomabb, pontosabb ilyen szempontú rendezések létrehozását is lehetővé tette. Egyébként itt is el kellett végeznünk, mintegy

² Vö.: HUNYADI LÁSZLÓ, Az ÉrtSz. „új” stiláris minősítésű szavai. Nyr. XCV — sajtó alatt.

³ JÁNOSKA SÁNDOR, A magyar ige automatikus toldalékolásának egy modellje. NytudÉrt. 58. sz. 464—468 (1967)

mellékesen, egy előkészítő munkát a szóképzéstan köréből — ki kellett emelnünk a „gyakori idegen szóvég”-eket egyrészt a pusztá, kétségtelen magyar tövűek, másrészt a képzők tengeréből (vö. *-um, -ans/-áns, -(o)id, -ing, -(c)ia* stb.).

A címszó egészére vonatkozik annak stílár minősítése (mi legalábbis ebben a feldolgozási szakaszban csak a címszó egészére vonatkozó stílár minősítéseket vettük figyelembe). A legkülönbébb szempontokból érdekesnek mutatkozott a forrásunkban azonos stílusminősítéssel ellátott elemek együttes szemlélése (vö. pl. a 2. lábjegyzetben említett munkával: az „új” minősítésű szavaknak a pusztá, rendszerezés nélküli olvasása is egy korszak levegőjét, annak minden jó és kevésbé jó illatát közvetíti felénk, amikor ilyen töménységben, csak őket kapjuk együtt: *pártiroda, tejesárda, úgazda, úttörőruha, pártdemokrácia, pártkritika, rohammunka, kuka, érdemtábla, szégyentábla* . . . : l. VégSz. 593—594). Megjegyzendő, mi az ÉrtSz. szerkesztői szellemének megfelelően stílusminősítésnek tekintettük a hangutánzó-hangulatfestő minősítést, ezen szavak tehát különféle kombinációkban egy-egy csoportot képeznek nálunk; vagy a „helytelen” minősítést (illetőleg az azzal egyenértékű emelt csillagot a címszó után) — tehát például az újabb szótárak készítői vagy a nyelvművelők egy csokorba gyűjtve találhatják nálunk mindazokat az elemeket, amelyeket jeles forrásunk elítélően minősített.

A címszótól s a rá vonatkozó szócikktől búcsúzva állapíthatjuk meg, hány jelentésre tagolva tárgyalta őt az ÉrtSz. E kérdésnek is volt egy statisztikai oldala: kiderült, hogy az egy, két, három stb. jelentésű címszavak bizonyos törvényszerűség szerint oszlottak meg forrásunkban (vö. VégSz. 590—591). Ugyanakkor volt több nem statisztikai vonatkozása is: ezek közül a legegyszerűbb a legtöbb jelentésű szavak elemzése.

Végül az egytűvű címszavak mellett rögzítettünk még egy, nem szinkrón információt: a szó etimológiáját a SzófSz. alapján. Itt is érdekes volt mind a statisztikai összkép, mind az egyes etimológiai listák; az előbbi, mint látni fogjuk, még tovább színesedett, amikor elektronikára tértünk át.

Az eddig itt felsoroltak főként az egy-egy szempont szerinti rendezések lényegét érzékeltették, abba esetenként csak a szokásos ábécérend, vagy az a tergo rendezés szempontját vegyítve. Ám gondoljuk meg, mennyi további kombináció lehet releváns a nyelvész számára — az egyáltalán felkínálkozó számtalan lehetséges kombináció közül. Ha például érdekes volt az összetettség szerinti rendezés külön, meg a képző szerinti is külön — mennyivel érdekesebb lehet ezek kombinációja: a tőszavak (= egy tő és 0 képző), az egytűvű egy képzősök, a kéttűvű képzőtlenek, a kéttűvű képzősök (alcsoportokkal: képző csupán az utótagon, képző csupán az előtagon, képző mind az elő-, mind az utótagon) stb. A tulajdonképpen tőszavak hétézres csoportja egyáltalán, önmagában is igen lényeges volt: szinte mindent, amit az egész anyaggal elvégeztettünk, érdemesnek mutatkozott megvizsgálni a tőszavakon is — hosszúság, je-

lentésszám, szófaj, homonímia stb. szerinti eloszlásukat és ezek listáit. — Vagy, ragadjunk ki egy másik szempontot, a jelentésszámét, és kombináljuk azt egy vagy több további szemponttal. Immár pontos adataink vannak arra nézve, milyen összefüggés van a jelentésszám és a hossz között, szófaj és jelentésszám között (amint az várható volt: a lepoliszémebbek az igék, őket követik a mellénevek, majd a legoligoszémebbek a főnevek). Vizsgáltuk és részeredményeit tekintve a közeljövőben kívánjuk publikálni az összefüggést a jelentésszám és a szó strukturáltsága (motiváltsági foka) között. Eszerint minél strukturáltabb egy szó, statisztikailag szólva annál oligoszémebb (a tőszavak összességének átlagban több jelentése van, mint az egytövű-egyképzősöknek; ez utóbbiaknak átlagban viszont még mindig több jelentése van, mint a kéttövűeknek stb.), egyetlen csoport kivételével: az igekötős összetételekével. Az igekötős szavak összességének ugyanis átlagban több jelentése van, mint az egytövű, igekötőtlen szavaknak. Ezen anomália oka jelenlegi feltevésünk szerint azonban egy újabb szempont, a szófaj bevonásával megadható: az „igekötő nélküli szavak” zöme főnév, ezek pedig, mint mondtuk, a legoligoszémebbek; a „puszta igekötős szavak” csoportja mögött viszont zömmel igék bújnak meg.

2. A közvetlen eredmények továbbfejlesztésének, finomításának egyik lehetséges útja — egy-egy részkérdés tüzetes, mintegy monografikus, feldolgozása. Itt már látszólag messzebb kerülnek a gépek és közelebb a kutató ember — a valóságban az szokott a helyzet lenni, hogy itt sem tudunk megválni a gépektől: a probléma megoldása során egyre újabb és újabb, pontosabb és finomabb listákat, statisztikákat kérünk tőlük, mintegy állandó és intenzív párbeszédet folytatva velük, a problémáknak legalább részleges megoldásáig. Csupán két példát erre.

Vajon különbözik-e a mai „keletmagyar” fiatal értelmiség nyelve az ÉrtSz.-ban tükrözött normától, és ha igen — miben? Ezt a kérdést még éppen csak feltettük és néhány alaktani példával szemléltettük.⁴ A kérdés helyes megértéséhez a következőket kell tudnunk. Az ÉrtSz.-t a gépi feldolgozás számára előkészítő hallgatók (meg az egyik tanár-résztevő is: Jakab László) Hajdú-Biharból, Szabolcs-Szatmárból, Borsodból valók voltak. Azt az utasítást kapták, hogy az egytövűek nyelvtani szerelését vegyék át szigorúan az ÉrtSz.-ból, az összetetteket pedig lássák el hasonló szereléssel saját nyelvérzékük szerint. Tehát, például, állapítsák meg maguk az összetett főnevek tőtípusát, egyes acc., többes nom., egyes harmadik birtokos személyragos allomorfiáját; állapítsák meg maguk, *-an* vagy *-ul* toldalékot kap-e az összetett melléknév, és így tovább. Tekintettel arra, hogy a VégSz.-ban, az a tergo sorrendnek megfelelően, előbb valamely (képzős vagy képző nélküli) egytövű áll, majd a vele mint utótaggal alkotott összetételek, a VégSz.-ból közvetlenül leolvasható előbb (az egytövű kódjaiból) az ÉrtSz.-norma, majd a rögtön alatta következő össze-

⁴ PAPP FERENC—JÁNOSKA SÁNDOR, A Magyar Szóvértmutató Szótár és az alaktani ingadozások vizsgálata. MNy. LXIII, 138—148 (1967)

tételekből az ifjabb s egységesen „keletmagyar” (jobb közelítést nem lehet adni rájuk) norma, ingadozások stb. Íme, egyetlen példa, némi rövidítéssel: az ÉrtSz.-ban a *tár*² fn jellemzése: *-t (-at), -ak v. -ok, -a*. Tekintsünk el az összes *-tár*² utótagú összetétel vizsgálatától és vegyük csupán a *szótár* összetételt s az utóbbival mint utótaggal alkotottakat. A következő képet kapjuk:

<i>szótár</i>	<i>-t, -ok, -a</i>
<i>zsebszótár</i>	<i>-at v. -t, -ak, -a v. -ja</i>
<i>kéziszótár</i>	<i>-at, -ak, -a</i>
<i>tájszótár</i>	<i>-t, -ak, -a</i>
<i>szakszótár</i>	<i>-t, -ok, -a</i>
<i>rímszótár</i>	<i>-t, -ok, -ja</i>
<i>műszótár</i>	<i>-t, -ak v. -ok, -a v. -ja</i>
<i>nagyszótár</i>	<i>-t, -ok, -a.</i>

Mint látjuk, van itt minden: ingadozás olyan helyen, ahol a tőszó maga nem is ingadozik; előhangzótlan tárgyest és nyíltabb előhangzós többes (általában a zártabb előhangzót várnánk a \emptyset előhangzó mellé egy paradigmába); ingadozás az előhangzóban; ingadozás a birtokos személyragos alakban. Egyelőre még nem tudtuk közös nevezőre hozni az efféle mikroeltérések tömegét, egy alább említendő részkérdést kivéve nem tudtunk felderíteni valamely általános tendenciát — ha egyáltalán felderíthető lesz ilyen. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy itt egyáltalán nem tájnyelvi kutatásról van szó, legalábbis annak szokásos értelmében. Az összetételek utótagjában saját döntésükre bízott fiatalemberek nem valamely magyar nyelvjárás képviselői: készülők (ma aktív) magyar tanárok, a magyar irodalmi nyelv hordozói, sőt terjesztői. Ha tehát lesz valamely eltérés az ÉrtSz.-norma és az ő normájuk között — akkor ez tulajdonképpen a mai irodalmi nyelven, művelt köznyelven belüli normapárhuzam.

Másik példaként egy már — érzésünk szerint — megoldottnak tekinthető kérdést veszünk elő, szintén a grammatika szövevényéből. Régóta foglalkoztatott bennünket a *lába—combja*-féle alakok kérdése, az a szakirodalmunkban igen sokszor felvetett probléma, hogy az egyes harmadik birtokos személyragos alakok és a velük szoros kapcsolatban levő több birtokra mutatók (*lábaim—combjaim*) mikor képezik *j*-vel és mikor *j* nélkül jelzett alakjaikat. Példapárunk már mutatja, hogy az elsődlegesen kínálkozó hangtani magyarázat elesik: a *-b* vég után (és így még jó néhány mássalhangzó-vég után) állhat is *j*, meg nem is. Sőt, elesik egy további, logikusnak látszó magyarázat, amely szerint esetleg egy már eleve meglévő, esetleg önmagában is kellemetlen mássalhangzókapcsolat nem bővül még egy *j*-vel is, míg a magában álló mássalhangzó esetleg jobban vonzza a *j*-t: ez már példapárunkban sincs így, de igen-igen sok további esetben sem. (Vö., pl.: *ablaka—barackja* — a kiemelt *-ckj-* — mássalhangzókapcsolat még valamely szláv nyelvnek is becsületére válnék, nemhogy a mi,

mássalhangzótorlódást köztudomásúan nem nagyon kedvelő rendszerünknek). Részint (nem is kis mértékben) egyes korábbi kutatásokra, részint a külön e célból készült számos gépi rendezés eredményére támaszkodva végülis a következő hipotézisre jutottunk ezzel kapcsolatosan. Tegyük fel, hogy nyelvünkben működik egy bázismegkülönböztető tendencia, mely a kérdéses esetben a puszta (nem birtokos) bázisvéget állítja szembe a birtokos bázisvéggel. Ha „szokásos” (tehát gyakori) tövéggel van dolgunk — nincs szükség külön eszközzel való kiemelésre, a birtokos toldalék lehet egyszerűen *-a/-e*. Ha viszont „szokatlan” (ritka) tövéggel van dolgunk — bármennyire ellenkeznék is nyelvünk hangtani rendszere, győz az alaktan parancsoló követelménye: ezt a szokatlan véget megtoldjuk még egy *-j*-vel is, éppen, hogy felhívjuk a figyelmet: bármilyen szokatlan, de itt a tövég. Így jönnek létre véleményünk szerint a *-mbj-*, *-ckj-* stb. hangkapcsolatok a már önmagukban is eléggé szokatlan *-mb*, *-ck* stb. tövégek után. Ezért lép fel csak igen gyéren a *j* produktív képzőink után — ezért léphet fel nem produktív vagy nem kimondottan főnévképzőinket követően; ezért veszhet el egy korábbi *j* a nyelvtörténet során újból produktívá vált képző mögül (*magzatja* > *magzata*), és így tovább.

Nem kívánjuk itt konkrétabbá tenni ezt a példát, hiszen jelen összefüggésben csupán példa volt a közvetlen gépi feldolgozás egy továbbvitelére az emberi gondolat segítségével. (Egy gép egyelőre nem tud hipotézist felállítani — bár éppenséggel erre is programozható lenne alkalmasint.) Ugyanakkor jól látható a gépi munka elengedhetetlen volta a kiinduló pontnál: a „szokásos”, „gyakori” és megfordítva — „nem szokásos”, „ritka” szavékeket kellő mennyiségű anyagon kézzel csak igen fáradtságosan lehetne megállapítani, vagy egyáltalán nem is lehetne. Hadd tegyük hozzá, hogy épp a *j*—nem *j* kérdését alaposan megvizsgáltuk az összetételekben, tehát volt munkatársaink nyelvérzéke szempontjából is. Úgy találtuk, hogy ők egyáltalán nem törekednek a *j* szaporítására, holott a *j* fiatalabb és máig is élő volta miatt eleve talán ezt feltételeznők. Sőt, az összetételekben érezhetően kisebb volt a *j*-vel bővülők aránya, mint az ugyanolyan végű egytövéek között. Ez az eredmény természetesen egy újabb kérdést vetett fel: vajon nem kezeli-e a nyelvérzék a gyakori utótagot mintegy képzőszerűen, tipikus szavég-szerűen és legalábbis részben nem ez a körülmény okozza-e az összetételek viszonylagos *j*-tlenségét?

3. A közvetlen eredmények továbbfejlesztésének egy másik útja: visszatérés a gépekhez, de immár, az elektromechanikusak helyett — az elektronikusokhoz. Bennünket, nyelvészeket, nem túlságosan érdekelnek a technikai részletek: elég számunkra annyi, hogy az elektronikus gépek hajlékonyabb logikájúak, azokkal már nem csupán nagy tömegű cédulák rendezését, hanem ennél valamivel magasabb szellemi munkát is el lehet végeztetni.

A legfontosabb, amit ezen a téren az elmúlt évek alatt elértünk, az, hogy megtanítottuk egyetemünk ODRÁ-1013 nevű számológépét — magyarul olvasni, legalábbis elemista fokon. Ezen azt értjük, hogy ha beadunk neki

szövegeket, akkor ő azt a magyar helyesírás szerinti betűkké (tehát tulajdonképpen: fonéma-jelekké) tudja átalakítani, ilyeneként tudja értelmezni. Bármely magyar szöveg ugyanis elsődlegesen *n*-ekből és nem betűkből áll, ha a *sz*, *zs*, *ly* stb. *n*-kapcsolatokat tekintjük betűknek, amint ez a magyar szakirodalomban eléggé hagyományos. Ezt az *n*-ekből álló (*n*-ekkel leírt) szöveget át kell valahogy alakítanunk, hogy nyelvészetileg érdekes dolgokat kaphassunk, bennünket ugyanis csupán a legritkább esetben szoktak az *n*-ek érdekelni, sokkal érdekesebbek az egy- és többjegyű betűk, a mögöttük meghúzódó fonéma-realitással. (Az „elemista fokon” megszorítás azt jelenti, hogy csupán tőszavak között mozog teljes biztonsággal a gép. Ezeken túlmenően is sokszor jól „olvas”, így például az *arcszín* összetett szót helyesen tagolná: *arc/szín*, ám olykor téved — így a *község* szóban kétjegyű *zs* betűt vélne felfedezni.)

Érdekességként megjegyzem a következőt. Világos az *n*-eknek betűkké való átalakításában az alapprobléma: bizonyos *n*-ek teljesen egyértelműek, mindig önmagukban alkotnak betűt (ilyen például a *w*, az *x*); mások viszont nem. Ha következetesek vagyunk, ez utóbbi, tehát többjegyű betűk csoportjába kell sorolnunk nem csupán a *cs*, *gy* stb. kapcsolatokat, hanem a *bb*, *cc*, *dd* stb. kapcsolatokat is. Ha ugyanis egy-egy betűnek azt tartjuk, ami az írásban egy-egy fonémának felel meg — akkor, elismerve, hogy a hosszú mássalhangzók is külön fonémák, az őket jelölő *n*-kapcsolatokat is egységes betűknek kell tekintenünk. Mármost hogyan lehet automatikusan felismertetni ezeket a többjegyű betűket? Kiderült a következő: Egyszerűbb lesz a felismerő algoritmus, ha a szót a végétől (jobb szélétől) kezdjük olvasni. A gép tehát a következő lépésekben olvas: *a*) bevesz egy szót helyköztől—helyközíg és elhelyezi azt *n*-enként a memóriájában; *b*) az így elhelyezett szót végétől kezdve alakítja át betűkké. Vegyünk egy rövid példát: *lyuk*, ezt *a*) elteszi a szokásos sorrendben: *l-y-u-k*, majd *b*) kezdi: *k*, megvizsgálja, nincs-e ez előtt még egy *k* — ha, mint itt, ilyen nincs, azonosítja: „ez a *k* betű”, az *u* — „*u* betű”; az *y*-t észelve — és megállapítva, hogy ez nem a *brandy*, *yard* szavak valamelyike — azonnal előrébb ugrik és azonosítja: „ez az *ly*!”. Hasonlóan jár el természetesen a *hattyú*, *bridzsel* [foglalkozik] stb. stb. szavak esetében is: beolvassa *n*-enként mind-egyiket szokásos módon, balról jobbra, ám betűkké göngyölíti — jobbról balra haladva.

Ha a gép ismeri a fonémákat — ezen ismeretét hasznosítani tudjuk. Bemutatunk erre is két példát.

A gép fonémaismeretét fel tudjuk használni tisztán kutatási célokra. Például: megfelelő program alapján (melyet Jékel Pál tudományos kutató készített) utasítottuk a gépet: készítse nekünk fonémastatisztikát a beadott magyar szövegekről. Adja ki az eredményt kétféleképpen: *a*) a fonémák ábécérendjében, közölve az abszolút értékeket és a százalékokat, *b*) az előfordulások csökkenő gyakorisága sorrendjében, közölve a sorszámot, az abszolút értéket, a százalékot és a kumulált százalékot (erről l. alább). Az első

részfeladat, amellyel ennek kapcsán megbíztuk a gépet, az volt: készítsen tőszókincsünk egyes etimológiai rétegeiről fonémastatisztikát. Nem bízván a facsimiléek nyomdai minőségében, pontosan kimásolom ide a gép írásos válszának első néhány sorát, majd némi magyarázatot fűzök hozzá (l. 1. táblázat).

1. táblázat

a ad agg		
oesseszes szoo: 611		
oesseszes hang: 2137		
aatlagos szooohossz: 3.50 hang/szoo		
a) betueerendben		
hang	db	%
a	175	8.19
aa	72	3.37
b	24	1.12
bb	0	0.00
c	2	0.09
cc	0	0.00
cs	25	1.17
ccs	0	0.00
stb.		

Az „a ad agg” a táblázat elején a következőt jelentette: A gép nem tudta magától, hogy első etimológiai csoportunkat mi úgy hívjuk — „finnugor eredetű tőszavaink”. Ránk bízva ezen elnevezés adását, kiírta a táblázat élére az e csoportban előforduló legelső egy-két szót, a finnugorok között ez éppen az *a*, *ad*, *agg* volt; ezek az első szavak tehát mintegy azonosították ezt a csoportot, megkülönböztették a többi etimológiai csoporttól, melyek mindegyike úgyszintén az első egy-két szóval volt jellemezve. Kiderül tehát, hogy összes, a gép által vizsgált (az ÉrtSz.-ben szereplő) fgr eredetű tőszavunk 611 volt, ezek összesen 2137 betűt (nem *n-et!*) tartalmaztak, e szavak átlagos hossza ugyanezen mértékegységben: 3,50. Az ezt követő részeredmények talán önmagukért beszélnek (*aa=á* stb., a szokásos távirat-kód szerint). Az „*a* betűrendben” azt jelentette, hogy ezek után jött egy ilyen felirat: „*b*) csökkenő gyakoriság szerint:”. Az alábbiakban épp ez utóbbi módon, a csökkenő gyakoriság szerint közlöm néhány fontosabb etimológiai rétegünk százalékos fonémastatisztikáját (l. 2—5. táblázat).

2. táblázat
Fgr eredetű
tőszavak

Átlagos szóhossz: 3,50		
1.	a	8 8
2.	e	8 16
3.	k	6 22
4.	l	6 28
5.	r	5 33

3. táblázat
Török eredetű
tőszavak

Átlagos szóhossz: 4,43		
1.	r	9 9
2.	k	9 18
3.	a	7 25
4.	e	5 30
5.	o	5 35

4. táblázat
Szláv eredetű tőszavak
Átlagos szóhossz: 5,21

1.	a	15	15
2.	r	7	22
3.	k	7	29
4.	o	6	35
5.	e	6	41

5. táblázat
Német eredetű tőszavaink
Átlagos szóhossz: 5,17

1.	r	10	10
2.	a	8	18
3.	á	6	25
4.	t	6	30
5.	o	5	35

E táblázatokhoz a következő megjegyzéseket kell fűznünk. Az eredmények nek itt csupán a kerekített százalékos értékeit közöljük, mégpedig az első oszlopban — magának az adott fonémának a százalékos arányát az adott etimológiai rétegbe tartozó összes tőszó valamennyi fonémája között; a másodikban — az úgynevezett kumulált százalékot. Ez utóbbi szám megmutatja, hogy az addigi fonémák összesen hány százalékát teszik ki az adott etimológiai réteg által képviselt valamennyi fonémának. Például: fgr. tőszavaink között 1. helyen (leggyakoribbként) az *a* áll, 8%-kal, a 2. az *e* ugyancsak — kerekítve — 8%-al, ők ketten együtt alkotják a fgr. tőszavainkban tartalmazott összes fonéma 16%-át; 3. a *k* önmagában 6%-kal — e három leggyakoribb együtt 22%; és így tovább. Lehet vizsgálni az így nyert eredményeket a magánhangzók — mássalhangzók aránya szempontjából; a magánhangzókon belül lehet vizsgálni a mélyek és magasak arányát; mind a magánhangzók, mind a mássalhangzókon belül a hosszúak- rövidékét — és így tovább. De szembe lehet állítani ezeket az eredményeket egészen más jellegű magyar eredményekkel is. Végeztünk például fonémastatisztikát nem olyan kissé mesterséges „szövegen”, mint amilyen egy szótár (annak bizonyos részei), hanem valódi, mintegy 10 000 szövegszót felölelő, összefüggő magyar szakszövegen, úgyszintén Gulyás Pál „Misztikus ünnepi asztal” c. kötetén. E vizsgálatok eredményeinek egy részét közli a 6—7. táblázat.

6. táblázat
Technikai szöveg
Átlagos szóhossz: 7,11

1.	e	11	11
2.	a	9	21
3.	t	7	27
4.	l	5	33
5.	k	5	38

7. táblázat
Gulyás Pál
Átlagos szóhossz: 4,12

1.	a	10	10
2.	e	10	20
3.	t	6	26
4.	n	6	32
5.	l	5	37

Ne siessünk konklúziókat levonni; csak egy lehetséges irányt szerettünk volna itt bemutatni, nem többet.

S egy másik, tisztán gyakorlati felhasználási irány. Az Alföldi Nyomda megkeresett bennünket: üzemük s az egész magyar nyomdaipar teljes automatizálását (a számítógépes fényszedésre való áttérést) nem tudnánk-e azzal segíteni, hogy a magyar elválasztás szabályait számítógép számára feldolgozható formába öntjük? (Ez esetben ui. a szedőnek csak folyamatosan szednie kell — a számítógép gondoskodik a sorzárásról, a tördelésről stb.) Az egy- és

többjegyű betűk ismerete elengedhetetlen feltétele a magyar elválasztás szabályainak (vö. *-ccs- ... cs-cs, -ddzs- ... dzs-dzs*; nem beszélve a *dz* okozta felesleges nehézségekről: *brin-dza*, de *mad-zag*, vö. HSzab.¹⁰ 321.) — persze, csak egyik feltétele. Hozzávettük a többi szükséges feltételt is és ma már mondhatjuk, hogy tőszóállományunkon belül az ODRA-1013 hibátlanul „szótagol” (elválaszt); elő van készítve arra is, hogy azon túllépve, képzett és összetett szavaink tartományában is elvégezze ezt a munkát. Csak memória kérdése, hogy ezek után áttérjen, ha szükséges, a tulajdonnevek tartományába is. Mindezzel végső fokon elérhetjük, hogy könyveink gyorsabban, olcsóbban, szebben készülnek; hogy újságjaink lapzártája 2—3 órával későbbre tolódik — tehát ennyivel frissebb híreket kapunk bennük⁵ és így tovább. (Persze a számítógépes fényszedésnek is vannak az egyszerű elválasztáson túlmenő feltételei — reméljük, megoldják azok, akikre tartozik. Mi részben már megtettük azt, ami rajtunk állott.)

4. Így volt eddig a magyar nyelv tudományos vizsgálat tárgya s feldolgozás anyaga számítógépeinkben. A jövőben hasonló, de immár formáján kívül a tartalmát is érintő, jelenén kívül a múltját is feldolgozó munkákat kívánunk gépeinkre bízni — erről azonban ma még korai lenne beszélni.

PAPP FERENC

Исследование венгерского языка с помощью вычислительных машин в университете им. Л. Кошута

В университете им. Л. Кошута уже несколько лет ведется исследование венгерского языка с помощью вычислительных машин.

Первым этапом в этом деле явилась обработка Толкового словаря венгерского языка на перфокартных машинах. В результате этой обработки мы обладаем сводными картинами относительно буквенного состава заглавных слов этого словаря, относительно омоним, содержащихся в нем, относительно сложных слов, суффиксальных образований, распределения слов по частям речи, морфологических признаков обработанных слов, сильного управления глаголов, этимологии однокорневых слов, количества значений и длины слов, а также распределения их по стилистическим пластам.

Можно и нужно более основательно обработать первичные машинные данные. Обрабатывается материал с целью выявить микрорасхождения между нормой Толкового словаря и живой нормой молодых студентов — специалистов по венгерскому языку, подготовивших этот словарь к машинной обработке. На основе машинных данных выдвинута гипотеза о тенденции к различению именных базисов в венгерском языке.

⁵ Erről bővebben l. TAKÁCS LAJOS, A nyomdai elválasztás automatizálásáról. Nyr. XCV — sajtó alatt.

Можно пойти и в другом направлении: по пути изучения структуры венгерского языка с помощью электронных вычислительных машин. Важнейший шаг до сих пор в этом направлении заключается в том, что к ОДРЕ 1013 университета составлена программа, с помощью которой она автоматически превращает тексты, поданные в орфографической форме, в фонемную форму — безошибочно в области корневых слов и с ошибками среди других. На базе этой программы составлена статистика фонем в разных этимологических пластах (ср. табл. 1—5), а также в текстах (табл. 6—7). В результате дальнейшего развития этой же программы решен вопрос автоматического переноса корневых слов, важный с практической точки зрения полной автоматизации нашей типографской промышленности.

Ф. Папп

Földrajzi neveink helyesírásához*

1. A földrajzi nevek helyesírása több szempontból is külön figyelmet érdemel. Nemcsak a földrajzi tudományok művelőit — elsősorban a természeti és gazdaságföldrajz, illetőleg a térképészet szakembereit — érinti közvetlen közelről; nemcsak a nyelvészeket — a névtudomány elméleti kutatóit és az örvendetesen gyarapodó számú élőnyelvi földrajzinév-gyűjtemények összeállítóit, szerkesztőit — állítja nehéz feladatok elé, hanem szinte a nyelvközösség minden tagjának gondokat okoz. Ugyanis a társadalom nyelvi kommunikációs gyakorlatában a földrajzi nevek előfordulási gyakorisága meglehetősen nagy. Lépten-nyomon problémákat okoznak például a postai forgalomban, ahol naponta sok millió küldemény címezésében jelentkeznek a település- és utcanevek; találkozunk velök a napisajtó hír- és hirdetésanyagában csakúgy, mint a társalgási nyelv szüntelen gyakorlatában.

Érthető és helyeselhető tehát, hogy nyelvész szakembereink már az ötvenes évek elején, mai helyesírási rendszerünk reformjának kidolgozása során külön gondot fordítottak e szócsoport írásának kérdéseire, bevonva a tanácskozásokba a földrajztudomány és más területek kutatóit, munkatársait is. Jelentős azoknak a publikációknak a mennyisége, amelyek e kérdéskörrel a reform kapcsán és azóta napvilágot láttak. Közülük mint elvi állásfoglalásokat, illetőleg konkrét szabálygyűjteményeket csupán az alábbiakat kívánom megemlíteni.¹

2. A helyesírási reform tanácskozásainak során a földrajzi nevekre eső figyelmet tanúsítja az 1954-es Akadémiai Helyesírási Szabályzat (AkH.) több tucatnyi szabálypontja. Ezek részletes magyarázatát és a mögöttük meghúzódó elvi állásfoglalásokat a Helyesírásunk időszerű kérdései (HIK.) című, 1955-ben megjelent kiadványban FÁBIÁN PÁL fejtette ki. E kötet akadémiai vitájának anyaga az I. Osztály Közleményei IX. évfolyamában és különlenyomatként

* Néhány ponton módosított változata a Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Szakosztályában 1970. szeptember 29-én elhangzott előadásnak.

¹ A földrajzi nevek írásmódjának régebbi szabályozásaival itt nem foglalkozom. Arra nézve, hogy ez a probléma hogyan jelentkezik a XIX—XX. századi akadémiai helyesírási szabályzatokban és más, azokat vitató vagy kommentáló rendszerezésekben, hasznos összefoglalást találunk ifj. HÖNYI EDE: Földrajzi neveink helyesírásának múltja és jövője című tanulmányában (Geodézia és Kartográfia 1970. 343—7., 1970 novemberében).

is megjelent 1956-ban (HIKV.). Ugyanitt (IX, 427—38) az MTA Helyesírási Bizottsága külön határozatot tett közzé a földrajzi nevek írásának elvi kérdéseiről és további szabályairól (TSz.). Ilyen előzmények után jelent meg 1965-ben az Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal mellett működő Földrajzinév-bizottság összefoglaló, teljességre törekvő szabályzata: A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai (FÖNMISZ.), FÁBIÁN PÁL, FÖLDI ERVIN és IFJ. HÖNYI EDE munkájaként. — A fentiekén kívül még két további, elvi megállapításokat tartalmazó tanulmányra kell utalnunk. Az egyik DEME LÁSZLÓNAK Helyesírási rendszerünk logikája című munkája (Nyr. LXXXVIII, 229—47, 357—76), a másik pedig a Nyelvtudományi Értekezések 54. számaként 1966-ban megjelent kötet: A magyar helyesírás rendszere (MHR.). Ez utóbbiban a tulajdonnevekre vonatkozó fejezetet FÁBIÁN PÁL dolgozta ki.²

3. A fentiek, és különösen a már öt éve közkézen forgó tüzetes szabályzat alapján azt gondolhatnánk, hogy földrajzi neveink helyesírásának elvi és gyakorlati kérdései hosszú időre tisztázottak és lezártak. Sajnos a mindennapi írásgyakorlat ennek ellenkezőjét mutatja: mind a napisajtóban, mind a magasabb szintű szakirodalomban sok a zűrzavar és következetlenség a nevek írásmódjában.

Ennek egyik oka minden bizonnyal az, hogy a nagyközönség nem ismeri a szóban forgó szabályzatot. A munka 1965-ben mindössze kétezer példányban jelent meg, újabb kiadásáról nincs tudomásunk, s így ma könyvészeti ritkaságnak számít, nem juthat hozzá sem a felnőtt közönség, sem az iskolai ifjúság. Az alacsony példányszámból arra következtethetnénk, hogy itt egy kifejezetten a szakemberek szűk körének szánt „belső” szabályzatról van szó, amelynek előírásai a szaktudomány szóhasználatának egységesítését kívánják elérni. Tudjuk, hogy ilyen belkörü szabályzat több más szaktudományra is készült. Ez a szabályzat azonban nem szűkkörű, belső jellegű, hiszen minden korábbinál bővebb, teljesebb. Előszavában ezt olvashatjuk: „A Földrajzinév-bizottság abban a reményben bocsátja útjára «A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai»-t, hogy forgalomba kerülésével az egész magyar írásgyakorlatban egységessé válik a földrajzi nevek írása”. (i. m. 4., — az én kiemelésem.) Ebből az derül ki: általános érvényű szabályzattal állunk szemben. Megvitatta és elfogadta a munkát az Akadémia Helyesírási Bizottsága is, ami szintén a kötelező norma szintjére emeli. „Az egész magyar írásgyakorlat” egységesítése kétezres példányszámmal aligha érhető el. Kár, hogy a mű kiadói a terjesztésre nem gondoltak. E névcsoport gyakoriságát és nehézségeit látva

² Kéziratomban beadása után jelent meg a Nyelvtudományi Értekezések 70. számaként „Névtudományi előadások” címmel az a gazdag kötet, amely az 1969. szeptemberében tartott budapesti II. névtudományi konferencia anyagát tartalmazza (szerk. KÁZMÉR MIKLÓS és VÉGH JÓZSEF). Ennek anyagát már nem állt módomban feldolgozni, de utalok rá, hogy a nevek írásának — különösen térképre írásának — módja több előadásban is érintve van. Pl.: RADÓ SÁNDOR: Névtudomány és kartográfia. A Földrajzinév-bizottság tevékenysége (344—9); ifj. HÖNYI EDE: Hogyan kerülnek a népi helymegjelölések és földrajzi nevek az államigazgatási térképekre? (349—52); MÉLYKÚTI MIHÁLY: A topográfiai térképek és a mértan (387—9); stb.

azt sem tartanánk fölöslegesnek, ha egy ilyen közérdekű szabályzatot teljes egészében csatolnának az AkH. újabb lenyomataihoz függetlenül, hogy mindenki számára hozzáférhetővé váljék.

Arra, hogy a földrajzi nevek írásmódja mennyire tisztázatlan a napi beszédés írásgyakorlatban, egy hírlapi vita anyagát említtem meg. A Debrecenben megjelenő megyei napilap, a Hajdú-Bihari Napló hasábjain 1970 tavaszán élelénk vita zajlott le néhány debreceni utcanév helyesírásáról. Nézzük meg a legérdekesebb típusokat!

4. A *Zöld fa utca* névtípus úgyszólván minden városban gyakori, mégsem egységes az írásmódja. Aziránt nincs kétség, hogy *utca* eleme kisbetűvel, külön írandó. A hagyomány, melyet a régről maradt névtáblák is őriznek, a név első két morfémaját összetételének értelmezi, így él a *Zöldfa utca* forma a széles közvéleményben. Egyes vélemények szerint azonban itt valaha egy „*Zöld Fa*” nevű kisvendéglő működött, ennek nevét őrzi az utcanév. Ez esetben a helyes írásmód: *Zöld Fa utca*. Ha a névadó motívum az utcában zöldellő fák szemlélete, akkor a három szóba írt, egy nagybetűs forma a helyes: *Zöld fa utca*. E mellett így érvelt a vita egyik résztvevője: „A *zöld fa* köznévi értelemben két szó. Semmi sem indokolja, hogy tulajdonnévként egybeírjuk.”

FERENCZY GÉZA, aki a vitát lezárta, a szabályzatra hivatkozva kifejti: ha a zseni zöldellő fákról van elnevezve az utca, akkor a *Zöld fa utca*, ha meg a kocsmáról, akkor a *Zöld Fa utca* írásmód a helyes. „Döntsék el ezt a debreceni helytörténészek!” — teszi hozzá (Hajdú-Bihari Napló 1970. ápr. 26., 10. l.).

A szabályok alkalmazásában Ferenczynek feltétlenül igaza van. Kérdés azonban: igaza van-e a szabályzatnak, amely egy hétköznapi név írásának eldöntéséhez helytörténeti előtanulmányokat tesz szükségessé? És ha a debreceni utca esetében az egyik, egy hasonló formájú szegedi vagy budapesti név esetében a másik helytörténeti magyarázat található, akkor ne is törekedjünk e nevek írásmódjának összehangolására?

És ha nem tudjuk kideríteni az elnevezés történetét? Vagy ha utólag derül ki, hogy mégsem így, hanem amúgy keletkezett? Egyáltalában: engedjünk-e, és mekkora beleszólást engedjünk a tulajdonnevek esetében a denotátum történeti vonatkozásainak a mai helyesírás kérdésébe? Ha a név íráshagyományait, régibb formáit mellőzzük a mai írásmód kedvéért, miért akarjuk tükröztetni a denotátum történeti mozzanatait? Miért nem a szinkron névfunkció alapján döntjük el az írásformát? — Íme, a *Zöld fa utca* máris bekanyarodott velünk a névtudomány elvi kérdéseinek nagy erdejébe...

5. De nézzük a következő típust! A debreceni helyi hagyomány, meg az utcanév táblák egybeírva őrzik az *Egymalom*, *Kétmalom*, *Ötmalom*, *Hétvezér utca* megkülönböztető elemét. A névadás szemléleti alapja a kérdéses utcákban található régi malmok száma, illetőleg a magyar törzsfők emlékének megörökítése volt. A helyi vita során e nevek írásmódjának megváltoztatását FERENCZY GÉZA egy régebbi nyilatkozatára hivatkozva sürgette egy hozzászóló,

amely szerint „Nem szabad törődnünk vele, hogy régebben hogyan fordult elő hivatalos iratokban vagy bárhol” egy név (Nyr. XCII, 352). FERENCZY a FÖNMISZ. 53. pontja alapján most is a hagyománnyal való szakítás mellett van: „A szabályból következik, hogy így írjuk helyesen a vitatott debreceni utcaneveket: *Hét vezér utca, Egy malom utca, Két malom utca, Öt malom utca*” (i. h.). A szóban forgó 53. szabálypont így hangzik „Utcanevek gyakran keletkeznek különírt szavakból álló tulajdonság- vagy birtokosjelzős szerkezetekből oly módon, hogy *utca, út, tér* stb. jelentésű utótagot kapcsolunk hozzájuk. Ilyenkor az alakulatot nagybetűvel kezdjük, de szokásos (értsd: közszoí!?) helyesírását megtartjuk.”

Mint látjuk, a szabály nem beszél a számjelzős szerkezetekről, de értelem-szerűen azokat is ide kell kapcsolnunk. A fenti esetekben mégis zavaró a különírt forma. A közszoí számjelzős szerkezetekben ugyanis gyakran nyomaték esik a jelzett szóra is: *két embert láttam sétálni*. . . A fenti utcanevekben viszont a szerkezet összetételszerűen, első szótagi nyomatékkal hangzik. Ha most különírva használjuk őket, könnyen közszoí szintagmának értelmezné a hallgató. Az egyik vitatkozó az javasolta, hogy írjuk külön és nagybetűvel a szerkezet második elemét: *Egy Malom utca, Hét Vezér utca*. Világos, hogy ez már a név logikai, funkcionális egységének megbomlásához vezetne.

Ez a típus tehát ugyanazt az elvi kérdést veti fel, amely már a *Zöld fa utca* írásmódjánál is előkerült: meg kell-e tartani mindenáron a közszoí szerkezetek írásmódját, ha e szerkezetek tulajdonnév elemévé válnak? Van-e külön névtani helyesírás, és ha igen, milyen kritériumokra épül? Milyen arányban vegyük figyelembe és tükröztessük az írásformában a névadás helytörténeti motívumait, a név hagyományos írásmódját, a név kiejtésében dokumentált tudati képét vagy az általános névfunkciót?

6. Vitára adott okot a *Külső vásártér utca* elnevezés írásmódja is. A korábbi várostérképeken és a jelenlegi telefonkönyvben is szereplő *Külsővásártér utca*, illetőleg a vitában javasolt *Külső Vásár tér* formákat elvetve FERENCZY GÉZA a FÖNMISZ. 52. pontjára hivatkozik, és ezt írja: „Az idézett szabályzat 52. pontja ilyen megoldást kíván: *Külső vásártér utca*. Lehet, sőt valószínű, hogy nem ezt a szabályt kell alkalmazni. Jobban kellene ismernem Debrecen utcaelnevezéseinek történetét [Sic!], hogy biztonságosabban ítélhessek. A szabály «meglevő utcanév»-nek földrajzi jellegű jelzővel való bővüléséről szól. Úgy gyanítom, hogy ha volt is, talán van is Debrecenben belső vagy egyéb vásártér, annak aligha volt, van *Vásártér utca* neve; mert ez volna a meglevő vagy volt utcanév: *Vásártér utca*. Ha pedig ilyen nincs (és nem is volt), akkor így helyes az utca neve: *Külső vásártér utca*” (uo.). Ferenczy jól érezte, hogy ez a dolog nem „sima” ügy. Ha a helytörténeti háttérrel, meg a szabályzat előírásait követjük, az általa javasolt forma is helytelennek bizonyul az alábbi okokból:

Debrecennek ezen a nyugati részén egymástól nem messze két vásártér volt. Az egyiknek, a Hatvan utca vége és a „Kisállomás” közt elterülőnek egy-

szerűen *Vásártér* a neve, bizonyára azért, mert ez a régibb, központibb, közismertebb. Ezt a nevet őrzi a jelenlegi hivatalos vasúti menetrend is a Debrecen—Füzesabony vonalon „*Debrecen-Vásártér*” formában. Ettől a régi vásártértől nem messze, az innen kiinduló *Nyugati utca* másik végénél volt a *Külső-Vásártér*. E tér neve a szabályzat 23. pontja értelmében két nagybetűvel és kötőjellel írandó. („Ha egy egyelemű — vagy egybeírt — nem földrajzi köznevet helyzetre . . . utaló földrajzi jellegű jelzővel — előtaggal — látunk el, akkor a nagybetűvel kezdett előtagot kötőjellel kapcsoljuk az ugyancsak nagy kezdőbetűvel írt, tulajdonnévvé vált köznévi utótaghoz: *hajnal* > *Nagy-Hajnal* . . .”). — Mondanunk sem kell, hogy a *Külső-Vásártér* írásmód a mai gyakorlatban sehol sem fordul elő. A tér jelenleg MÁVAUT állomásul szolgál; neve a telefonkönyvben: *Külsővásártér*. A vitában előbukkanó *Külső Vásár tér*, illetve *Külső vásártér* formák a szabályzat értelmében helytelenek.

És most érkezünk a szóban forgó *utca* elnevezéséhez. Az említett, hoszszanti tér két szélén egy-egy *utca* húzódik. Egyikük neve a tér nevéből alakult. A jelenlegi szabályok alapján a tér ilyen módon felhasznált neve minden változtatás nélkül kerül be az új névtani egységbe, csak meg kell toldani az *utca* szóval. Vagyis a „szabályos” elnevezés a *Külső-Vásártér utca* lenne, és nem a Ferenczy által is javasolt *Külső vásártér utca*.

Ismételten hangsúlyozom: Ferenczyt a kérdésben semmiféle felelősség nem terheli. Amíg a jelenlegi szabályzat érvényben van, addig egy földrajzinév helyesírását sem a köznyelvi szerkezetek, sem névtani szempontok alapján nem lehet eldönteni, csak helyi környezeti és helytörténeti ismeretek birtokában. Ferenczy helyzetét még az is rontotta, hogy — mint megjegyzi — egy debreceni levélíró szerint a szóban forgó tér már nem is tér, hanem *utca*.

7. Ennyit a debreceni „disputa” konkrét anyagából. Egy megjegyzés azonban még ide kívánczik. Vitázáró írásában FERENCZY GÉZA ezt mondja: „Igazában nem volt ok a vitára; még 1965-ben megjelent «A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai» című akadémiai kiadvány . . . A vitatkozó felek nyilván nem tudtak erről a kiadványról, amely a kellő részletességgel tisztázza, szabályozza a földrajzi nevek írásának sokszor bonyolult kérdéseit, ezek közt az utcanevekét is. . . Ennélfogva én nem vitázni akarok, hanem csak alkalmazom a meglévő tüzetes szabályokat a kérdéses esetekre. . .” (az én kiemeléseim).

A fenti vitából szerintem legalább két dolog teljesen világos. Egyik az, hogy a meglévő tüzetes szabályokat nem lehet alkalmazni oly egyszerűen. Nemhogy a hétköznapi író, olvasó ember nem tudja alkalmazni őket, hanem még a szakavatott nyelvész sem, mert alkalmazásuk nyelven kívüli ismeretek birtoklását követeli meg. A másik: bármilyen nagy tekintélyű fórumok állították is össze a kérdéses szabályzatot, az jelenlegi formájában „tömegfogyasztásra” nemigen alkalmas. Sok vitatható mozzanat van elvi álláspontjaiban és gyakorlati utasításaiban egyaránt.

8. És evvel már meg is érkezünk az 1965-ös szabályzat közvetlen bírálatához. Ami itt az elvi kérdéseket illeti, ma is aktuálisak BÁRCZI GÉZA másfél évtizede elhangzott szavai: „Azt hiszem, hogy az alapelvekről nagyon is beszélünk kell, sőt kívánatos volna, ha e kérdés körül rövidesen pezsgő vitairodalom alakulna ki. . .” (I. OK. IX, 139). Sajnos, erre a tulajdonnevek vonatkozásában nemigen került sor. Teljes joggal írhatta DEME LÁSZLÓ még 1964-ben is: „Tulajdonnévírásunk rendszerében is új sok minden, ott még csak most tapogatjuk ki a fellelhető alapelveket” (Nyr. LXXXVIII, 375 — én emeltem ki).

Új elvek kimunkálása és — főleg — alkalmazása a helyesírásban, tudjuk, rendkívül nehéz. Az előző gyakorlat, az — esetleg — elvtelen megszokások megváltoztatása rendszerint a közvélemény éles ellenzésével találkozik. Az is igaz, hogy — mint DEME LÁSZLÓ írja — „a helyesírás nem pusztán értelem dolga, hanem értelemé és megegyezése együtt” (i. m. 374). Mégis arra kell törekednünk, hogy az értelem — itt az elvszerű és egyszerű szabályrendszer — legyen uralkodó, és a megegyezés — értsd: megalkuvás — minél szűkebb területre korlátozódjék, és ott se a szabályokkal homlokegyenest ellenkező formákat szentesítse.

9. A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai című kiadvány helyesen jár el, amikor összefoglalja azokat az elvi kérdéseket, amelyeket a gyakorlati szabályalkotásban követni kíván. Így érdeme az is, hogy egy „Terminológia” című fejezetben (i. m. 6—8) előre megmagyarázza a legfontosabb alapfogalmakat (földrajzi név, földrajzi megjelölés; a nevek és megjelölések elemei vagy tagjai; földrajzi köznévi; földrajzi jellegű jelző; magyar név, részben magyar név; a nyelvi szószerkezetek és összetételek alapkérdései).

Már ez a terminológia elgondolkoztató. Feltűnik, hogy a nevek mellett, velük együtt kezeli a földrajzi megjelöléseket is, amelyek „lehetnek tulajdonnevek (*Nemzeti Múzeum, Royal Nagyszálló* stb.) vagy a tulajdonnevekhez közel álló [,] egyedi dolgot jelölő elnevezések (*Gellért fürdő, Puskin mozi* stb.) vagy általános fogalmat jelölő köznevek (*hegy, völgy, patak, csárda, gyár, iskola; dombvidék; diófa, gépállomás; községi rét, körzeti rendelő, vasúti megállóhely* stb.)” (i. m. 6). Világos, hogy e „megjelölések” első két csoportja valóban tulajdonnév, egyedi objektum vagy intézmény neve, így fölösleges a nevektől különválasztani. Legfeljebb azt lehetne megemlíteni velük kapcsolatban, hogy a földrajzi nevek más tulajdonnévi kategóriákkal szoros kapcsolatban, esetenként átfedésben vannak.

A harmadik, köznévi szócsoport ide vonására szerintünk semmi szükség sincsen. Ezek önmagukban semmiféle egyedi objektumot sem „jelölnek meg”, egyszerűen lokális körülmények leírására alkalmas közszők. Helyesírásuk a közszői és nem a tulajdonnévi helyesírás körébe tartozik. Egészen más kérdés, hogy egy egyedi objektumot azonosító nyelvi konstrukció meddig tekinthető alkalmi körülírásnak, és mettől tulajdonnévnek; ez teljesen független

a szerkezetben szereplő szavaktól (vö.: SEBESTYÉN ÁRPÁD: NytudÉrt. 70. sz. 306). Aki valaha próbálkozott földrajzi nevek élőnyelvi gyűjtésével, bizonyára találkozott ilyen problémával. Véleményünk szerint a „földrajzi megjelölések” körülhatárolhatatlan terminust bátran törölhetnénk a szabályzatból, minthogy csak megzavarja a tisztánlátást. Kár, hogy ez a szakszó már az AkH. szövegébe is bekerült (249., 250., 255. stb. pont).

A terminológia szerint „*Tagnak* vagy *elemnek* azokat az értelmes részeket nevezzük, amelyekre a földrajzi nevek és megjelölések felbonthatók, illetve amelyekből az összetett nevek, és a több szóból álló alakulatok létrejönnek” (i. m. 7). E meghatározás hibája, hogy nem mondja meg: „értelmes részen” vajon szót, morfémát vagy szerkezetet kell-e értenünk; s hogy az összetevőkre bontás a közszoói grammatika vagy a tulajdonnévtan szempontjai szerint történik-e. A kettő tudvalevőleg nem mindig fed egymást. Úgy tűnik, ha már a szerkesztők vállalták bizonyos alapfogalmak megmagyarázását, nevekről lévén szó, a névtudomány terminológiáját alkalmazhatták volna. Például a KÁZMÉR MIKLÓSTól következetesen használt névszerkezeti terminológia (név alapelem, megkülönböztethető elem stb.) tisztább fogalmakhoz vezetett volna — esetleg további finomításokkal. (Vö. Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. MNyTK. 95. sz.)

A kiadvány szabályzati részében különleges jelentőségűvé válik a „*földrajzi köznevek*” és a „*földrajzi jellegű jelzők*” terminussal jelzett két fogalom. A több elemből álló nevek írásmódját ugyanis az szabja meg, hogy közönséges közszoói vagy földrajzi köznévi (tulajdonnévi) utótagúak, illetőleg előjelzőjűek-e. És ráadásul maguk a „*földrajzi köznevek*” is két csoportra vannak bontva: egyik részüket kötőjellel kell kapcsolni, másik részük külön írandó. És e két csoport szavainak elvszerű elkülönítése nincs kielégítően megoldva. Nem könnyű például belátni, miért kell kötőjellel írni az *árok*, *átjáró*, *csatorna*, *delelő*, *gurdaj*, *kapu*, *kert*, *sorok*, *tanor* stb. névelemeket, és miért külön a *gurdony*, *kapaszkodó*, *kaptató*, *sor*, *szer*, *tekeres* stb. szavakat, vagy milyen kritériumok alapján, mely esetekben írjuk egyszer kötőjellel, másszor külön a két módon is írhatókat, mint a *csapás*, *csuszkató*, *derék*, *dobogó*, *járó*, *lénia*, *linka*, *szoros*, *szugoly*, *tanorok*, *töltés* stb.

Az ilyenfajta megkülönböztetések a hétköznapi névhasználó számára szinte megjegyezhetetlenné teszik a szabályzatot. Igaz, a kiadvány függelékében listába szedve találjuk „a kötőjellel kapcsolandó földrajzi közneveket”; „az utca, út, tér stb. jelentésű különírandó földrajzi köznevek”-et és a „kötőjellel kapcsolandó, gyakrabban előforduló földrajzi jellegű jelzők”-et (41—9). Az első listán csaknem 1200, a másodikikon 90, a harmadikon 31 szó szerepel. Ezeket számon tartani, illetőleg egymástól és a nevekben előforduló egyéb közszoóktól megkülönböztetni még a szabályzat birtokában sem könnyű feladat. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a fenti listák egyikén sem szerepel pl. a *vásártér*, *piactér*, *körtér* szó, noha eléggé földrajzi jellegűek, és igen sok név alakul velök.)

A fentiekből szerintünk az a következtetés adódik, hogy meg kell szüntetni vagy nagy mértékben egyszerűsíteni kell a földrajzi nevek elemeinek közszoói jelentés szerinti kategorizálását, illetőleg az erre épülő helyesírási kettősséget. Könnyű belátni, hogy ha megszüntetnénk az első lista ezerkétszáz szavának kötőjeles írásmódját, a hibalehetőségek jelentős hányadától, talán nagyobb felétől megszabadulnánk!

10. Igen fontos fejezete a szabályzatnak az „Általános alapelvek” című rész (9—13). Ezen belül négy alfejezet található: A) A tulajdonnévi jelleg érzékeltetése; B) Az alapforma állandósága és visszaállíthatósága; C) A tereptárgy és az írásképp összefüggése; és D) A toldalékok kapcsolása.

A tulajdonnévi jelleg érzékeltetésére lényegében csak a nagybetűs kezdés hagyományos módszere áll rendelkezésünkre. Ez azonban csak egybeírt nevek esetében elégséges: különírás esetén a név hátsó határát nem tudjuk érzékeltetni. Ilyenkor csak abból sejtethetjük a név végét, hogy tudjuk: a nevek általában valamilyen objektumot jelölő köznévre végződnek (vö. DEME L.: MHR. 37, 41).

A nagybetűs névkezdésről egy esetben — szerintünk indokolatlanul — lemond a szabályzat: a járások megnevezésében (*derecskei járás*). A járás földrajzi és közigazgatási egység tulajdonneve, éppen úgy, mint a megye. Ezért helytelen már az AkH. 242. pontjának eljárása is, amely a járások nevét a *területek*, *grófságok* névvel veszi közös csoportba. Inkább azon gondolkodhatnának, nem lehetne-e a járások és megyék nevét az intézménynevek mintájára mindkét elemén nagybetűvel kezdeni.

A tulajdonnévi jelleg érzékeltetésére szolgál több szóból álló nevek esetében a kötőjeles írásmód, főleg azokban a fentebb már említett esetekben, amikor a név alapeleme földrajzi köznévvé. Úgy látszik, mintha ez a megoldás a nagy kezdőbetűvel együtt képes lenne arra, hogy a névnek ne csak a kezdetét, hanem a végét is érzékeltesse. Igen ám, de láttuk, hogy a kötőjeles írásmód nem vonatkozik az olyan esetekre, amikor a név alapeleme „közönséges”, azaz nem földrajzi köznévvé. Nem alkalmazható továbbá olyan esetekben sem, amikor nagyobb nyelvi egységek, több szóból álló szintagmák vagy konstrukciók szolgálnak név gyanánt. Így tehát ez a forma nem oldja meg a kérdést, viszont alaposan megnehezíti, bonyolulttá teszi a helyesírást.

A kötőjeles írásmódot — mint a HIKV.-ben olvasható — maguk a földrajztudomány szakemberei sem helyeselték. Akkor e megoldás mellett FÁBIÁN PÁL így érvelt: „a földrajzi nevek nem azonosak a hozzájuk hasonló köznévi szókapcsolatokkal; mivel tulajdonnevek, elsődleges nyelvi funkciójuk többé már nem a fogalom-felidézés, mint amazoknak, hanem az azonosítás. . . a *Fekete tenger* név jelentését tekintve sokkal közelebb áll a *drágakő* típusú valódi összetételhez, mint a *fekete tábla* szó szerkezetéhez. Mivel nincs meg, vagy alig van meg már benne a képzetváltás mozzanata, a *Fekete tenger-t* akár egybe is írhatnók. Mindenesetre több joggal egybe, mint külön. Hogy mégis kötő-

jellel írjuk az ilyen típusú neveket, annak az az oka, hogy a legtöbb esetben még nem haladt bennük annyira előre a jelentésfejlődés, hogy a teljes egybeírás szükséges volna. A kötőjel jól tükrözteti mind a tulajdonnévi jelleget, mind a szókapcsolat jelentésbeli viszonyait” (HIKV. 32—3).

Hasonlóan, elsősorban jelentéstani indoklást ad a kötőjeles írásmódra DEME LÁSZLÓ is: a kötőjel „azt fejezi ki, hogy két vagy több szó együttesen alkot földrajzi nevet; de a tagok értelmileg némiképp tartják még önállóságukat” (MHR. 40).

Ezek a megfogalmazások a tulajdonnév mivoltának alapkérdéséhez vezetnek bennünket. Teljesen egyetértünk Fábiánnal abban, hogy a tulajdonnév nyelvi funkciója nem azonos a köznévi szerkezetével (bár az azonosítás helyett inkább az egyedítés, egyedjelölés szót alkalmazzunk). De éppen ezért nem szerencsés a tulajdonnév funkcióját a köznévi összetétel és szintagma jelentéstani különbségeihez hasonlítani, és írásmódjához azok analógiájára hivatkozni. A tulajdonnévvé válás — amint erre az 1969 szeptemberében megtartott névtudományi konferencián próbáltunk rámutatni (vö. NytudÉrt.70.sz. 302.kk) — szerintünk a nyelvi hasadás egy típusa. A hasadás a tulajdonnévvé váló szó vagy szószerkezet, szókapcsolat használatában következik be: egy addig köznévi jelentésben, alkalmi funkciókban használt kifejezés egy adott nyelvi közösségben egyedjelölő szerepet is kap. Az új használati mód az előzőt nem érinti, attól függetlenül létezik, és rendszerint kisebb szociális érvényű. A természetes úton keletkezett tulajdonnevek esetében a kiindulásul szolgáló köznévi konstrukció és a róla lehasadó tulajdonnév funkciója között van jelentéstani összefüggés. A tulajdonnévi, egyedjelölő funkció kialakulása után azonban a név elemeinek köznévi jelentése másodlagossá válik, s akár teljes egészében el is homályosulhat anélkül, hogy ez a tulajdonnév funkcionálását a legcsekélyebb mértékben is zavarná.

A fentiekből szerintünk az következik, hogy a tulajdonnév elemeinek köznévi jelentésére hivatkozni a név helyesírásában nem szerencsés. A *Fekete tenger* — akárhogy írjuk is le, nem egy tengerfajtát jelöl, mint ahogy a *drágakő* egy kőfajta neve, hanem egy meghatározott állóvíz egyedi neve, s ilyen szempontból legfeljebb a *Kohinor*-ral állítható párhuzamba.

A több szóból álló tulajdonnevek egy részének kötőjeles írásmódja tehát jelentéstani szempontokból nem indokolható, formai szempontból pedig — a név teljes terjedelmének érzékeltetése céljából — félmegoldás: a kettőnél több szóból álló nevek esetében lehetetlen írásképet adna, de már a két szavas nevek egy részében sem alkalmazza a szabályzat. Az ilyenféle félmegoldás azonban helyesírási szempontból roppant veszélyes, mert miközben jelentéstani átmeneteket akar tükröztetni, „a szabályok bonyolultságát idézi elő, kivételek tömegét szüli” (vö. BÁRCZI: HIKV. 51).

A több szóból álló tulajdonnevek teljes egybeírását az egységes szinkron névfunkció alapján védeni lehetne. A gyakorlatban azonban ez ugyanolyan

lehetetlen szóalakokat szülne, mint a sorozatos kötőjelezés. Maradna még további két lehetőségünk. Az egyik, hogy a névvé váló szókapcsolatok névfunkciójának figyelmen kívül hagyásával maradjunk meg a korábbi köznévi helyesírási formáknál. Ez azonban egyrészt a tartalmi különbség jelzésének feladását jelentené, másrészt — formailag — a már hagyományos nagybetűs kezdés feladását is jelentené, tehát a név kezdeti határának jelöléséről is lemondana, ha következetesen végigvinnénk. A másik megoldás lehetne, hogy a névvé vált konstrukció szavainak különírását meghagyva, mindegyik elemét nagy kezdőbetűvel írjuk. Erre számos idegen nyelvben van példa, és általa a név egész terjedelme érzékelhetővé válnék, jól elkülönülne a szöveggörnyezettől. A magyar helyesírás rendszerében ebbe a típusba tartozik — a személyneveken kívül — az intézmények, szervezetek, vállalatok stb. nevének írásmódja. Mégis attól lehetne tartani, hogy ennek az írásmódnak a földrajzi nevek széles körére való kiterjesztése a már beidegződött hagyományokhoz képest olyan merész újítás lenne, hogy a kísérlet a közvélemény éles ellenzésével találkozánk. Az is megfontolandó, hogy az ilyen megoldás csak formailag állítaná szembe a tulajdonnevek írásmódját a köznévi szerkezetekével.

A megoldás felé szerintünk más irányból kellene elindulni. Elvileg kellene tisztázni a tulajdonnév általános fogalmán belül a földrajzi név specifikus sajátosságait, szerkezeti felépítését, névtani egységeit. Ha például igazolhatónak bizonyulna, hogy a földrajzi nevek tipikus formájukban névtanilag tagolhatók egy megjelölő, illetőleg egy körülíró részre, ebből a szerkezeti alapadottságból kellene kiindulni a helyesírási kérdések szabályozásakor is. (Az ide vonatkozó problémákra részleteiben nem kívánok kitérni, csak utalok rá, hogy olyan tartalmi és terminológiai kérdések tisztázására lenne szükség, amilyeneket LŐRINCZE LAJOS — Földrajzi neveink élete. MNy. XIII, 3—27 — KÁZMÉR MIKLÓS — Alsó-Szigetköz földrajzinevei. MNyTK. 95. sz. — és újabban BALOGH LÁSZLÓ — NyK. LXXII, 95—124 — feszegetnek.)

11. Arra, amit a FÖNMISZ. az általános alapelvek között az alapforma állandóságáról és visszaállíthatóságáról, illetőleg a toldalékok kapcsolásáról mond, együtt reflektálhatunk, ahogyan együtt tárgyalja ezeket DEME LÁSZLÓ is (MHR. 38). Ha elfogadnánk, hogy a tulajdonnév az őt környező szövegtől eltérő minőségű, tömbösödött nyelvi képlet, a toldalékolás során nem engedhetnénk meg semmiféle változást a név alakján. Arra azonban az erős hagyomány miatt aligha gondolhatnánk, hogy a földrajzi nevek melléknévképzős, *-i*, *-beli* toldalékos származékait kisbetűs kezdetről nagybetűsre változtassuk. Az itt adódó helyesírási nehézségeken is sokat könnyítene, ha a kötőjeles névformákat meggritkítanánk: a különírt, amúgy is kisbetűs névelemek toldalékolása nem szüntetné meg a kezdő névelem nagybetűs formáját, s ezáltal a környező szövegtől való elkülönítését.

Az a szabály, amely szerint az *-i* végződésű földrajzi nevek *-i* melléknévképzős toldalékolása esetén a szóvégi magánhangzót el kell hagyni, éles ellen-

tétben van a névalapforma visszaállíthatóságának elvével. Az *Almádi—almádi, Oroszi—oroszi, Helsinki—helsinki* szabály módot ad a téves *Almád, Orosz, Hel-sink* formák kikövetkeztetésére. Ha a népnyelv helyenként támogatja is a rövidült szóalak létezését, a köznyelvi szabályozásnak nem kell ezt feltétlenül követnie. Egyébként meg köznyelvi kiejtési szabály, hogy két szomszédos palatális magánhangzó közé hiátustöltő *-j-* iktatódik be, a hangzó forma tehát *almádi-j-i, oroszi-j-i* stb.

Hasonló okokból nehéz egyetérteni a *-falva, -földe, -háza, -telke* utótagú helységnevek rövidüléssel, *-falvi, -földi* stb. toldalékolásával (vö. AkH. 257. pont). A népnyelv ehhez hasonló rövidülést nemcsak a fenti négy esetben ismer, hanem számos más *-a, -e* végű, sőt sok más magánhangzós végződésű név esetében is. Néhány példa az északkeleti nyelvjárásból: *Szürte — szürti, Barkaszó — barkaszi, Técső — técsi, Bátyú — bátyi* stb. Ha az efféléket nem fogadjuk el, ahogyan nem fogadhatjuk el mainak és köznyelvinek a *Kálló — kállai, Üllő — üllei* tőhangváltozásokat sem, nyugodtan meghagyhatnánk normának a *-falvai, -földei* alakokat is: egy fölösleges kivételtől szabadulnánk meg.

Még egy harmadik típus is ellene mond a rekonstruálhatóság elvének: a *-ja, -je, -a, -e* birtokos személyjeles végződésű földrajzi nevek rövidült származékolási szabálya: *Ördög küllője — Ördög küllői, Mártírok útja — Mártírok úti, Urak asztala — Urak asztali* stb. A csonkítatlan *küllőjei, útjai* alak nemigen sutább, mint a *Székre járó — Székre járói, Keveset érő — Keveset érői, Hegy felé — Hegy feléi* elfogadott formák (vö. DEME: MHR. 41). A *Mártírok úti* formájú származék kétszeresen is zavaró, mert belőle egy *Mártírok út* alapalak állítható vissza (vö. *Üllői úti — Üllői út*).

12. Az általános alapelvek sorából utolsónak hagytuk azt, amely a tereptárgy és a megnevező név írásképe közötti összefüggésre vonatkozik. Evvel egyben vissza is kanyarodunk a bevezetésben ismertetett hirlapi vitához, ahol tapasztalhattuk: a denotátum meghatározó ereje a név írásformájára a nevek helyesírását helytörténeti ismeretek függvényévé teszi, s ugyanakkor a szabályzat alkalmazását is megnehezíti. Az elvet a FÖNMISZ. így rögzíti: „a formailag hasonló, de más funkciójú nevek írásmódja eltérően alakulhat” (10). A fentiekből világos, hogy ebben az idézetben a név „funkcióján” nem a tulajdonnévi, egyedjelölő azonosító nyelvi szerepét kell értenünk, hanem a jelölt objektum közelebbi sajátságára, jellegére, elhelyezkedésére, tárgyi mivoltára vonatkozó különbözőzéseket. DEME LÁSZLÓ ezt írja: „az elvileg háromféleképpen írható *Abaliget, Aba-liget* és *Aba liget* talán első látásra ijesztő lehet. De a szabályok kellő ismeretében nem is olyan érthetetlen, sőt éppen értelem-tükröző, mert arra mutat: a *Margitsziget* városrész (mint *Angyalföld, Józsefváros*), a *Csepel-sziget* egy *Csepel-sziget* nevű sziget (melyben tehát az utótag része a névnek), a *Balkán félsziget* pedig *Balkán* nevű félsziget (így használjuk: a *Balkánon, balkáni* stb.)” (Nyr. LXXXVIII, 364).

Alig hiszem, hogy a hétköznapi író, olvasó ember minden élébe kerülő

hasonló konstrukcióról el tudná dönteni, hogy melyik fenti csoportba tartozik. Mi akadályoz meg, hogy úgy értelmezzem: a *Margitsziget* egy *Margit* nevű sziget, a *Csepel-sziget* egy *Csepel* nevű sziget, a *Balkán félsziget* meg egy *Balkán* nevű félsziget? De az is erősen kérdéses számomra: mennyivel inkább városrész a *Margitsziget*, mint a *Csepel-sziget*? És miért ne írhatnánk külön a *Csepel-sziget* nevét, amikor legalább annyiszor emlegetjük külön, önálló névként a *Csepel* elemét, mint a *Balkán* nevét? — Be kell vallanom: én Deme ellenében inkább BÁRCZI GÉZÁVAL érzek együtt, aki ezt az okfejtést „elvileg csak némi rabulisztikával magyarázható különösség”-nek minősítette (HIKV. 51).

Azt, hogy ez az alapelv a gyakorlatban mennyi nehézséget okoz, jól példázza a Zala megye földrajzi nevei című gyűjtemény (Zalaegerszeg, 1964). Mint ennek bevezetőjében ÖRDÖG FERENC és VÉGH JÓZSEF kifejtik, az akadémiai helyesírási szabályzathoz akarván igazodni, szakítottak a korábbi nyelvészeti névkutatók egybeíró módszerével, és a szabályzatnak megfelelően külön belterületi és külterületi írásmódot alkalmaztak. „Belterületen — az akadémiai helyesírás szerint — az utcák, terek, kertek neve elé nem teszünk kötőjelet. Tehát *Sikátor ucca* [!fonetikus jelölés, népnyelvi adat], *Béke tér*. De a tereptárgyak, pl. a *hid*, *kereszt* elé már kitesszük a kötőjelet. Pl. *Új-hid*, *Kocfán-kereszt*. A belterületen viszont a köznyelvi helyesírás gyakorlatának megfelelően így írtuk: *Óvég*, *Avég*, *Ószer*. Ha ugyanaz a név a külterületen is előfordul, ott már a külterületi írásmódnak megfelelően közöljük a nevet” (i.m. 18).

Íme, a városrész — nem városrész „funkcionális” kettőssége falusi környezetben a belterület-külterület különbsége gyanánt osztja meg a nevek helyesírását, és bizonyítja az elv tarthatatlanságát. Még tovább bonyolítja a kérdést a név elemeinek köznyelvi vagy nyelvjárási szó volta: „Egybeírtuk a *posta-út*, *műút*, *országút*, *gyalogút* típusokat, de már kötőjellel írtuk a *mise-út* típust. Noha e szó e területen közkeletű — azt a gyalogutat jelöli, amelyen a szomszéd faluban levő templomba mennek —, a köznyelvben ismeretlen” (uo.). — Vajon ez azt jelenti, hogy a nem köznyelvi elemeket is tartalmazó nevekre új szabályzatot kell szerkeszteni?

Szó esik ugyanitt arról is, hogy ha egy dűlő vagy utca nevében kideríthető egy régi, kihalt falunév megőrződése, akkor azt egybeírták (*Baksaháza*, *Borbásszeg*). „Ha azonban ezt nem lehetett megállapítani, akkor a kötőjeles írásmódot alkalmaztuk. Az ilyen, nem a saját hibánkból származó esetleges következetlenségekért az olvasó szíves elnézését kérjük” (uo.). — Nagy kár, hogy a FÖNMISZ. összeállítói nem figyeltek fel rá, hogy az AkH. szabályzatának ez a tömegméretű alkalmazási kísérlete mennyi nehézséget okozott, s milyen felemás megoldásokra kényszerítette a kötet szerkesztőit. Ha ezt észrevették volna, talán meggondolják, hogy ugyanazokon az elvi vágányokon haladjanak tovább a teljességre törekvő szabályzat megalkotásakor.

Úgy vélem, a földrajzi nevek helyesírását nem tehetjük az egyedi denotátum sajátosságainak függvényévé. A név írásmódjának nem kell tükröznie sem a

denotátum szinkron egyediségét, sem történeti vonatkozásait. Ha ebbe bele-
megyünk, akkor nyelven kívüli körülményekhez kötjük a helyesírást. A tulaj-
donnév jelezheti — gyakran jelzi is — a denotátum egyik vagy másik saját-
ságát, de ez nem feltétlen feladata, tehát nem szükségszerű és nem is alkalmas alap
az írásmód meghatározásához.³ A tulajdonnév — különleges szerepű — nyelvi
elem. A különleges nyelvi funkciót, az egyedjelölést lehet és célszerű az
írásmód alapjául elfogadni. A tulajdonnévi funkció indokolja a helyesírásnak
a közszói írásmódtól való eltéréseit az ésszerűség keretein belül. Ilyen indokolt
elkülönítő eszköz a nagybetűs kezdés. De ez a jelek szerint nem elég. A további
szabályozásnak a nevek sajátos, névszerkezeti sajátosságaira kell támasz-
kodnia, de úgy, hogy a név nyelvi formájának ismeretében bárki eldönthesse
a helyes írásformát,⁴ tárgyi vagy helytörténeti ismeretek nélkül is.

13. Tudom, hogy a fentiekben előadott kritikai megjegyzésekkel háládat-
lan feladatra vállalkoztam. A problémákat elvi oldalról próbáltam megközelí-
teni. Terjedelmi okokból arra már itt és most nem vállalkozhatom, hogy új
koncepció kialakításával a jelenlegi szabályzat pontról pontra történő módo-
sítását megkíséreljem. Nem is ez volt a célom. Csupán arra szerettem volna
felhívni a figyelmet, hogy földrajzi neveink helyesírásának 1965-ös szabályo-
zását aligha tekinthetjük a feladat végleges vagy akár csak hosszú távra szóló
megoldásának.

Készséggel elismerem, hogy a szabályzat megalkotói rendkívül nehéz hely-
zetben voltak, hiszen az elveket és az alapvető szabálypontokat már a helyes-
írási reform során kiformálták, azok érvényes formában benne vannak az AkH.
1954-es kiadásában. Érvényesek, tehát tőlük nem térhettek el. Így legfeljebb az
addig nem érintett részleteket lehetett a meglévő szabályok szellemében szám-
bavenni. Mégis, talán nem felesleges egy eljövendő új helyesírási reform számá-
ra a fentiekben érintett vitás pontokra rámutatni. A FÖNMISZ. összegezése
az elvekről, valamint a benne foglalt gazdag példaanyag értékes alapot nyújt a
problémák felülvizsgálatához és talán a jelenleginél jobb megoldásához is.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

³ Arra nézve, hogy a földrajzi neveket milyen módon motiválják vagy nem motiválják a jelölt
objektum különböző sajátosságai, s hogy ez a motiváció mennyire nem kötelező tartalma a név
jelentésének. I. MEZŐ ANDRÁS tanulmányát: A mesterséges földrajzi nevek motivációja (MNyj.
XVI, 55—70).

⁴ Ilyen szempontból rendkívül figyelemre méltónak tartom azt a szabályozási kísérletet, amely
a két háború közötti évtizedekben a kartográfusok körében jelentkezett (A földrajzi nevek haszná-
latának új szabályai — Földrajzi Közlemények 1940/1.). A szabályozás lényege, hogy a döntés a
név elemeinek egyszerű szófaji felismerésére támaszkodott: főnév + főnév = egybeírás (*Retekutca*,
Faludűlő); melléknév + főnév = különírás (*Hegyes tető*, *Váci utca*) stb. (Vö. részletesebben: ifj. HÖNYI
E.: Geodézia és Kartográfia 1970. 343—7). Ez a kísérlet is azt mutatja: a szabályozásnak egyszerű,
mindenki által könnyen megérthető és elsajátítható kritériumokra kell épülnie. (Más kérdés, hogy
a fenti, a köznevek szófajiságára építő módszer nem felel meg a célnak, mert nem a névfunkcióra
támaszkodik.)

Zur Rechtschreibung unserer geographischen Namen

Die gegenwärtig gültigen Regeln der ungarischen Rechtschreibung sind von der ungarischen Akademie der Wissenschaften im Jahre 1954 herausgegeben worden (*A magyar helyesírás szabályai. Tizedik, átdolgozott és bővített kiadás. Bp., 1954*). Obwohl diese Auflage an Gründlichkeit alle früheren übertrifft, behandelt sie bei den Eigennamen nur die wichtigeren prinzipiellen Fragen der Rechtschreibung, wobei manche Einzelfragen nicht geklärt werden. Eine eingehende prinzipielle und praktische Regelung für die Schreibung der geographischen Namen ist 1965 in einem Sonderheft der Akademie und der zuständigen Stelle der geographischen Wissenschaften veröffentlicht worden (*A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai. Bp., 1965*).

Die vorliegende Untersuchung geht der Frage nach, ob die erwähnten Regeln ihre Aufgabe erfüllen, ob sie geeignet sind, den durchschnittlich Gebildeten über die Schreibung der Namen zuverlässig und schnell informieren zu können. Anhand von Beispielen und Diskussionen aus der Tagespresse wird nachgewiesen, daß die betreffenden Regeln in der Praxis versagen.

Das Übel liegt nicht nur darin, daß die Regeln weder dem Durchschnittsmenschen noch der schulpflichtigen Jugend geläufig sind. Viel mehr wiegt der Umstand, daß den Regeln keine geeigneten Prinzipien zugrundeliegen. Der Leitgedanke der Studie richtet sich gegen diese Prinzipien.

Vom Verfasser wird die Vorschrift angefochten, daß die Schreibung der Namen sich nach den jeweiligen Eigenschaften des bezeichneten geographischen Objekts richten sollte, so z.B. danach, ob das Objekt im inneren oder im unbewohnten Gebiet der Siedlung liegt (*Margitsziget, Csepel-sziget, Balkán félsziget*). Auch gegen die Beeinflussung der Schreibart durch lokalgeschichtliche Momente wird Stellung genommen. (*Zöld fa utca* sollte andeuten, daß die Straße nach den grünenden Bäumen benannt wurde, während die Bezeichnung *Zöld Fa utca* auf den Namen einer Gaststätte zurückgehe, die hier einst im Betrieb war.) Es wird weiterhin stark beanstandet, daß die Schreibart der Namen den Regeln nach auch von der Bedeutung der in der Wortgruppe vertretenen Gattungsnamen abhängen sollte: Die Kompositionsglieder *utca, út, tér* seien nämlich getrennt, Namen für andere Terrainformen dagegen bald mit Bindestrich, bald getrennt zu schreiben. Ähnliche Vorschriften machen die Regeln kompliziert und für einfache Leute erschweren sie deren Aneignen.

Der Verfasser tritt für eine einfache, leicht in die Praxis umzusetzende Regelung ein, der die Ergebnisse der Namenkunde über die Struktur der Eigennamen zugrundeliegen. Es sind zunächst die Fragen der Typologie der ungarischen geographischen Namen zu klären, bei der Lösung von Rechtschreibproblemen sind dann diese Ergebnisse zu berücksichtigen.

Die Studie nimmt Prinzipien aufs Korn, konkrete Änderungen werden nicht vorgeschlagen. Damit wurde das Ziel verfolgt, durch Aufdecken der Fehler zu einer eventuellen Neuregelung Beiträge zu liefern.

Á. SEBESTYÉN

A tulajdonnevek Németh László drámáiban

„A tulajdonnév sem kivétel az alól a törvényszerűség alól, hogy egy név a *situációnak*, illetőleg a beszédhelyzet váltakozó *tényezőinek megfelelően más és más képzettartalom* felidézésére képes” írja PAPP ISTVÁN 1942-ben megjelent tanulmányában (Mi a szó funkciója? MNy. XXXVIII, 184).

A nyelvi törvények alól a tulajdonnév sem kivétel. Általánosan elfogadott nézet ma már, hogy a tulajdonnév is szó, rendelkezik a szójel minden vonásával. Van mégis a neveknek egy csoportja, egy felhasználási területe, amely iránt fokozott követelményt támasztunk, amelytől több expresszivitást várunk. Ez az irodalmi név.

Az irodalmi névadással foglalkozó cikkek, tanulmányok mind azt a gondolatot sugallják, hogy a helyesen megválasztott név a hozzá fűződő asszociációk révén igen fontos jellemző eszköz az író kezében. KOVALOVSKY MIKLÓS ismert tanulmányában a feldolgozott névanyag azt bizonyítja, hogy a jellemzésnek erről a kézen fekvő eszközéről az írók a magyar irodalomban néhány esettől eltekintve nem mondanak le (Az irodalmi névadás. MNyTK. 34. sz.). A jellemző erejű, stilisztikai értékű neveknek két nagy csoportját lehet elkülöníteni: 1. a tulajdonnév alakja megegyezik egy közsóval, és a közsói jelentés a tulajdonnév denotátumának (jeltárgyának) is jellemzője; 2. a tulajdonnévnek nincs közsói megfelelője, de a névhez fűződő hangulat, asszociációk alapján megfelelést találunk a tulajdonnév denotátuma és a név közt.

Az irodalmi névadást nem lehet a személynév-adásra leszűkíteni, mert az irodalmi művek cselekménye helyhez és időhöz kötött, egy kor társadalmának jellemző alakulatai között folyik. Ha az író ezek jelölésére tulajdonneveket használ, jellemzőt, valószínűsíthetőt kell keresnie. Az elfogadhatóság, valószínűsíthetőség a realizmus igénye. Realista alkotás csak reálisnak érzett nevekkel operálhat.

Az irodalmi műfajok közül a drámában van leginkább szükség a jellemzés tömörítésére. Az epikai mű hosszas leírásait részben a jól megválasztott névvel kell pótolnia. Névadásra olyan művekben van korlátlan lehetősége az írónak, amelynek színhelyét, alakjait, a cselekmény fonalát maga teremti és alakítja.

A történelmi tárgyú művekben ez a lehetőség korlátozott, bár az írók sokszor szerepeltetnek költött alakokat, de például éppen Németh László Történelmi drámái-ban a legfontosabb szereplők, az írói mondanivalót leginkább hordozó alakok nem költött személyek.

Így Németh László társadalmi drámái és a Mai témák jó vizsgálandó anyagot adnak (Társadalmi drámák I—II. Szépirodalmi, 1958; Mai témák. Szépirodalmi, 1963). Ezek a kötetek — a Sámson című történelmi tárgyú verses dráma kivételével (Társ. dr. II.) — tizenegy olyan drámát tartalmaznak, amelyek a két világháború között, illetve 1945 után játszódnak, időben tehát közel állnak egymáshoz. Két vígjáték található köztük. A cselekmény színhelye többnyire falu vagy kisváros, a fővárosi környezetnek csak a Szörnyeteg-ben (Társ. dr. II.) és a Nagy család-ban (Mai témák) van némi szerepe.¹

A nyelvi eszközök értékét Németh László nemcsak érzi, hanem érti és tudja is; erre utal a nyelvről, fordításról, kifejező értékről szóló írásaiban (Kisérletező ember. Bp. 1963. Gályapadból laboratórium 313—424), és ezt láttam bizonyítva akkor is, mikor három regényében a szemléletesség eszközeit vizsgáltam. A névadásról az író így nyilatkozik: „A téma még a cselekménynél is szigorúbban határozza meg az alakokat és jellemüket, néha még a nevüket is” (Mai témák. Hogy kell vígjátékot írni? 18. Kiemelés tőlem. Sz. Á.). A Nagy család történetéről ezt írja: „Megvolt a keresztelő is: a névadás egy kicsit mindig előhúzza a jellemeket” (Mai témák 195. Kiemelés tőlem. Sz. Á.). Már ebből is következtethetünk arra, hogy a névben, a névadásban rejlő lehetőségekkel Németh László is él mai drámái „keresztelőjén”.

A denotátumok vagy jeltárgyak alapján a vizsgált művekben állat-, földrajzi-, intézmény-, személyneveket és címekeket találunk.

Két állatnév (*Citrom* tehén- és *Madár* lónév Bn.) létező állatneveink sorába illeszkedik.

A *Mezőföld* (En.) tájegység neve, a *Bogárd*, *Enyind* és *Hódos* (Bn.), *Kardoskút* (Ncs.), *Szeghát* (Ncs.), *Tószeg* (Sz.) településnevek a térképek és az 1956-os Helységnévtár tanúsága szerint mind léteznek, még a leginkább írói leleménynek érzett *Küngös* is (U.). A *Gyánt* helynév (Bn.) mintáját a Tolna megyei *Gyánt puszta* nevében látom. (Vö. MIKOS JÓZSEF: A fehérvári keresztesek 1193. évi oklevele. MNy. XXXI, 249.) A *Dád* falunevet (Vf.) a Fejér megyei Igarhoz tartozó *Dád* puszta nevéből alkothatta az író. (L. az 1892-es Helységnévtárban.)

A *Rábaúj megyé*-ben a *Rába* elem élő földrajzi nevünk, az *új* több földrajzi névben előfordul, de ilyen helyzetben — utótagként — csak a téves elvonással keletkezett *Abauj megye* névben van meg; tehát az író alkotta névben csak ennek a névnek az analógiás hatását kereshetjük.

¹ A megvizsgált tizenegy dráma és az általam használt rövidítéseik: Társadalmi drámák I.: Bodnárné=Bn., Villámfénynél=Vf.; Papucshős=Ph.; Cseresnyés=Cs.; Erzsébetnap=En. Társadalmi drámák II.; Győzelem=Gy.; Mathiász-panzió=Mp.; Szörnyeteg=Sz.; Pusztuló magyarok=Pm. Mai témák: Utazás=U.; Nagy család=Ncs.

Az író alkotta településnevek: *Ángyán* (Vf.), *Balatonfüzes* (Gy.), *Rábaujlak* (U.) alakjuk, illetve szerkezetük alapján beilleszkednek településneveink rendszerébe. *Ángyán* például emlékeztet a Veszprém megye Helytörténeti Lexikonában található *Ángyád* névre. A *Balatonfüzes*-ben a *Balaton*-előtagú nevek, a *Rábafüzes* vagy akár a *Balatonfüzfő* analógiája ismerhető fel. *Kós* püspöki város neve (Ph.) a Nyitra megyei *Kós* Alföldre helyezésével keletkezett. A *Rábaujlak*, ha a Helységnévtár szerint nem is létezik, a *Szamosújlak*-féle nevek hatására születhetett.² A településnevek nagy része a Dunántúl északkeleti területére utal, és arra szolgál, hogy az író „választott” szülőföldjét tegye a cselekmény színhelyévé (vö. A költő és faluja. Kortárs 1966. 8. sz.).

A falurész-, dűlő- és utcanevek mind olyanok, hogy valóságos névként is előfordulhatnak. Mindnyájan ismerünk *Cigánysor*-t (En., Vf.), *Külsősor*-t (En.), *Ér*-t (En.), *Népkert*-et (U.), *Salétrom utcá*-t (Ph.), *Serfőző major*-t (Pm.); létezőnek fogadjuk el a *Cseresnyés*-t (Cs.), az *Olka-pusztá*-t (Ph.), a *Topán-pusztá* ~ *Rossz-Topán* neveket (Gy.), a *Kis-Csupor* (U.), *Kék Sas* és *Szarvas* (Ph.), *Duhajda*, *Halt csárda* (Gy.) vendéglők és kocsmák nevét. (*Topán-pusztá* ~ *Rossz-Topán* valóban van az író faluja, *Mezőszilas* határában, mint azt a Magyar Televízióban 1970. december 4-én bemutatott *Szülőföldem*, *Mezőszilas* című dokumentumfilmben hallani lehetett.)

A *Harapdel völgy* (Vf.) a valóságos *Nekeresd* típusú nevekre emlékeztet.

A földrajzi nevek a tájhoz, a történet színhelyéhez kötést szolgáltatják, és elsődlegesen (az ismert névanyagból származva) vagy másodlagosan (az ismertek mintájára keletkezve) földrajzi neveink általános jegyeit hordják.

Néhány földrajzi névben olyan köznévi jelentés is van, amelyet a szövegben az író a szereplőivel megmagyaráztat. Például „*Halt* . . . Ez csakugyan *halt* . . .”³ (Gy. 46). *Harapdel völgy* Dád község határában, amire „mindenki haragszik, mert ott ha megcsördül a lócs, csakugyan elharapod a nyelved” (Vf. 118). A luzerni nevelőintézetből hazaérkező Bakos Sata ezen a zötyögős *Harapdeli úton* rázódik vissza a magyar viszonyokba. *Rossz-Topán* ~ *Topán-pusztá* ad ott-hont az első, bizonytalan lépéseit tevő népfőiskolai mozgalomnak, „. . . mint a címe (!) is mutatja elég *rossz major*” (Gy. 22); „Phú, micsoda zsaluk ezek . . . A fél tábla leszakadt már. Igazán: *Rossz-Topán*” (Gy. 56).

A *Kukutyin* szimbólum az isten háta mögötti, világtól elmaradt, jelentéktelen falut jellemzi, ahol az *Egy körorvos naplója* született (Vf. 147). A *Mehet Kukutyinba zobot hegyezni* szólást magyarázó O. NAGY GÁBOR szerint létező helynevünk volt (Mi fán terem? 198).

Az előforduló könyvcímek közül a már említett *Egy körorvos naplója* (Vf.) — mivel a szereplők elbeszéléséből a tartalomtól is sokat megtudunk — *A Medve utcai polgári*-t juttatja az olvasó eszébe. *A Puszták népe*, *Mit ér az em-*

² A nevek közötti lehetséges analógiás hatásokra több esetben KÁLMÁN BÉLA figyelmeztetett.

³ Az idézetbeli kiemelés a továbbiakban is mindig tőlem származik. Sz. Á.

ber, ha magyar (Gy.), a *Tartsd magad*⁴ (Cs.) verscím és az *Emberek a nemzet alatt* (Gy.) — a szereplők szavai nyomán nagyobb tanulmánynak, kötetnek gondolom — tartalmukkal a népi írók nemzetföltő ideológiájára vallanak, szerkezetileg a magyar címadási szokásokat tükrözik (vö. J. SOLTÉSZ KATALIN: A címadás nyelvi formái a magyar irodalomban. Nyr. LXXXIX, 174). (Az *Emberek a nemzet alatt* címet viseli a Két nemzedék című, 1970-ben megjelent gyűjteményes kötetben található ismertetés Tamási Jégtörő Mátyásáról, Illyés Puszták népéről és Veres Péter Alföld parasztságáról. Ez az ismertetés először 1936-ban jelent meg.)

Az *Egyetemi Harsona* újságnév jó eszköz a más ügyeibe illetéktelenül beavatkozó, a dádi körorvost ingyen nyilatkozatért frázisok puffogatásával „megfejtő” bajtárs, *Határvári Árpád* (Heimbach) jellemzéséhez: „Valóban fájlaltam volna, ha úgy kell visszautaznom Dádról, hogy a mestert meg sem ismerhettem. Bajtársi egyesületünk lapja, az 'Egyetemi Harsona' külön is megbízott, hogy a mester véleményét a helyzetről megkérdezzem” (Vf. 133). A *Harsona* szó pejoratív mellékjelentése „visszhangzik” a falusi jegyző gúnyos megnyilatkozásában: „... én is kiadom az emlékirataimat. Egy jegyző íróasztala s díványa. Az íróasztali részeket ágyban kell olvasni, hogy hanyatt ne essék az olvasó, a díványról szólókat asztalnál, hogy egészen el ne romoljon. Arról ír-s-e kedves öcsém, a *Trombitában?*” (Vf. 134).

A *Hangya* (Bn., Vf.) és a *Polgári Olvasó* (Bn.) a két világháború közti falu jellegzetes intézménye.

A személynevek mennyiségüket és jellemző erejüket tekintve a drámák névanyagának törzsét szolgáltatják. A tizenegy dráma szereplőinek felsorolásában 107 név szerepel, tizenöt személy nevét a szövegből tudjuk meg; 75 olyan személy neve található a szövegben, aki maga nem jelenik meg. Egyes neveknek több változata is előfordul; a névváltozatok száma 80. Összesen tehát 277 névvel számolhatunk.

A cselekmény helyhez kötését nemcsak földrajzi nevekkal éri el az író, hanem a választott szülőföld neveiből alkotott személynevekkel is. A *Tükrösi* név (U.), *Szilasi tanár úr* neve (Ncs.) az író apai rokonságának falujára utal. „Az öreg tanár: *Szilasi*, hisz *szilasi* volt az is, aki nélkül nem ábrázolhatok tanárt” (Mai témák 195). A tájhoz, néphez kötődést, otthonosságot villantja fel a *Gróti Ágnes* (Mp.), és az eszméihez hűtlen tanár egy kis nosztalgiával jegyzi meg: „Igen, *Gróti*: maguknak még *a neve is ide való* ...” (Mp. 116).

Egy-egy név változatainak alkalmazása, a becézés olyan eszköz az író kezében, amivel az alak jellemére utalni tud. A becézés megléte és hiánya határozott és tétova, felnőtt és gyermetes jellemeket állít szembe egymással. A maga körül szellemi családot teremtő *Gróti Ágnes* nevét (Mp.) lehetetlen becézett alakban elképzelni; a kikapós férjét kutyakorbáccsal őrző féltékeny

⁴ Németh László valóban írt *Tartsd magad* címmel cikket. Vö.: Kortárs 1970. 6. sz. 944.

feleség neve mindig *Margit* (Vf.); ugyanezt a nevet viseli Cseresnyés Mihály legidősebb lánya is, „akinek nincs szíve és bőre, csak jégoszlopként szikrázó tökéletessége” (Cs. 314). *Anna* az elveihez a szakítás árán is ragaszkodó asszony (Vf.); az egész rokonsága által céltudatosnak, „kígyóeszűnek” ismert *Jancsó Amál*-ról mondja a pesti professzor fia: „Egy kis paraszti keménységet is érzek benne. Nem a kéz, inkább a jellem” (Sz. 200).

Becézett nevük vagy becenevük van a gyerekeknek (*Icuka Gy.*, *Irmuci U.*, *Pötyi Gy.*, *Terus En.*) és a súlytalan, könnyelmű, mulatós férfiaknak (*Béci Vf.*, *Dodó Bn.*, *Dönci Sz.*, *Lali Bn.*, *Bubi* és *Toncsi Ph.*). A becézett nevek utónévből alakultak. Kivétel lehet a *Mogyoró páter* (Sz.), mert a becéző forma valószínűleg családnévből keletkezett, és emberek közötti pozitív viszonyra utal. Magam is hallottam, hogy *Mogyoróssy* családnévből becéző funkciójú *Mogyoró* lett.

Nőknél a becézett forma nőiességet, gyengédséget és gyengeséget, támaszkeresést vagy gyengeséggel párosuló kacérságot sugall: *Anci* (Ncs.), *Etu* (Mp.), *Gabi* (Ph.), *Idácska* (En.), *Ila* (Gy.), *Juliska* (Pm.), *Lonka* (Ph.), *Matyi* ~ (*Matild*) (Ncs.) *Terka* ~ *Teruci* ~ *Terus* (Pm.), *Vica* (Mp. és Ncs.): „ennek a névnek a cicamozgásában mintha . . . egy kis szív is nyílna” (Mai témák 195). *Erzsike* „jámbor, háztartásba temetkező nő” (Ph. 206), éles eszű, kritikus sógornője szerint „riadt tyúk” (uo. 268). *Hanna* ~ *Hannácska* nevét a Pedagógus mindenképp Annára akarja változtatni: „De *Hanna*: ez borzalmas név *Annácska*. Loncos pongyola, vörös haj jut róla az eszembe. Mellek melltartó nélkül” (Mp. 98). Az úrhatnamság, felfelé kapaszkodás új névváltozat keresésében nyilvánul meg: „Igaz, hogy a kastélyban *Zsókának* hívnak? . . . Az a bolond fővadász kezdte el. Azt mondja, *Bözsi* az tehénnév, szinte úgy bög az eleje. *Erzsike*, *Erzsók*, aztán így *Zsóka* . . . Na látod, itt van a regény, ahogy ez a *Bözsi* tovább bög a *Zsókában*, *Elizben*, *Ziziben*” (En. 401). *Katinka* ~ *Tinka* játékos, kicsit meggondolatlan lényével Cseresnyésben, „ezen a komoly helyen a komolytalanság” (Cs. 299). Csak beceneve van, és hivatalos nevééről semmit sem tudunk meg *Cicának* (Bn.). *Cicácska* „aranyos kis pofa pesti kislány” (uo. 39), „eleven, drága kis jószág, kacér madár, olyan kis . . . édes buta kis pilangó” (uo. 49).

Idegen nevű egyént a nevek alapján kétfélet különböztethetünk meg. Az egyik nem változtatja meg a nevét, hanem ezzel együtt vállalja múltját, például a Monarchiába visszakíváncozó, az ötvenes években anakronizmusnak tűnő *Horn főorvos* (U.); „a komoly, professzor szabású” *Bart Ottó* (Gy.). *Henszelmann doktor*ról a nevén kívül semmit nem tudunk, mégis a vállalás, a köteleességtudás az, amit csupán neve viselése alapján róla feltételezhetünk (En.). *Klein botos* nevének megváltoztatásával úgysem nyerne más nevet a falusi névhasználatban (Pm.). *Szkopál bácsi* tótos hangzású nevével kicsit a történelmen kívül él (Sz.).

A másik csoportba olyan egyének tartoznak, akiket semmiképpen sem tartatunk szokásaikban megrögzötteknek, sőt a körülményekhez való igen simulé-

kony alkalmazkodás jellemzi őket. *Völgyi Rudolf* korábbi neve *Wunder* (Cs.), *Határvári Árpád* — „a sváb turul” — korábbi neve, mint a szövegből kitűnik, *Heimbach* (Vf. 134). A név mesterkéltnak volt alapján és az alak ismeretében a motorcsónakok tervezésével foglalkozó „glisszörös” *Héthársi Rudolf* nevében is (Gy.) névváltoztatásra gyanakodhatunk. *Hidvégi Egon* idegen utónevét (Sz.) taszító hatásának érezzük.

KOVALOVSKY szerint „Az idegenszerű családnevek általában kellemetlen, sokszor komikus hatást tesznek. Viszont az idegen alakú keresztnévet mindig előkelőbb hangulatúnak érezzük” (im. 28). A Németh László által adott idegen család- vagy utónevek ezt a megállapítást nem igazolják. Az idegen családnév viselője iránt az alak egyéb tulajdonságai miatt a legtöbbször tiszteletet érzünk; a szövegből kimutatható névváltoztatás mindig emberi gyengeséggel párosul, az idegen utónevet pedig nemhogy előkelőbbnek, hanem inkább ellenszenvesnek, hidegnek, viselőjét számítóknak érezzük.

Valóban létező személyek neve a viselőhöz fűződő ismeretek, asszociációk, érzelmek alapján a drámákban is felbukkanhat. „A szovjet utas, a tekintélyes tanár: *Karádi* lett; *legkiválóbb vásárhelyi kollégánk emlékére*, ... azon túl *József* és földrajz-történet tanár, *mint apám* (Mai témák 18). „A fiú legyen *Péter*, ez a név *parasztsaládunkban* nemzedékeken át a *majoreszko* neve — a mi időnkben afféle középosztálybeli ’úrikukó’-név lett, amellel mégis ’petrus’ azaz szikla, ha most cseppfolyós is” (Mai témák 195), és ezt igazolja a Bodnár-né-ban a *Péter* név is. „A hősnő *Kata* lett; kedvencem: *Bethlen Kata*, kemény, de mégis vonzó nőiségére emlékezőn” (Mai témák 195). A papucshős *Holly Sebestyén*, „... úgy látszik, megszolgálja a nevét. *Szent Sebestyén!* Ez az tudod, akit agyon nyilaztak” (Ph. 206). Elképzelhető, hogy a testileg, lelkileg kifosztott *Holly Sebestyén* nevében a cseh és szlovák *holy* ’csupas, meztelen’ és az angol *holy* ’szent’ jelentése visszhangzik.

„A nevek legnagyobb részében felszívódott annak a környezetnek a színe és hangulata, ahol leggyakrabban előfordulnak” (KOVALOVSKY: im. 26). Kiegészíthetjük ezt a megállapítást azzal, hogy a kor hangulata is benne van a névben. „A névdivat az irodalmi (másként: írói) névadásban is érvényesül. Az írók, amikor alakjaiknak nevet választanak, tudatosan vagy önkéntelenül alkalmazkodnak koruk névizléséhez” (J. SOLTÉSZ KATALIN: Névdivat és irodalmi névadás. Nyr. LXXXVIII, 286). Így a gyakorisági lista élén álló nevek, mint *János*, *István*, *József*, *Anna*, *Erzsébet*, *Ilona* mind megtalálhatók Németh László drámáiban.

A környezetből felszívódó hangulat alapján városi és falusi neveket különíthetünk el. Az *Andris* (Pm.), *Dani* (En.), *János* ~ *Jani* (Bn.), *Kovács ángyom* (Bn.), *Kovács János* (Pm.), *Miska* (Bn.), *Örzi* (Bn.) nevek csak falusi környezetre jellemzőek. A falusi környezetre — mint nyelvjárási alak — a megszólításként is alkalmazott többes szám első személyű birtokos személyranggal ellátott névalak is utal: *Örzsikénk* (En.), *Janink* (Bn.); vagy a *Paliné* ragadvány-

név (En.). A *Péter* (Bn.), *Tibor* (En.), *Zsóka* (En.) falusi úrhatnám egyének nevei. Tanult, városi emberek neve: *Ágnes*, *Barna* (Mp.), *Laura* (Sz.), *Lóránt* (Ph.), *Viola* (Ph. és Pm.) ritkább voltukkal jellemzői annak a rétegnek, ahol a névadást is a ritkább név, a különösebb keresése jellemzi.

Feltűnően nagy azoknak a neveknek a száma, amelyeket a beszélő nevek csoportjába sorolhatunk. KOVALOVSKY szerint a beszélő név nem felel meg a modernebb igényű jellemzésnek, és már TOLNAI VILMOS a típus ritkulásáról beszél (MNYTK. 34. sz. 59; illetve MNY. XXIX, 179).

Németh Lászlónál ezek a nevek igen kifejezők, de a modern névadási követelményeknek is megfelelnek. Beszélő névvé úgy válnak, hogy van köznévi megfelelőjük is, de néhány esetet nem tekintve valóságos névként is előfordulnak. Így csak mintegy „véletlenül” mélyítik el a beszélő nevek az alak tulajdonságait. A néhány kivétel tudomásom szerint nem él mint név, de hangalakjuk nem idegen meglevő neveinktől. Ez a tény is csökkenti a beszélő név önkényes és direkt voltát. Ezek a kivételek zömmel vígjátékokban jelentkeznek, vagy drámában levő vígjátéki figura nevéként. *Zzizsik György* (U.) újságíró neve; *Hantai Anti* (U.) bőbeszédű funkcionárius, akinek a nevében a beszélő jelleg mellett még a dunántúli *Hánta* helynév hatása is gyanítható, mint arra KÁLMÁN BÉLA felhívta a figyelmemet. *Kardhányó* (Gy.) elvekkal zsonglörködő, gerinctelen politikus; *Kukaczi úr* „kis szemüveges, fontoskodó ember” (Sz. 195), aki disszertációját a középkori pénzekről írja; *Pócz* a hivatalban „atyaiszen”, magas polcon ülhet (U.), *dr. Sírásó Károly* csak pusztuló magyarokat lát, és az egészségesen fejlődő Somogy megyei faluban is mindenben a magyarság vesztét érzi (Pm.). (A *Hantai*, *Zsizsik*, *Sírásó* nevekre vö. KÁLMÁN BÉLA: A nevek világa 117.)

A beszélő nevek másik csoportját a valóságos névként is előfordulók alkotják. *Ács Laji*, a rossz-topáni legénybíró, a népfőiskola „nyélbeütője” (Gy.); *Badari Tivadar* felelőtlenül író újságíró (Pm.); *Bakos Bélá-t* felesége többször is „vén bak”-nak „tiszteli”: garázda, szertelen, „vérében parádézó” falusi jegyző (Vf.). Az éles logikájú gazdaságtörténész, *Viola* és nem kevésbé kritikus szellemű bátyja, *Lóránt* az *Éber* családnevet viselik (Ph.). *Héja Miska* az öreg tanárra váratlanul lecsapó tanítvány (U.). *Macskási Bandi* behízelt modorával érdemelte meg a nevét (U.). *Nagy Imrét* Bakos Béla szerint „az erény veti szét, Bakos Bélát a paráznság” (Vf. 174). *Pór Péter* sorsa ellen lázadva még a nevét is okolja (Cs. 342); *Sántha Endre*, aki elveit feladta, és a család rabja lett, „Mint meglőtt nyúl, amelyik régimód szedné a lábát, csak a vére folyik közben . . . A múltja, az erkölce dobná még előre, de az egész csak arra elég, hogy egy-kettőt bukfencezzék” (Gy. 51). *Sárkány Béla* (gúnyneve *Don Monstro* ~ *Szörnyeteg*) hivatalos nevét is a gúnyneveknél felsorolt jellemvonásainak köszönheti. *Sulokiné*, az öreg mosónő a falusi mosás jellegzetes eszközéről, a sulyokról kaphatta nevét (Vf.). *Vogel Karcsi* neve nehezen „ugrott ki (tán mert a jellem is ide-oda ingott): a filozopteri félszegség, kényszer viccelődés, gyermeki

ipealizmus közt: a ‚Karcsin‘ még csak megállapodott a névkereső index; de milyen Karcsi? Ha ennyire ugrál, legyen *Madár*, azaz inkább *Vogel*, hisz az indogermán nyelvcsalád ágai közt röpdös” (Mai témák 195). A kövér iskolás fiú, nagygazda gyerek, *Zsíros Józsi* (Pm.).

Szójáték keletkezik a nevekkel, ha a név hangalakja egy más szavunkra emlékeztet, s ennek alapján a szavak felcserélődnek. Vargáné legidősebb, beteg fia állandóan civódik a feleségével, és *Zsuzsika* helyett *Muzsikának* nevezi el: „A *Muzsika*?” (En. 389), „...elvettem ezt a *Muzsikát*” (En. 413).

A becézett alak hivatalos változatának keresése eredményezi a *Biroska* nevet. A *Szörnyeteg* játékos ötlete, hogy a tószegi rokonlányt *Biroskának* nevezi el, „...ő nem tudja, miféle név az a *Biri*. Biztos a *Biroskától* van, mint *Piri Piroskától*” (Sz. 260). Cseresnyés Mihály birtokát a tulajdonos után csak *Cseresnyésnek* nevezik, és ez a birtok egyébként is gyümölcsös: „Mije is lehetne egy *Cseresnyés Mihálynak*, ha nem *cseresnyése*” (Cs. 297). *Völgyi Rudolf* nevéből éppen Cseresnyés Mihály csinál jelentésen alapuló szójátékot, amikor a birtokáról kiutasítja: „Hogy is hívták önt, mielőtt Völgyi lett? Igaz, mondta már, *Wunder*... Elfelejtí, hogy minden *Wunder* három napig tart, s némely még addig sem” (Cs. 329). A *Héthársi* névben felfedezhető köznévi jelentés lesz a szójáték alapja: „Mintha csak én volnék a *nyolcadik hárs*” (Gy. 13). Az idegen és a magyaros hangzású név együttese eredményezi a hangulaton alapuló szójátékot: „*Héthársi* és *Rudolf*. Épp a fordítottja, mintha valakit *Krausz Árpádnak* hívnak” (Gy. 12). Szójáték — a *Szókratész* és a *piszok* össze-csengése — eredményezi a *Piszokrátész* gúnynevet (Vf.). Filozófikus hajlamú barátját nevezi így a nőcsábász falusi jegyző, félig tréfásan, félig komolyan: „Sose gyötörd a fejed, *Piszokrátész*” (Vf. 119); „*Piszokrátész*, te vagy költő vagy, vagy disznó...” (uo. 114).

Igazi gúnynév a *Don Monstro* ~ *Szörnyeteg* (Sz.): az emberek iránt túlzott követelményt támasztó, tudásával, tekintélyével környezetére súlyosodó, reménytelen tanár gúnyneve.

A tulajdonnév átvitt értelemben jelenik meg, és megindul a köznévvé válás útján, mikor többes számban fordul elő. „A *Horváth Sándorok*, a *Varga Jánosok* fiai”-tól a szövetkezet megalapítását, a villamosítást, a gépesítést, tehát a haladást várják (En. 409). Itt a többesszámú tulajdonnév jelentésébe a ‚derék, szorgalmas, haladó és tehetős‘ jelentés is bele tartozik. Az elveiért hiába küzdő, vereségét beismerő Sántha professzor keserű kifakadásaiban („Hogy gyenge voltam. Hogy a *Kardhányóék* oldalán ragadtam” Gy. 42; „Úgy nézek már vissza, mint egy színes ködbe, ebbe a te *Kardhányó* világodba” uo. 79) a *Kardhányó* név az elvtelenség szimbóluma.

A vizsgálat eredményeként megállapíthatjuk, hogy Németh László a nevek megválasztásában eleget tesz a nyelv törvényeinek: választott nevei meg-egyeznek valóságos neveink szerkezetével és hangalakjával. Kielegítik az expresszivitás iránti fokozott igényünket, mert jellemzők a korra és a környezetre, és nagy szerepük van az alakok rajzában.

K. SZOBOSZLAY ÁGNES

Die Eigennamen in den Dramen von László Németh

In den Werken der ungarischen Dichter werden die Eigennamen beinahe durchgehend als Mittel der Charakterisierung verwendet. Der literarische Name kennt 2 Gruppen: 1. Der Eigenname fällt formell mit einem Gattungsnamen zusammen, die Bedeutung des Gattungsnamens gehört zur Charakteristik des Denotatums des Eigennamens; 2. Der Eigenname hat keine Entsprechung als Gattungsnamen, auf Grund der mit dem Namen verbundenen Assoziationen läßt sich jedoch eine Beziehung zwischen Denotatum und Namen nachweisen.

Die literarische Namengebung beschränkt sich nicht nur auf die Personennamen. Deshalb habe ich die in den Dramen von L. Németh belegten Namen für Tiere, geographische Gebilde, Institutionen, Personen und sogar Titel gleicherweise unter die Lupe genommen.

Die Handlung der Dramen wird infolge der Verwendung geographischer Namen landschaftsgebunden. Die meisten von diesen weisen auf das nordöstliche Gebiet von Transdanubien hin. Die Titel haben vornehmlich die Rolle, einen Zeitabschnitt abzugrenzen.

Der Grundbestand des Namenmaterials liefern Personennamen. Innerhalb dieser Gruppe heben sich auf Grund ihrer Funktion bei der Entstehung und Charakterisierung mehrere Gruppen ab. Auffallend ist die große Anzahl der sprechenden Namen.

Für das ganze Namenmaterial sind die Übereinstimmung mit dem Gebrauch in der ungarischen Namengebung und die Widerspiegelung der formellen und strukturellen Eigenschaften unserer echten Namen charakteristisch. Jeder Name ist für den Ort und die Zeit der Entstehung kennzeichnend.

Á. SZOBOSZLAY

TARTALOM

Cikk e k

<i>Jakab László</i> : Papp István hetven éves	5
<i>Kornya László és K. Szoboszlay Ágnes</i> : Papp István tudományos munkásságának bibliográfiája	21
<i>Csapó József</i> : A magyar sportnyelv angol eredetű elemei adaptációjának kérdéséhez	29
<i>Kálmán Béla</i> : Jövő idejű igealakok Az Ember Tragédiájában	41
<i>Keresztes László</i> : A mordvin mássalhangzórendszer kialakulása	51
<i>Kiss Antal</i> : A <i>-tól</i> ragos határozó	61
<i>Kocsány Piroska</i> : Néhány metonímia-típus Tamási Áron műveiben	73
<i>Korponay Béla</i> : Melléknevekhez járuló, állapotváltozást kifejező <i>-it, -ul/ül</i> képzős ige párok angol megfelelői	81
<i>Kovács István</i> : A határozott névelő használata „Az Lándorfejrivár elveszésének oka . . .” nyelvemlékben	87
<i>A. Kövesi Magda</i> : A finn nyelv oktatása a debreceni egyetemen	109
<i>Máté József</i> : Heves község földrajzi neveiről	119
<i>A. Molnár Ferenc</i> : Verssorok stilisztikai elemzéséről	127
<i>Nyirkos István</i> : Néhány adalék az abaúji nyelvjárás történetéhez	137
<i>Ország László</i> : <i>Csendilla</i>	141
<i>Papp Ferenc</i> : A magyar nyelvre irányuló számítógépes vizsgálatok a Kossuth Lajos Tudományegyetemen	147
<i>Sebestyén Árpád</i> : Földrajzi neveink helyesírásához	159
<i>K. Szoboszlay Ágnes</i> : A tulajdonnevek Németh László drámaiban	173

Résumés

<i>L. Jakab</i> : István Papp ist siebzig Jahre alt	16
<i>J. Csapó</i> : Some Problems of the Adaptation of English Sports Terms in Hungarian	39
<i>B. Kálmán</i> : Verbes au futur dans la Tragédie de l'Homme de Madách	49
<i>Л. Кеpecmeu</i> : О формировании системы мордовских согласных	59
<i>A. Kiss</i> : Adverbialien mit dem Suffix <i>-tól</i>	71
<i>P. Kocsány</i> : Einige Typen der Metonymie in der Werken von Tamási	80
<i>B. Korponay</i> : Hungarian Verbs Expressing Change of State and their English Equivalents	108
<i>I. Kovács</i> : L'emploi de l'article défini dans la chronique „Az Lándorfejrivár elveszésének oka”	108
<i>M. A. Kövesi</i> : Der Unterricht der finnischen Sprache an der Universität Debrecen	117
<i>J. Máté</i> : Über die geographischen Namen der Gemeinde Heves	126
<i>A. F. Molnár</i> : Stylistic Analysis of Lines of Poetry	136
<i>И. Ниркоу</i> : Данные к истории местного диалекта Абауй	140
<i>L. Ország</i> : <i>Csendilla</i>	145
<i>Ф. Памт</i> : Исследование венгерского языка с помощью вычислительных машин в университете им. Л. Кошута	157
<i>Á. Sebestyén</i> : Zur Rechtschreibung unserer geographischen Namen	172
<i>Á. K. Szoboszlay</i> : Die Eigennamen in den Dramen von László Németh	181

5953-1982